

Жамоатчилик кенгаши:

Абдулла ОРИПОВ

Омонулла ЮНУСОВ

Муҳаммад АЛИ

Абдухалил МАВРУЛОВ

Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ

Иброҳим ҒАФУРОВ

Низом КОМИЛОВ

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ

Хуришд ДЎСТМУҲАММАД

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир:
Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Отабек САФАРОВ

Дилдорхон АЛИЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Алишер ОТАБОЕВ

Даврон РАЖАБОВ

Шаҳноза НАЗАРОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Эй навбахори оразинг... (Рус ва инглиз тилларида
А. Старостин ва Н.Қамбаров тарж.).3

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

У.ФОЛКНЕР. Ҳикоялар. (Рус тилидан И.Ғафуров тарж.).28

Л.ТОЛСТОЙ. Иван Ильичнинг ўлими. Қисса. (Рус тилидан Ҳ.Сатторий тарж.).92

НАСР

В.МУРОДҲОНОВ. Икки ҳикоя. (Рус тилидан М.Аҳмедова тарж.).52

Т. де ла ПАРРА. Каракаслик хонимнинг кундалиги. (Испан тилидан А.Умаров тарж.).134

ДРАМА

Муҳаммад АЛИ. Навоий ва Бойқаро. Тарихий драма.60

ГЛОБУС

ПАНАМА РЕСПУБЛИКАСИ

Панама адабиёти ва санъати манзаралари.159

Панама шеърляри.173

АДАБИЙ САЁҲАТ

О.ОТАХОН. Маҳорат мезони.185

Р.СИНАН. Бобби. Ҳикоя. (Рус тилидан О.Отахон тарж.).186

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Ш.КАРИМОВ. Эрта сўнган юлдуз шуъласи.145

ЭССЕ

Ҳ.АКБАРОВ. Нигоҳлари сўнмас санъаткор.149

Ш.РИЗАЕВ. “Тонгларим тийради, оқшомлар пурғам”.154

Унутилмас сиймолар.201

Муковамизда.203

Тақвим.204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.206

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

ЭЙ НАВБАҲОРИ ОРАЗИНГ...

*Эй навбаҳори оразинг субҳига жонпарвар ҳаво,
Андин гулу булбул топиб юз барг бирла минг наво.*

*Тубию шохи Сидрадур кўюнг гиёҳи, некаким
Ушиоқ ашқу оҳидин ҳар дам топар сую ҳаво.*

*Заҳри фироқингдин қаю ошиқки бўлди талхком,
Нўши висолинг етмаса, Исо анга топмас даво.*

*Чун қозиюл ҳожотсен, даъвои меҳринг қилгали,
Дарду фироқ андуҳидин келтурмишам икки гуво.*

*Қилмай қабул ижоднинг имкони йўқ, сўнгра яна
Мақбулини рад айламак лутфунгдин ўлғайму раво.*

*Зоҳид, кўнгулнинг хилватин матлуб гайридин орит,
Сен сайр қилсанг қил, керак кўнглунгга бўлса инзиво.*

*Десанг, Навоий, жон аро маҳбуб бўлғай жилвагар,
Аввал кўнгул кўзгусидин маҳв айла нақши мосиво.*

(“Бадоеъ ул-васат”, 1-газал)

ЛУҒАТ:

Жонпарвар – жонлантирувчи, қувват берувчи
Тўбий (Тубо) – жаннатдаги дарахт номи
Сидра – фалак ул-афлокдаги дарахт

Кўй – кўча
 Талхком – оғзи аччиқ; мажозий маънода ўлим ҳолатига тушган
 Нўш – заҳарни қайтарувчи тарёк
 Қозиюл ҳожот – ҳожатларни раво этувчи (Оллоҳнинг сифатларидан бири)
 Матлуб – талаб қилинган
 Гуво – гувоҳ
 Инзиво – хилват тутмоқ
 Мосиво – Оллоҳдан чалғитувчи нарсалар

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Эй юзинг навбахори эрта тонгни жонлантирувчи Зот, бу ҳаводан гулу булбул юз барг билан минг наво топади.

2. Жаннатдаги Тубо ва олий фалакдаги Сидра дарахтларининг шохи Сенинг кўчангдаги бир гиёҳдирлар, бу гиёҳлар ошиқларнинг кўз ёшию оҳларидан сув ва ҳаво олиб, озиқланадилар.

3. Сенинг фироқинг заҳридан қайси ошиқнинг оғзи аччиқ бўлган, яъни ўлим топган бўлса, висолингнинг нўши етмаса, ҳатто Исо ҳам унинг дардига даво бўлолмайди.

4. Сен Қозиюл ҳожот, яъни ҳожатларни раво қилувчисан, меҳрингнинг даъвосини қилиш учун дард ва айрилиқ ғамидан иборат иккита гувоҳ келтираман.

5. Ушбу гувоҳларни қабул қилмасликнинг иложи йўқ, қабул қилгандан кейин эса ушбу қабул қилинганни рад қилмоқ Сенинг лутфингга муносиб эмас.

6. Эй зоҳид, кўнглингни матлуб, яъни Оллоҳдан бошқаси билан банд қилма, ўзинг сайр қилсанг ҳам (қаерда бўлсанг ҳам), лекин кўнглингда Оллоҳ бўлсин.

7. Навоий, агар жонинг аро маҳбуб жилвагар бўлишини истасанг, кўнглинг кўзгусидан Ундан чалғитувчи (Унинг нақшидан бошқа) барча нақшларни ўчиргин.

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Мазкур ғазал мавзусига кўра ҳамд ғазал ҳисобланиб, “Бадоеъ ул-васат” девонидан 1-рақам остида ўрин олган. Ушбу девон “фусулнинг хазони, тириклик боғининг баргрезининг нишони” бўлмиш ўрта ёшда ёзилган ғазаллардан таркиб топган бўлса-да, кузак фаслининг хусусиятларини Ягона Холиқ ва Барҳақ Маъбудга нисбат бериш мумкин эмаслигини билган мутафаккир ижодий умрининг серҳосил палласида ёзилган девонининг дастлабки ғазалини Мутлақ Муҳаббат мазҳарининг “навбахори ораз”и тавсифи билан бошлаб, оламнинг гўзаллиги, табиатдаги яралиш ва ижод жараёнининг асл Ижодкорига сано йўллашда энг нозик иборалар, энг чиройли ташбиҳларни қўллайди. Жумладан, эрта баҳор тонгида – табиат қишки уйқудан бедор бўлиб, шарқ томонидан эсадиган майин шамол туфайли дов-дарахтлар, гулу гулзорлар яшна-

ши жараёнида Олий Қудратнинг мўъжизаларини мушоҳада этишга *чорловчи* мисраларда ҳам абадият оламининг таъсир нақшини сезиш қийин эмас. Иккинчи мисрада *гул* ва *булбул*, *барг* ва *наво* сўзларининг бир неча маънода қўлланилиши туфайли тажнис санъатининг бетакрор намунаси ҳосил бўлган. *Барг* ва *наво* сўзлари кўчма маънода мева, ҳосил, самара, ҳаёт кечириш учун энг керакли нарсалар эканини инобатга олсак, тасаввуф фалсафасига кўра, навбахор – илк яралиш тимсоли, ораз – илоҳий зуҳурот рамзи, субҳ – ваҳдат нурининг таралиши замони, гул ва булбул – ҳусн ва ишқ мазҳарлари сифатида талқин қилинади. Байтдаги сўзларни истилоҳий маънода қўллайдиган бўлсак, вужуд оламининг барча ҳикмат ва сир-синоати фақат ва фақат Оллоҳ туфайлидир, тирикликнинг моҳияти – гўзаллик ва муҳаббат ҳам илоҳий иноят шарофати билан аён бўлади. Байтдаги етакчи тимсоллар – гул ва булбулни ўз маъносида шарҳлаганда ҳам ажиб бир нуктадонликка дуч келамиз. Гап шундаки, гул форс тилида садбарг (юз барг), булбул эса ҳазордастон (минг наво) деб ҳам аталади. Гул ва булбулнинг форсий муқобилидан фойдаланиб, *юз барг* ва *минг наво* бирикмаларини маҳорат билан қўллаган Навоий байтда тўрт томонлама тажнис (устоз Нажмиддин Комилов таъбири билан айтганда, тажниси ширу шакар) яратишга муваффақ бўлган.

Кейинги байтда шоир диний адабиётларда кўп қўлланиладиган Тўбий ва Сидра (Сидрат ул-мунтаҳо) образларидан фойдаланади. Манбаларда келтирилишича, Тўбий (Тубо) бутун жаннатга соя соладиган, битта шоҳи соясидан чиқиш учун бир отлиқ етмиш йил кеча-ю кундуз юриши керак бўладиган азим дарахт бўлиб, унда дунёдаги жамийки дарахтлар меваси ва ўсимликлар намунаси мавжуддир. Сидра дарахти эса, фалак ул-афлок – еттинчи фалакда жойлашган дарахт бўлиб, бу дарахт борлиқ оламининг ниҳояси ҳамда фаришталар ва жамийки мавжудот илмининг охирги чегараси ҳисобланади. Ошиқларнинг кўз ёши ва дардли оҳидан озикланган, ҳар бир гиёҳи Тубо ва Сидрадек азим ва азиз, мукаррам ва муҳтарам бўлган бу даргоҳ ҳар қандай шарафланишга лойиқ. Аммо бу даргоҳдан висол шахдини тополмай, айрилиқдан азият чеккан ошиқ дардига ўликка жон бағишловчи Исо Масиҳнинг нафаси ҳам чора бўлолмайди. Исо Масиҳ агар жисмга жон бағишласа, Ёри азалнинг висоли руҳни тирилтиради, унга абадийлик ва мангу маърифат чашмасидан сероб қилади:

*Заҳри фироқингдин қаю ошиқки бўлди талхком,
Нўши висолинг етмаса, Исо анга топмас даво.*

Тўртинчи байт 20-жилдли “Мукамал асарлар тўплами”да ҳам, 10 жилдли “Тўла асарлар тўплами”да ҳам қуйидаги шаклда келтирилган:

*Чун қозиюл ҳожот сен, даъвои маҳринг қилғали,
Дарду фироқ андуҳидин келтурмишам икки гуво.*

Дастлабки кўринишда байт тўғри ўқилгандек, қози, маҳр, икки гувоҳ ўртасида мантиқий мутаносиблик бордек таассурот қолдиради. Аммо маҳр – никоҳ пайти тўланадиган маблағ эканлиги, бу байт эса, ҳамд мавзусидаги ғазал таркибида келтирилгани, Оллоҳга нисбатан оиласи бор, дейиш мумкин эмаслигини ҳисобга олиб, қуйидагича ўқиш лозимлигини тавсия қиламиз:

*Чун қозиюл ҳоҷот сен, даъвои меҳринг қилгали,
Дарду фироқ андуҳидин келтурмишам икки гуво.*

Демак, Навоий хожатларни раво этувчи Зотга муножот қилиб, унинг меҳри йўлида эканлигига икки гувоҳ – дард ва фироқ андуҳини шафе келтиради. Меҳрибонликнинг асосий шарти – дардкашлик ва кўнгил маҳрамига талпинишдир. Кўнгил синик, аммо ўзгалардан беҳожат зотлар Яратганнинг чин дўстлари эканлигини билган ва бир умр шунга амал қилган шоир ўз муножотлари Илоҳнинг лутфу иноятига сазовор бўлишини истаб ёлворади:

*Қилмай қабул ижоднинг имкони йўқ, сўнгра яна
Мақбулини рад айламак лутфунгдин ўлғайму раво.*

Олтинчи байтда Навоий анъанавий образлардан бири – зоҳидга муурожаат қилиб, ҳақиқий хилват – кўнгил хилвати эканлигини таъкидлайди. Гап шундаки, руҳий тарбиянинг асосий усуллари – хилват ва узлат шартларига биноан, зуҳд ва тариқат йўлига кирган киши дунёвий машғулотлардан воз кечиб, ёлғиз ҳолда ибодат қилиши лозим. Абубакр Варроқ Термизийга кўра, ҳақиқий зуҳд уч рукндан – зеб-зийнат тарки (з), хою ҳавас тарки (ҳ), дунё ва унга бўлган муҳаббат тарки (д)дан иборат. Ҳақиқий зуҳдга эришиш ҳамда таманинг орадан кўтарилиши, ғийбат, риё, фитна ва ҳасаддан омон қолиш учун буюриладиган хилват фақат кўнгил саломатлиги ҳолатида фойда беради. Қачонки, кўнгил кўзгуси Оллоҳдан ўзга нақшлардан пок бўлса, нақшбандий авлиёлар каби “хилват дар анжуман” орқали ҳам руҳ сафоси ва нафс поклигига эришиш мумкин.

Кўнгил кўзгуси – Ҳақ назаргоҳи. Ҳақ нури жилвагоҳи бўлиши учун бу кўзгудан дунёвий ҳаваслар, нафсоний истаклар, башарий хоҳишларни сидириб ташлаш, поклаш лозим бўлади. Ўшанда тажаллий нуридан мунаввар кўнгил вужудга сокинлик ва ором бағишлайди, бундай кўнгил соҳиби ҳақиқат сирларидан баҳраманд бўлиб, барча ишларга басират кўзи билан назар солиш саодатига эришади. Ҳазрат Навоий эса ана шундай буюк қалб эгаси эдилар.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Анатолий СТАРОСТИН

*Лицо твое – как лик весны, любовь внушает утру он;
В нем роза ищет лепестки, а соловьи – мелодий звон.*

*Туба и лотос почему на улице твоей растут?
Слеза влюбленных поит их, их овекает жалоб стон!*

*С тобой разлука – худший яд, лекарства сам Иса не даст,
Свидания напиток дай – несчастный будет исцелен.*

*Владычица судеб! К тебе мой иск: о любви меня!
Ведь право подтвердит мое тоска, которой я согбен..*

*Творил я только для тебя и одобренья заслужил.
Коль принятое возвратишь, я буду в горе погружен.*

*Отшельник! Мысля об одном, ты думы прочие оставь.
Один блуждай в своей глуши – иль бранным миром ты прельщен?*

*Не говори, что Навои влюблен в красавиц без ума –
А образ суеты в твоей душе давно ли истреблен?*

Газалининг инглизча таржимаси

Таржимон – Аъзам ОБИД

*Hey, your face like early spring, is able to revive daybreak,
A hundred leaves, a thousand tunes, the bloom and nightingale would take.*

*The branches of Tubi and Sidra – heaven's trees – grass in your street
Feeding with water and air from lover's eye-drops and ache.*

*From your tart estrangement any lover is in agony
Without your healing rendezvous, Jesus with his breath cannot wake.*

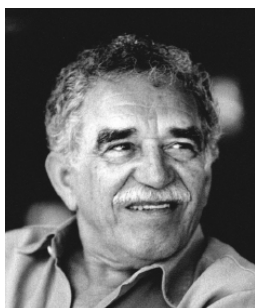
*You are the one who satisfies needs so to claim for your compassion
I will bring two witnesses consisting of grief and heart-quake.*

*It is impossible to not accept them as a further matter
It is not of yours to deny such an acceptance and forsake.*

*Hermit, keep your soul secluded, don't fill it in with the rest,
Your soul needs some isolation, of promenade you could partake.*

*Say, Navoi, in your heart only the beloved would be seen,
From your heart's mirror, erase you all the feelings of mistake.*

Габриэль Гарсиа МАРКЕС

(1927–2014)

БИЗНИНГ ШАҲРИМИЗДА ЎҒРИ ЙЎҚ

Ҳикоя

Рус тилидан
Қулман ОЧИЛОВ
таржимаси

Колумбиялик атоқли адиб, Нобель мукофоти совриндори Габриэль Гарсиа Маркеснинг номи журналхонларимизга яхши таниш. Ёзувчининг “Ёлғизликнинг юз йили”, “Бузрукнинг кузи” романлари, “Ошкора қотиллик қиссаси”, “Бальтасар ҳаётидаги унутилмас кун”, “Атиргулнинг тикони” каби қисса ва ҳикоялари ўзбек тилига таржима қилинган.

Адабиётшунослар ёзувчи ижоди ҳақида сўз юритар эканлар, одатда, адиб ҳаёлотининг меваси бўлган шаҳарча – Макондонинг номини қайд этишни хуш кўрадилар. Зеро, унинг деярли барча асарларида воқеалар айнан шу овлоқ шаҳарчада рўй беради. Макондо – Колумбия ҳаётининг адабиётдаги инъикоси.

Этиборингизга ҳавола этаётганимиз “Бизнинг шаҳримизда ўғри йўқ” ҳикоясидаги қизиқarli воқеалар ҳам шу шаҳарча ҳаётдан олинган.

Таржимон

8

JAHON ADABIYOTI 2016/11

Дамасо уйига қайтганида хўрозлар энди қичқира бошлаган, бўйида етти ойлик гумонаси бўлган хотини Ана уни тўшақда кийимларини ҳам ечмасдан кутиб ўтирар эди. Чироқ хира тортиб қолган. Дамасо англадики, хотини уни туни билан кутган, кўзлари тўрт бўлиб, зор-интизор кутган, ҳатто эшикдан кириб келганига қарамай ҳамон кутаёттир. Эри унга хотиржам нигоҳ ташлаган бўлди, лекин аёл оғиз очмай, Дамасо кўтариб келган алвон матоли тугунчага ҳадик билан тикилиб қолди. Йиғлаб юбормаслик учун лабларини тишлади, титраб кетди. Дамасо лом-мим демай унинг карсонига жаҳд билан икки қўллаб ёпишди. Эридан келаётган қўланса ичкилик ҳиди димоқни куйдирай дерди.

Ана эри уни оғушига олиб кўтаргунича жим турди, сўнг бутун вужуди билан унинг кўксига бош кўйиб, йўл-йўл чизикли қирмизи кўйлагига юзини босганича ўкириб юборди. Ўзига келиб, нафасини ростлагунича эрини кўйиб юбормасдан, қаттиқ кучоқлаб тураверди.

* Манба: Маркес Г. Г. Недобрый час. Роман и рассказы. –М.: Молодая гвардия, 1975.

– Ўтирганимча кўзим кетиб қопти, – деди у ҳамон ҳиқиллар экан. – Қарасам, тушимда бехосдан эшик очилди-ю, сени кип-қизил қонга бўялган ҳолда ичкарига улоқтириб юборишди.

Дамасо хотинининг қўлларини жимгина бўшатди-да, каравотнинг боя ўтирган жойига ўтқазди ва тугунчани олдига ташлаб, ковуғини бўшатиш учун ҳожатхона томон юрди. Тугунчани ечган аёлнинг кўзи урилавериб кавариб кетган иккита оқ, битта қизил бильярд соққасига тушди.

Дамасо қайтиб келганида у соққаларга лолу хайрон тикилиб ўтирарди.

– Буларни бошингга урасанми? – деб сўради аёл.

Эри бепарво елка учирди:

– Бильярд ўйнайман.

Дамасо соққаларни яна алвон матога ўраб, қўлбола омбур, чўнтақбоп фонарь ва пичоқ билан бирга сандиқ тубига яширди. Ечинмасдан ўрнига чўзилган Ана девор томон ўгирилиб олди. Дамасо фақат шимини ечди. Тўшакка чўзилиб, тамаки тутатар экан, тонголди товушлари ва шовқинидан ўзи қўл урган ишнинг қандайдир излари-ю оқибатини илғашга уринди. Иттифоқо хотини ухламаётганини сезиб қолди.

– Нималарни ўйлаб ётибсан?

– Ҳеч нарсани, – деди аёл.

Ғиғони кўкка ўрлаган Дамасонинг нафаси одатдагидан ҳам пастрокқа тушиб кетди. Сигаретини охириги марта тортиб, қолдиғини тупроғи чиқиб ётган полда эзгилаб ўчирди.

– Бошқа ҳеч вақо йўқ экан, – деди у хўрсиниб. – Бир соат санғиганим қолди.

– Отиб ташлашмаганига шукр қилсанг-чи, – деди Ана.

Дамасо сесканиб кетди.

– Нафасингни ел учирсин! – Дамасо тўнғиллар экан, ўзича “туф-туф” деб кўйди, сигарет ва гугурт излаб, ерни пайпаслай бошлади.

– Одам ҳам шунчалар овсар бўладими! – деди аёл. – Жилла курса, менинг мижжа қокмай кутиб ўтиришимни ўйласанг бўларди. Ҳар гал кўчада тик этган товуш эшитилса, кимдир сенинг мурдангни олиб келаётгандай бўлиб, ич-этимни еб ўтираман, – Ана чуқур хўрсинди. – Бор-йўғи падар лаънати шу учта соққани деб. Илоё, шу соққа-ю шарлари бошидан қолсин!

– Ғаладонида йигирма беш сентаводан бошқа ҳемири ҳам йўқ экан.

– Йўқ бўлса, шарни бошингга урармидинг?

– Курук қўл билан чиқиб кетишга бўйним ёр бермади, – деди Дамасо. – Уйга сўппайиб қайтиб келолмасдим-ку, ахир!

– Бошқа бирор нарса олсанг бўларди.

– Қўлга илинадиган нарса бўлмаса, нима қилай...

– Бильярдхонада-я?

– Четдан қараганда шундай кўринади, – деди Дамасо. – Ичига кириб, дурустроқ разм солсанг, қўлга илинадиган ҳеч вақо йўқлигига амин бўласан.

Ана индамади. Дамасо хотини қоронғида кўзини очиб ётганича арзигулик бирор буюмни хаёлан излаб топишга уринаётганини тасаввур қилди.

– Балки ростдан ҳам шундайдир... – деди аёл.

Дамасо яна тамаки тутатди. Уни секин-аста сархушлик тарк этиб, вужу-дидаги қарахтлик ўрнини хушёрлик эгаллай бошлади.

– Бильярдхонада мушук бор экан, – деди у. – Ка-аттакон оқ мушук.

Ана эри томонга ўгирилиб, қаппайган қорнини Дамасонинг қорнига

тиради ва оёғини тиззалари орасига тикди. Аёлдан пиёз ҳиди анқирди.

– Жон-понинг чиқиб кетгандир?

– Кимнинг? Менингми?

– Яна кимнинг бўларди? – деди Ана. – Эшитишимча, куёнюррак эрка-
клар ҳам бўларкан.

Дамасо хотини кулимсираганини сизди, ўзи ҳам жилмайди.

– Жуда унчалик эмасдир, – деб жавоб қилди у. – Лекин иштонимни
хўллаб қўйишимга сал қолди.

Хотини уни ўпмоқчи бўлган эди, раъйини қайтармади, лекин ўзи лаби-
ни чўзмади. Сўнг қўл урган ишининг бор хавфу хатарини тўла англаган,
бирок таассуфдан мутлақо йироқ бир ҳолатда, гўё саёҳатдан қайтган сайёх
каби бошидан ўтганларни аёлига батафсил сўзлаб берди.

Хотини узоқ жим қолди.

– Шу қилмишинг жуда аҳмоқона иш бўлди, – деди Ана.

– Энг муҳими – ишни бошлаб олиш, – деди Дамасо. – Индаллосини
айтганда, ўйинбошига унчалик ёмон эмас.

* * *

Дамасо уйғонганида, кун аллақачон қиёмдан оққан, қуёш осмондан
аёвсиз олов пуркаб турар, Ана эшик-орада куймаланиб юрарди. Дамасо
бошини жўмракнинг тагига тикиб, хуши бутунлай жойига келмагунича
сувдан чиқармай турди. Улар кир қуриштиш учун мўлжаллаб тортилган
симлар билан йўлақларга бўлинган умумий ҳовлидаги бир-бирига ўхшаш
каталақдай хоналардан бирида яшайди. Бошқаларидан тунука билан
тўсиб қўйилган хонанинг кираверишида тамадди тайёрланадиган ҳамда
дазмол қизитиладиган печь, емакка ва дазмол босишга мўлжалланган стол
турарди. Эри келаётганини кўрган Ана дазмолланган ичкийимларни олиб,
қахва тайёрлаш учун столнинг четидан жой очди, печдаги дазмолни паст-
га тушириб қўйди. У Дамасодан кўра кўркамоқ, териси ғоят оқ, ҳаётда
ўзига ишонган одамларники каби ҳаракатлари енгил жувон эди.

Боши гангиб турган Дамасо бирдан хотини ўзига нимадир демоқчи
бўлиб, кўзи билан имлаётганини сезиб қолди. Ҳовлидан келаётган овоз-
лар ҳам эътиборини тортди.

– Каллаи сахардан ҳамманинг оғзидан шу гап, – деб шивирлади у эрига
қахвани узатар экан. – Эркаклар аллақачон ўша ёққа гум бўлишди.

Ҳовлига кўз ташлаган Дамасо эркаклар ҳам, болалар ҳам қаергадир
ғойиб бўлганига ишонч ҳосил қилди. Қахвани шошилмай хўплар экан,
кир ёйишга чиққан аёлларнинг гапига кулоқ солди. Сўнг тамаки тутатди
ва ошхонадан чиқди.

– Тереса! – деб чақирди у.

Аёллардан бири – нам қўйлаги баданига ёпишиб қолган қиз бўй
кўрсатди.

– Кўзингга қара... – деб шипшиди Ана.

– Нима гап? – сўради Дамасо ёнига келган қиздан.

– Кимдир бильярдхонага кириб, ҳамма нарсани ўмариб кетибди, – деди
қиз.

У шундай чулдирай бошладики, гўё воқеанинг бутун майда-чуйдаси-
гача воқифдек. Ўйинхонадан буюмларнинг бирма-бир олиб чиқилгани-ю

охирида бильярд столини судраб кетилганигача айтди. Қиз шундай комил ишонч билан гапирар эдики, Дамасога айнан шундай бўлгандай туюлиб кетди.

– Аҳмоқлик ҳам эви билан-да! – деди у Ананинг олдига қайтиб келгач.

Ана ниманидир секин хиргойи қилишга тушди. Дамасо ичидаги хавотирни босиш учун столни деворга янада яқинроқ суриб қўйди. Уч ой бурун, у йигирмага тўлганида, шу пайтгача катта меҳр билан парваришлаб келатган ингичкагина мўйлабчаси унинг чечакдан чўтир тортган юзига бироз мардонаворлик бағишлаган эди. Ўша пайтдан Дамасо ўзини балоғатга етган эркак чоғлай бошлади. Лекин бу тонг, ўтган тундаги воқеаларни эслаб боши ёрилай деб турганида, ўзини кўярга жой тополмай қолди.

Дазмоллашни тугатган Ана ичкийимларни тенг икки уюмга бўлиб тахлади ва кетмоққа шайланди.

– Тезроқ қайтиб кел, – деди Дамасо.

– Хўп.

Дамасо унинг изидан хонага кирди.

– Мана бу катагулли кўйлагинг, – деди аёл. – Йўл-йўл чизикли кўйлақда кўчага чиқмай турганинг маъкул. – Дамасонинг мушукниқидек беғубор қийиқ кўзларига тикилганича изоҳ берди: – Билмаймиз-ку, эҳтимол, сенга бирор одамнинг кўзи тушгандир.

Дамасо тер босган кафтини шимиға ишқалади.

– Ҳеч ким кўргани йўқ.

– Қайдам... – деб такрорлади ичкийимларнинг ҳар икки тахлами тагига ҳам навбати билан қўл югуртирар экан Ана. – Ҳозирча кўчага чиқмай турганинг маъкул. Аввал мен ўша ёққа бориб, бироз айланиб келай. Ўзимни шунчаки юргандай кўрсатаман.

Нима бўлганини шахарчада ҳеч ким аниқ билмасди. Ана воқеа тафсилотини ҳар кимдан ҳар хил йўсинда эшитди. Ювилган ичкийимларни эгаларига тарқатиб чиққач, шанбадаги одатига кўра бозорга эмас, майдон сари йўл олди.

Бильярдхона олдида кутганидан кўра одам камроқ эди. Бодом соясида бир неча киши гангур-гунгур суҳбатлашиб турар, тушлик қилаётган рангдор рўмолли суриялик тужжорларнинг брезент айвонлар тагидаги дўкончалари ҳам офтобда мудраётгандек туюларди. Меҳмонхона айвонидаги тебранма оромкурсида бир одам қўл-оёғини икки томонга керганча, оғзини катта очиб ухлаб ётарди. Чошгоҳдаги жазирама ҳаммани ҳолдан тойдирган.

Ана бильярдхонадан бироз наридан ўтаётиб эшик олдидаги сайхонликда бир неча киши турганини кўрди ва Дамасонинг гапини эслади. Яъни, бильярдхонанинг орқа эшиги борлигини ҳамма билади, лекин эшик сайхонликка қарагани фақат кунда-шунда миждозларгагина маълум. Бир дақиқадан сўнг аёл қорнини қўллари билан бекитганча одамлар орасида бузилган эшикка қараб турарди. Осма кулф бутун, лекин зулфиннинг биттаси суғуриб олинган эди. Ана ёлғиз одамнинг бесамар меҳнати ҳақида бироз ўйга толгач, Дамасони ачиниш билан эслади.

– Бу кимнинг иши? – деб сўради у ҳеч кимга қарамасдан.

– Кимлиги номаълум, – деди биров. – Узункулоқ гапларга қараганда, қандайдир мусофирнинг иши эмиш.

– Бошқа ким ҳам қиларди, – деди Ананинг ортида турган аёл. – Бизнинг шахримизда ўғри йўқ. Ҳамма бир-бирини яхши билади.

Ана аёлга ўғирилди ва жилмайганча деди:

– Тўғри айтасиз.

Унинг ҳаммаёғидан тер қуйилмоқда эди. Ёнида бўйнини чуқур ажин босиб, мункиллаб қолган бир чол турарди.

– Кўп нарса ўмаришибдими?

– Икки юз песо билан бильярд соққаларини олишибди, – деб жавоб қилди чол Анага ҳайрон қоларли даражада синчковлик билан разм солар экан. – Энди кўзимизни очиб ухлаймиз, шекилли.

Ана тескари ўғирилди.

– Тўғри айтасиз, – деди у яна.

Ана бошига рўмолини ташлади ва нари кетди. Назарида, чол унинг ортидан кузатиб қолгандай бўлди.

Сайхонликдаги тўда гўё бузилган эшик ортида – бильярдхонада ўлик ётгандай чорак соатча жим турди. Сўнг одамлар жунбишга келди ва тўда майдон сари жилди.

Бильярдхона хўжайини алькальд¹, терговчи ва икки полициячи билан эшик олдида турарди. Калтабақай, коптокдек думалоқ, каттакон қорни шимини ёриб юборай деб турган бу одамнинг қаншаридаги кўзойнак болалар ясайдиган ўйинчоққа ўхшаб кетарди. Юриш-туришидан иззат-нафси оёқости қилинган одамнинг иддаоси шундоқ сезилиб турибди.

Бекорчилар тўдаси бильярдхона хўжайинини ўраб олди. Ана деворга суянганча унинг гапларига қулоқ солиб турди. Санқилар сийраклашгач, жазирамадан боши ғовлаганча уйи томон юрди ва бўлган воқеани ҳамон қизгин муҳокама қилаётган кўшниларининг ёнидан ўтиб, хонасига кирди.

Каравотда ағнаб ётган Дамасо қайта-қайта ҳайратланиб ўйлар эдики, тонггача уни мижжа қоқмай кутиб ўтирган Ана наҳотки бирор марта ҳам чекмаган бўлса. Хонага илжайганча кириб келиб, бошидаги тердан жикқа ҳўл бўлиб кетган рўмолини ечаётган Анани кўриб, у энди тутатган сигаретини тупроғи чиқиб, сигарет қолдиқларига тўлиб кетган полда эзгилаб ташлади. Бутун вужуди қулоққа айланиб сўради:

– Хўш?

Ана каравот ёнига тиз чўқди.

– Сен нафақат ўғри, ҳатто ёлғончи ҳам экансан-ку.

– Бу нимаси?

– Сен менга стол тортмасида ҳеч вақо йўқ экан, дегандинг.

Дамасо қошларини учирди.

– Ҳа, ҳеч вақо йўқ эди.

– Икки юз песо бор экан-ку, – деди Ана.

– Ёлғон! – Дамасо ҳайқириб юборди, туриб ўтирди ва яна шивирлашга тушди: – Бор-йўғи йигирма сентаводан бўлак ҳемири ҳам йўқ эди.

Ана ишонди.

– Қари туллак! – Дамасо қўлларини мушт қилди. – Башарасини тескари қилиб қўйиш керак.

Ана ёйилиб кулди.

– Аҳмоқлик қилма.

Дамасо ҳам чидолмай, хохолаб кулди. У соқолини олиб бўлгунича хотини кўчада кўрган-билганларини айтиб берди.

¹ Алькальд – Лотин Америкасининг баъзи мамлакатларида шаҳар ҳокими. (Таржимон изохлари).

– Полиция мусофирни излаётган эмиш. Айтишларича, бу ерга пайшанба куни келган мусофир кеча оқшом билан эшик олдида гирдикапалак бўлиб юрган. Миш-мишларга қараганда, уни ҳали топишганича йўқ.

Дамасо ўзи бирор марта ҳам дуч келмаган нотаниш одамни тасаввур қилишга уриниб кўрди, ҳатто юз берган ҳодисанинг айбдори ростдан ҳам ўша мусофирдай туюлиб кетди.

– Балки у жуфтакни ростлаб қолгандир, – деди Ана.

Дамасонинг ювиниб-тараниши учун одатдагидай уч соат вақт кетди. Аввал мўйлабига эринмасдан оро берди. Сўнг ҳовлидаги фавворада катта завқ ва иштиёқ билан ювинди. Уларнинг илк учрашувидан бери бу завқни ҳеч ким ва ҳеч нарса сўндира олгани йўқ. Ювиниб-тараниш жараёнини Ана бошдан адоғигача меҳр билан томоша қилди. Катагулли қизил кўйлақдаги Дамасо уйдан чиқиш олдида ойнага қараётганини кўрган Ананинг назарида ўзи анча кексайиб, ислиқиси чиқиб қолгандек туюлди. Дамасо бир силкинди ва унинг қаршисида жангга тайёр уста боксчининг шай ҳолатига кирди. Ана унинг кўлидан тутди.

– Пулинг борми ўзи?

– Мен бойваччаман-ку, – кулиб жавоб қилди эри. – Ахир, икки юз пессом бор.

Ана девор томонга бурилиб, этагидан найча қилиб ўралган пулни олди ва бир песони суғуриб, эрига узатди:

– Ма, ол, Хорхе Негрете¹.

* * *

Оқшом Дамасо майдондаги улфатлари олдида борди. Атроф-жавошибдаги кишлоқлардан бозорга келган одамлар шундоққина пиширик дўконлари ва лотерея сотиладиган столлар орасидан жой топган. Қош қорайиб улгурмасидан ҳар қадамда уларнинг хурраги эшитиларди. Дамасонинг улфатлари, чамаси, бильярдхонадаги ўғрилиқдан ҳам кўра, мазкур муассаса ёпилиб қолганлиги боис бейсбол чемпионатида оид эшиттиришни радиодан тинглаш имкониятидан маҳрум бўлишганидан кўпроқ ташвишда. Улар чемпионат ҳақида ўзаро баҳслашиб, талашиб-тортишганча, ҳатто нима намойиш қилинаётганини сўраб-суриштирмасдан, кинога қандай кирганларини билмай қолишди.

Кантинфлас² иштирок этган фильм экан. Балконнинг олдинги қаторида ўтирган Дамасо тинимсиз хохолаб кулар, кўнглида заррача ғашлик сезмас эди. Назарида, дилини хира қиладиган барча ғам-ташвишлар ортда қолган. Ажойиб жавзо оқшоми, фильм қаҳрамонларининг мулоқоти орасида проекторнинг тириллашигина эшитилади, ёмғир майдалаб ёғаётгандек, очик кинотеатр устида юлдузлар оғир сукутга чўмгандек.

Дафъатан экрандаги тасвир хиралашиб, залнинг тўрида ғала-ғовур кўтарилди. Ярқ этиб чироқ ёнди. Кўлга тушдим, деб ўйлаган Дамасонинг назарида ҳамма ўзига ўгирилиб қараётгандай туюлиб кетди. Ирғиб турмоқчи бўлди. Лекин қараса, ҳамма ўтирган жойида қотиб қолган. Полициячи кўлига ўраб олган каттакон мис тўқали камар билан кимнидир ғазаб устида ураётган эди. Саваланаётган кимса барваста ҳабаш экан.

¹ Хорхе Негрете – Лотин Америкасида ном қозонган таниқли хонанда ва киноактёр.

² Кантинфлас – мексикалик комик киноактёр.

Аёлларнинг дод-войи эшитилди. Бироқ полициячининг овози уларнинг айюханносини босиб кетди:

– Итдан таркаган! Итвачча!

Қочиб қутулмоқчи бўлган ҳабаш ўриндиқлар орасига думалаб кетди. Нихоят, уни яна қўлга олишди. Боя тўқасини ишга солган полициячи тутқуннинг қўлини орқасига бураб боғлади ва учаласи уни уриб-суриб эшик томон судради. Бу шунчалик тез содир бўлдики, Дамасо нима воқеа юз берганини ҳабаш ёнидан ўтганидагина англади. Ҳабашнинг эғнидаги кўйлаги йиртилган, юз-кўзини чанг, тер ва қон босган эди. У хўнграганича бир сўзни тинимсиз такрорларди:

– Қотиллар! Қотиллар!

Чирок ўчиб, яна фильм намоёйиши давом этди.

Нафаси ичига тушиб кетган Дамасо энди тинимсиз сигарет тутатар, экрандаги воқеалар эса шуурига узук-юлуқ, чала-чулпа етиб борар эди. Яна чирок ёнди. Томошабинлар ваҳима босгандек атрофига олазарак қарашга тушди.

– Боқлади! – деди кимдир хайратини яширолмай.

– Кантинфласга гап йўқ, – деди Дамасо гап эгасига қарамасдан.

Оломон уни эшик олдига суриб олиб бориб қўйди. Пишириқ сотувчи хотинлар оғир идишларини кўтарганча уйига тарқала бошлади. Соат ўн бирдан ошган бўлса-да, кўча тўла одам. Ҳабашни қандай қўлга олишганини билиш иштиёқида ҳамма томошабинларнинг кинодан чиқишини кутар эди.

Бу гал Дамасо хонасига шунчалик ими-жимида кириб олдики, кўзи илинган Ана унинг шарпасини сезганида шифтга тикилиб ётган эри аллақачон иккинчи сигаретини чекиб тугатаётган эди.

– Овқат плитанинг устида, – деди аёл.

– Қорним тўқ, – жавоб килди Дамасо.

Ана хўрсинди.

– Туш кўрибман, – деди уйқусираганча. – Нора мумдан болакайларнинг хайкалчаларини ясаётган эмиш.

Шу гапни айтди-ю, беихтиёр мизғий бошлаганини англади ва хижолат бўлгандек кўзини уқалаганча Дамасо томонга ағдарилди.

– Мусофирни қўлга олишди, – деди аёл.

Дамасо бироз сукут килди.

– Ким айтди?

– Кинода қўлга олишибди, – деди Ана. – Ҳозир ҳамма ўша ёққа кетди.

Шундай қилиб, Ана кинотеатрда бўлган воқеани ҳақиқатдан жуда йироқ қилиб сўзлаб берди. Дамасо унинг гапларини тўғрилаб ўтирмади.

– Шўрлик... – хўрсинди Ана.

– Бу нима деганинг? – жаҳли чиқди Дамасонинг. – Сенингча, унинг ўрнига мени ҳибсга олишлари керакмиди?

Ана эрининг феъл-атворини яхши биларди. Шунинг учун жавоб беришни лозим топмади. Хўрозлар қичқира бошлагунча тамаки чекишдан тўхтамаган йигитнинг оғир-оғир хансирашларига қулоқ солиб ётди. Кейин эри ўрнидан туриб, қоронғи хонада илғаш қийин бўлган қандайдир ишга пайпасланганча киришганини сезди. Каравотнинг тагини кавлаганини (бу чорак соатдан ҳам кўпроқ давом этди), кейин ечинганини, ҳамма юмушни қоронғида, иложи борича сездирмасдан бажаришга уринганини билиб

ётди. Бу пайтда хотини халакит бермаслик учун ўзини ухлаганга солиб ётганини Дамасо хаёлига ҳам келтирмас эди. Аёл кўнглининг туб-тубида нимадир гимирлагандай бўлди. У эри кинодан келганини энди англади ва нима учун шарларни каравот тагига кўмганини ҳам тушунди.

Бильярдхона душанба куни очилди. Очилди-ю, дархол текин томошага суяги йўқ, кунда-шунда шинавандаларга тўлди. Бильярд столининг устига ташлаб қўйилган каттакон бинафшаранг мато муассасага мотам руҳини бағишлаб турарди. Деворга эълон осилган: “Шар йўқлиги сабабли бильярдхона ишламайди”. Келганлар ёзувни ҳеч бир ҳайрату ҳаяжонсиз ўқир эди. Айримлар эса унинг олдида узок туриб қолар ва ажабланарли бир қайсарлик билан қайта-қайта ўқирди.

Дамасо бильярдхонага биринчилардан бўлиб кирди. Умрининг анча-мунча қисмини ишқибозлар ўриндиғида шинавандалик билан ўтказган йигит эшик очилиши билан яна ўзини бильярдхонага урди. Энг қийини, номига бўлса-да, кўнгил сўраш эди. Дамасо пештахта оша муассаса хўжайинининг елкасига қоқар экан, деди:

– Шундай ҳам кўнгилсизлик бўладими, дон Роке!

Дон Роке оғир хўрсиниб, аччиқ кулар экан, бошини ирғади.

– Начора... – деди ва мижозларнинг кўнглини овлашда давом этди.

Пештахта олдидаги курсилардан бирига чиқиб ўтирган Дамасо бинафшаранг кафан остидаги столнинг кўланкасидан кўзини узолмай қолди.

– Мўъжизанинг ўзи! – деди у.

– Гапирманг, – деди унинг ёнидаги курсида ўтирган киши. – Айни Пасха арафасида шу ишни қилишганини айтмайсизми!

Қарийб барча мижозлар уй-уйига тарқалгач, Дамасо мусиқали автоматнинг туйнугига танга ташлаб, таблодаги рўйхатда эслаб қолгани – мексикача балладани кўйди. Бу пайтда дон Роке стол-стулларни залнинг тўрига ташиётган эди.

– Нега бундай қияпсиз? – сўради Дамасо.

– Қартага жой ҳозирляпман. Шар олиб келгунларича одамларни нима биландир овунтириб туришим керак-ку.

Икки қўлига ҳам стул кўтарганча кўзи ожиздек авайлаб қадам ташлаётган бу одам яқинда хотинидан ажраб, сўққабош бўлиб қолганга ўхшарди.

– Шарларни қачон олиб келишади ўзи? – деб сўради Дамасо.

– Худо хоҳласа, бир ойдан нарига ўтмас.

– Унгача эскиларини топишади, – деди Дамасо.

Дон Роке қатор турган столларга мамнун назар ташлади.

– Топишолмайди, – деди энги билан пешонасини артар экан. – Занжигашанба кунидан бери овқат беришгани йўқ. Шарларни қаерга гумдон қилганини айтмаяпти. – У Дамасога тер босган ойна оша қаради. – Уларни дарёга ташлаб юборган бўлса керак.

Дамасо лабини тишлади.

– Икки юз песо-чи?

– Пул ҳам йўқ, – жавоб қилди дон Роке. – Занжининг чўнтагидан бор-йўғи ўттиз песо чиқибди.

Улар беихтиёр бир-бирига термилиб қолишди. Бу термилиш нега икки ҳамтовокнинг бир-бирига ўқрайиб қарашига ўхшаб кетганини Дамасо изоҳлаб беролмаган бўлар эди. Кеч кириб қолганда кирхонада турган Ана эрининг уйга не алфозда қайтаётганини кўрди: у мохир боксчилардек са-

крав ва кўзга кўринмас ракибига тинимсиз зарба берар эди. Аёл унинг ортидан хонага кирди.

– Ҳаммаси жойида, – деди Дамасо. – Чол эски шарлардан умидини узиб, янгиларига буюртма берибди. Умид қиламизки, чол уларни ололмайди.

– Занжи нима бўпти?

– Ваҳимага ўрин йўқ, – елкасини учирганча жавоб берди Дамасо. – Ёнидан шар чиқмаса, қўйиб юбормай нима ҳам қилишарди.

Кечки овқатдан сўнг Ана билан Дамасо кўча эшиги олдида қўшнилари билан кинохона динамигининг уни ўчгунча гаплашиб ўтиришди. Ухлаш учун тўшакка чўзилганларида Дамасонинг димоғи чоғ эди.

– Бу дунёдаги энг қулинг ўргилсин ишни ўйлаб топдим, – деди у.

Ана сездики, Дамасо ўзи билан баҳам кўрмоқчи бўлаётган фикрини тун бўйи миясида пишитиб чиққан.

– Шаҳарчамизни киши билмас секин айланиб чиқаман-да, биридаги шарларни ўмариб, бошқасига пуллайман. Бильярдхона деганинг ҳар қадамда.

– Айланганинг бурнингдан булоқ бўлиб чиқмасин тагин, итдай қилиб отиб ташлашади.

– Ваҳимангни қара-ю: отиб ташлашармиш, – деди у. – Унақаси фақат кинода бўлади.

Қувонч тўла режаларидан масрур Дамасо хона ўртасида турарди. Ана эса сиртдан қараганда бефарқ, аслида эрининг гапларини кўнглида катта хавотир билан эшитганча ечина бошлади.

– Мана шунча костюм сотиб оламан, – Дамасо кулочини кенг ёзиб, тасавуридаги шкафни – икки девор оралиғини кўрсатди. – Мана бу ердан хув анави ергача. Яна эллик жуфт пойабзалим ҳам бўлади.

– Худо йўлингни берсин, – деди хотини.

Дамасо унга ёвқараш қилди.

– Менинг ишларим билан сира қизиқмайсан.

– Куракда турмайдиган режаларингдан кўркаман, – деди Ана. Сўнг чирокни ўчириб, девор томонга ўтиб ётди ва алам билан гапини давом эттирди: – Сен ўттизга кирганингда, мен қирқ еттидан ошаман.

– Жиннилардек гапирма, – деди Дамасо.

У гугурт излаб чўнтагига қўл тикди.

– Ўшанда сен ҳам бировларнинг кўйлак-иштонини ювишдан қутулсан, – деб қўшиб қўйди йигит бўшашиброқ.

Ана унга гугурт чақиб узатди ва олов ўчгунича алангага қараб турди. Қўйиб кулга айлангач, чўпни четга отиб юборди. Орзуманд йигит тўшакка чўзилди ва яна гап халтасини очди:

– Бильярд соққасини нимадан ясашларини биласанми?

Ана индамади.

– Филнинг тишидан, – деди у. – Шунинг учун уни топиш амримаҳол. Бу ерга олиб келгунча камида бир ой ўтади. Тушундингми?

– Ухла, – унинг гапини бўлди Ана. – Бешда туришим керак.

Дамасо ўзининг табиий ҳолатига қайтди. Одатда кун қиёмга келгунча тўшакда чекиб ётаверади. Кейин эса кўчага чиқиш олдидан ўзига қараган киши бўлади. Оқшомлари бильярдхонада радиодан бейсбол бўйича чемпионатга оид эшиттиришни тинглайди. Унинг қойилмақом яна бир қобиляти – миясида фикр қанчалик тез туғилса, шунчалик тез унутилади.

- Пулинг борми? – деб сўради у шанба куни Анадан.
- Ўн бир песогина, – деди хотини ва кейин оҳиста қўшиб қўйди: – Ижара ҳақини тўлашимиз керак.
- Сенга айтадиган бир гапим бор.
- Хўш?
- Ўша пулни менга бериб тур.
- Уй эгасига беришим керак.
- Кейин берасан.

Ана норози бош чайқади. Дамасо унинг қўлидан маҳкам ушлади-ю, иккаласи ҳозиргина нонушта қилиб бўлган стол ёнидан турғизмай қўйди.

- Бор-йўғи икки-уч кунга, – деди у мулойимлик билан аёлнинг қўлини силар экан. – Шарларни сотган куним, пулга кўмилиб қоламиз.

Ана кўнмади.

Оқшом кинодаги танаффус пайтида улфатлари билан гапхона қилиш чоғида ҳам қўлини хотинининг елкасидан олмади. Фильмни номига томоша қилган бўлдилар. Алалоқибат Дамасонинг сабри тугади:

- Бермасанг, тортиб оламан, – деди у.

Аёли елкасини учирди.

– Ё кўчада дуч келган одамни бўғиб ўлдираман, – деб дўк урди Дамасо Анани кинодан чиқаётган оломон томон итарар экан. – Кейин котиллигим учун камашади.

Ана ўзича жилмайиб қўйди. Лекин яна сир бой бермади.

Иккаласи тун бўйи жанжаллашиб чиқишди. Эрталаб эса Дамасо зўр иддао ва таҳдид билан тез кийинди-да, Ананинг ёнидан ўтар экан, тўнғиллади:

- Кутиб ўтирма. Энди бу ерни елкаминг чуқури кўрсин.

Ана вужудини жунбишга келтирган титрокни босолмади.

- Оқ йўл! – деб хайқирди унинг ортидан.

Эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетган Дамасо узундан-узук, маъно-мазмунсиз якшанбага қадам қўйди. Бозордаги кўзни ўйнатувчи тўкинлик, саккиз соатга чўзилган ибодатдан сўнг черковдан болаларини етаклаб чиққан аёлларнинг ялтир-юлтир кийимлари майдонга хуррамлик бағишлаб турган бўлса-да, ҳавони рутубатли жазирама ўз забтига олиб улгурган.

Дамасо кунни бильярдхонада ўтказди. Эрталаб бир-икки бекорчи қартани эрмак қилиб ўтирган бўлса, тушликка яқин одам сал кўпайгандай туюлди. Аммо эрмакхонадан файз кетгани шундоққина кўриниб турарди. Фақат кечқурун, бейсбол чемпионатидан эшиттириш бошланганидан сўнггина бильярдхонани аввалги қайноқ ҳаётни эслатувчи гавжумлик эгаллади.

Бильярдхона ёпилгач, Дамасо қонга ботгандек кўринган қандайдир майдонда нима қиларини, қаерга борарини билмай тентираб юрганини сезиб қолди. У соҳил бўйлаб чўзилиб кетган кўча охирига, қувноқ мусиқа садоси келаётган томонга юрди. Дамасо ранги унниқиб кетган қоғоз гуллар билан безатилган кенг ва бўм-бўш рақс зали, залнинг тўрида, ёғоч саҳнада эса кичик оркестрга дуч келди. Ҳаводаги лаббўёк хиди димоқни куйдирай дерди.

У баланд пештахта ёнига бориб ўтирди. Мусиқа тингач, оркестрда ликопчада куй чалган машшоқ йигитча рақс тушаётганларни оралаб пул йиғиб чиқди. Қандайдир қиз ҳамроҳини ташлаб, Дамасонинг олдига келди:

– Ишлар қалай, Хорхе Негрете?

Дамасо уни ёнига ўтказди. Қулоғига чиннигул қистириб, юзига қалин упа суртиб олган майхоначи саҳнада ашула айтаётгандек баланд овозда сўради:

– Нима ичадилар?

Қиз Дамасога қаради:

– Нима ичамиз?

– Захар.

– Мен тўлайман.

– Гап пулда эмас, – деди Дамасо. – Қорним оч.

– Бечорагинам! – деди майхоначи. – Кўзларига қаранг, кўзларига!

Улар залнинг тўридаги ошхона томонга ўтдилар. Хушбичимлигига қараганда қиз ҳали анча ёш. Лекин юзига қалин суртилган қирмизи ранг, упа ва ялтираган лаббўёғи унинг асл ёшини яшириб турарди. Дамасо овқатланиб бўлгач, оромга кетган ҳайвонларнинг пишиллаши эшитилиб турган қоронғи ётоқхонанинг охиридаги қизнинг хонасига кирдилар. Каравотда парчагулли латтага ўралган чақалоқ ётарди. Қиз латтани ёғоч яшикка тўшаб, чақалоқни яна унга ўради ва яшикни полга қўйди.

– Чақалоқни сичқонлар еб қўйиши мумкин, – деди Дамасо.

– Сичқонлар чақалоқ емайди, – деди қиз.

Қиз қизил кўйлагини анча очик-сочик, йирик сарик гулли кўйлагига алмаштирди.

– Чақалоқнинг отаси ким? – деб сўради Дамасо.

– Мен қайдан биламан, – деди қиз ва эшик олдида боргач, кўшиб қўйди: – Ҳозир келаман.

Дамасо унинг эшикни ташқаридан қулфлаганини эшитди. Кийимларини стулга илиб, каравотга чўзилди ва босиб-босиб чекди. Тўшак ташқаридан эшитилаётган куйга мос тебранар эди. У кўзи илинганини сезмай қолди. Уйғонганида мусиқа тинган, хона янада кенгайиб кетгандек туюларди. Қиз каравот ёнида ечинмоқда эди.

– Соат неча бўлди?

– Тўртга яқинлашиб қолди. Бола йиғламадими?

– Йиғламади, шекилли, – жавоб берди Дамасо.

Қиз Дамасонинг ёнига чўзилди ва мастона кўзларини йигитдан узмай, унинг кўйлак тугмаларини еча бошлади. Дамасо унинг бўкиб ичганини сизди. Чирокни ўчирмоқчи бўлган эди:

– Кўявер, – деди қиз. – Кўзларингни томоша қилгим келяпти. Кўзларинг жонни олади.

Тонгга яқин хона наҳорги товушларга тўлиб кетди. Гўдак йиғлади. Қиз уни тўшакка олиб, лабига кўкрагини тутди. Оғзини очмасдан уч қатор шеърни такрор ва такрор ғўлдираб, алла қилиб айтган бўлди. Сўнг ҳаммалари яна донг қотиб ухлаб қолишди. Соат еттига яқин қиз уйғониб, хонани тарк этганини Дамасо сезмади. Қиз кўчадан энди чақалоқсиз қайтиб келди.

– Ҳамма соҳилга қараб кетяпти, – деди у.

Дамасо ўзини бор-йўғи бир соатгина ухлагандай ҳис қилиб, хорғин турган эди.

– Нега?

– Бильярдхонани ўмарган занжини томоша қилгани, – деб жавоб берди қиз. – Уни бугун жўнатишар экан.

Дамасо тамаки тутатди.

– Бечорагина, – деб хўрсинди қиз.

– Нега бечора бўларкан? – деб ўшқирди Дамасо. – Ҳеч ким уни ит-
вачча бўлсин деб мажбур қилмаган.

Қиз бошини эгганча ўйланиб қолди, сўнг овозини пасайтириб деди:

– Ўғрилиқни у қилмаган.

– Бу гапни сенга ким айтди?

– Мен аниқ биламан. Бильярдхонани тунашган тунда занжи Глория-
нинг уйида эди. Эртасига ҳам кун бўйи, кечгача ўша ерда бўлган. Кейин
кинодан келганлар уни ҳибсга олишди, деб айтишди.

– Глория полицияга шуларни айтиши мумкинми?

– Занжининг ўзи аллақачон шундай деб айтган. Алькальд келиб, Гло-
риянинг хонасини остин-устун қилиб ташлади. Ўғрининг ҳамтовоғи си-
фатида сени ҳам қаматаман, деб дўқ-пўписа қилди. Сўнг ҳаммаси йи-
гирма песо билан босди-босди бўлди.

Дамасо саккизга яқин тўшакдан турди.

– Колақол, – деди қиз, – тушликда товук сўяман.

Дамасо кўлидаги тароққа илашган сочларни қоқиб, тароқни шими-
нинг орқа чўнтагига тикди.

– Иложим йўқ, – деди.

У қизнинг кўлидан тутиб, ўзига қаратди. Олхўридек катта-катта
кўзлари ғоят маъсум боқувчи қиз ювиниб-таранганидан кейин жуда но-
расида бўлиб кўринар эди. У Дамасони бағрига босиб, яна такрорлади:

– Колақо-ол.

– Бутунлайми?

Юзига сал қон югурган қиз йигитни оғушидан қўйиб юборди.

– Ёлғончи.

* * *

Ана эрталабдан ўзини жуда хорғин ҳис қиларди. Лекин ҳаммани
қамраб олган ҳаяжон унга ҳам юқди. Мижозларидан ювиладиган
ичкийимларни одатдагидан эртароқ йиғиб олиб, ҳабашни қандай
жўнатишларини томоша қилиш учун соҳил томон юрди. Бандаргоҳдаги
сузишга тайёр кемалар олдини бетоқат одамларнинг ғала-ғовури босиб
кетган. Дамасо ҳам шу ерда эди.

Ана кўрсаткич бармоғи билан унинг биқинига туртди.

– Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? – деб сўради чўчиб тушган Дамасо.

– Сен билан хайрлашгани келдим.

Дамасо мойчироқ осилган симёғочни тақиллатди.

– Ҳа, тилгинангга чечак чиқсин сенинг! – деди.

Сигарет тутатиб, бўш қутисини дарёга отди. Ана этагидан янги қути
чиқариб, унинг кўйлаги чўнтагига солиб қўйди. Йигит ноилож илжайди.

– Жиннисан демаганмидим, – деди у.

– Ҳа-ҳа-ҳа! – кулди Ана.

Тез орада ҳабашнинг қораси кўринди. Унинг кўли орқасига қайрилиб,
чилвир билан боғланган ва чилвирнинг учини полициячи ушлаб ол-
ган эди. Махбусни майдоннинг ўртасидан олиб ўтишди. Икки ёнида –
милтиқ кўтарган яна икки полициячи. Яримяланғоч ҳабашнинг паст-
ки лаби ёрилган, қовоғи боксчиларники каби шишиб кетган. У ўзига

тикилиб турган оломоннинг олдидан жабрдийда киёфасида мағрур юриб ўтди. Бильярдхона ёнида вокеанинг икки иштирокчисини томоша қилиш учун йиғилган бекорчилар айниқса кўпроқ эди. Муассаса хўжайини эшик олдида надомат билан бош чайкаганча ҳабашга жим қараб турарди. Одамлар маҳбусни ғазаб билан кузатмоқда эди.

Кема жойидан кўзғалди. Ҳабашни палуба орқали олиб ўтишиб, қорамой тўла цистернага қўл-оёғидан боғлаб қўйишди. Дарё ўртасига етиб, ўз йўлига тушиб олган кема охирги марта жом чалганида ҳабашнинг елкаси ялтираб кетди.

– Бечора, – деб шивирлади Ана.

– Аблахлар, – деди унинг ёнида турган бир бекорчи. – Бундай офтобнинг тиғига одам боласи дош бера оладими?

Дамасо қараса, гапирган қандайдир хўппа семиз аёл экан. Йигит оломон орасидан майдон сари ёриб ўта бошлади.

– Тилинг кесилсин сенинг! – деб шивирлади Ананинг ёнига келиб. – Бутун майдонни бошингга кўтариб бақиринг қолди.

Ана Дамасонинг изидан бильярдхонагача эргашиб борди.

– Кийимларингни алмаштириб олсанг бўларди, – деди у Дамасога кетиш олдидан. – Худди гадойга ўхшаб қолибсан.

Кема кўздан йўқолгач, кўпчилик ғала-ғовур билан ўзини бильярдхонага урди. Ҳамманинг кўнглини олишга уринаётган дон Роке столлар орасида пилдираб юрарди. Дамасо унинг яқинроқ келишини кутди.

– Ёрдамлашиб юборайми?

Дон Роке унинг олдига бошига стакан кийдирилган беш-олти шиша пиво қўйди.

– Раҳмат, болам.

Дамасо шишаларни столларга тарқатиб, янги буюртма қабул қилди. Мижозлар тушликка тарқалгунича пиво тўла шишаларни тарқатиб, бўшини йиғиш билан банд бўлди. Тонгда хонасига қайтганида, Ана унинг кайфи тароқлигини сезди. Эрининг қўлини олиб, қорнига қўйди.

– Силаб кўр, – деди у. – Сезяпсанми?

Дамасо ҳаракат аломатини сезмади.

– Қимирляпти, – деб гапида давом этди аёл. – Тун бўйи оёқчалари билан тепиниб чиқди.

Лекин эрнинг бу гапларни эшитишга рағбати сезилмади. Ўз ўй-хаёллари билан банд Дамасо эртаси куни каллаи саҳарда уйдан чиқиб кетди ва тун оққандан кейингина қайтиб келди. Ҳафта шундай ўтди. У тўшакда ағнаб ётишу тамаки тутатиш билан уйда вақт ўтказган камданкам пайтларда ҳам гаплашишдан ўзини олиб қочарди. Ана унга пойи патак бўлишни яна кучайтирди. Иккаласи бирга яшай бошлаган дастлабки пайтларда ҳам Дамасо баъзан шундай тундлашар, ҳали эрининг феъл-атворини яхши билмаган хотин унинг асабини бузарди. Шунда Дамасо уни тўшакка ётқизиб, устига миниб олар ва қора қонига ботириб саваларди.

Энди аёл аламини ичига ютишни ўрганган. У кечанинг ўзидаёқ чироқ олдига бир кути сигарет қўйди. Биладики, Дамасо очликка ҳам, чанқоқка ҳам чидаши мумкин, лекин тамакисиз яшай олмайди. Шундай қилиб, Дамасо бир оқшом, июннинг иккинчи ярми эди, уйга эртароқ келди. Аёл ўйладики, эри бунчалик эрта қайтдими, демак, ичкиликка эртароқ тўйиб

олган. Кўнглига хавотир оралади. Жим тамадди қилдилар. Ётганларида хаёли ғоят паришон, саросимага тушган Дамасо бирдан тилга кирди:

- Кетмоқчиман.
- Қаёққа?
- Қаёққа бўлса ҳам фарқи йўқ.

Ана хонага бошдан-оёқ кўз югиртириб чикди. Журнал муқоваларидан ўзи кесиб, ўзи ёпиштирган ва бутун деворни безаб турган киноактёрларнинг рангли суратлари уникиб, йиртилиб кетибди. Аёл ўзининг оғушида ором олиб, ушбу суратларни томоша қилган ва рангларида хайратга туша-туша уларни хотирасига муҳрлаб кетган эркакларнинг саноғини ҳам унутган эди.

- Мен ёқмай қолдимми? – деб сўради Ана.
- Гап сенда эмас, – деди Дамасо. – Шаҳарда...
- Шаҳримизга нима бўпти? Кўп қатори бир жой-да.
- Шарларни сотиб бўлмаяпти.
- Шарни унут, – деди Ана. – Худо менга қувват бериб, кир-чир чайиб турсам, сени бунақа хор қилиб қўймайман. – Сўнг бирпас сукут сақлагач, яна деди: – Бу касофат иш қаердан ҳам калланга келди, ҳеч ақлим етмайди.

Дамасо сигаретини охиригача чекди ва жавоб қилди:

- Хамирдан қил суғургандай осон иш эди. Шу пайтгача нега бошқа одамнинг хаёлига келмаганига ҳайронман.
- Пул масаласида ҳақсан, – эрининг гапига қўшилди Ана. – Лекин келиб-келиб шар ўғирлаш учун таваккал қиладиган сендақа нодон бўлмаса керак.

– Бошида калта ўйлаган эканман, – деди Дамасо. – Шарларни пеш-тахта ортидаги кутида кўрганимда хаёлим бузилган эди. Шунча меҳнат қилиб, қуруқ қўл билан кетаманми, деб ўйладим.

- Шўринг курсин, – деди Ана.

Дамасо енгил тортди.

– Янги шар жўнатишмаяпти, – деди у. – Айтишларича, нархи қимматлашган эмиш. Дон Роке ҳам энди шар сотиб олишдан фойда йўқ, дейди.

У яна сигарет тутатди. Гапираётганида дили қандайдир оғир дарддан фориг бўлаётганини сизди.

Дамасо дон Роке бильярд столини сотишга қарор қилганини айтди. Стол энди ҳеч нарсага арзимамайди. Тажрибасиз ўйинчиларнинг уриниб-суриниши билан мовут қопламаси илма-тешик бўлиб, ямоқ тушмаган жойи қолмаган. Янги стол олмаса бўлмайди. Бильярд соққасини суриб соч-соқоли оқарган мижозларни эса ҳозирча бейсбол чемпионати билан овунтириб туришдан ўзга чора йўқ.

– Шундай қилиб, – деди Дамасо, – истасак-истамасак, ҳаммага панд бердик.

- Сарик чақалик ҳам фойда кўрмадик, – қўшимча қилди Ана.
- Кейинги ҳафтада чемпионат ҳам тугайди, – деди Дамасо.
- Буниси ҳали ҳолва, – деди Ана. – Ҳаммасидан ҳабаш масаласи ўтиб тушди.

Аёл аввалгидек Дамасонинг кўксига бошини қўйиб ётар ва эрининг хаёлидан нималар ўтаётганини сезгандек бўлар эди. Эри сигаретини чекиб тугатишини кутиб турди. Сўнг кўрқа-писа сўз қотди:

- Дамасо.
- Нима?
- Жойига қўйиш керак.

Дамасо яна сигарет тутатди.

– Неча кундан бери ўзим ҳам шуни ўйлаб юрибман, – деди у. – Фақат қандай олиб бориб қўйишни билмаяпман.

Улар аввалига шарларни гавжумроқ жойга ташлаб кетмоқчи бўлишди. Яна Ана ўйладики, бу йўл бильярдхона муаммосини бир ёқли қилгани билан, ҳабашнинг мушкулини енгиллатиши қийин. Полиция айбни тутқуннинг зиммасидан соқит қилмагани ҳолда шарларнинг топилганини ҳар хил талқин этиши мумкин. Бильярд соққаларини топиб олган одам эса уларни бошқага пуллаш илинжида эгасига бермаслиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

– Бир ишга қўл ургандан кейин уни охирига етказиш керак, – деб гапига якун ясади аёл.

Шарларни кўмилган жойидан ковлаб олишди. Ана уларни газетага шундай бошлаб ўрадики, тугундаги шакл-шамойили кўзга ташланмайдиган бўлди. Сўнг сандиққа солиб қўйди.

– Энди қулай пайтни пойлаймиз, – деди у.

Аммо икки ҳафта ўтса ҳам ўша фурсат келвермади.

Ўн иккинчи августнинг кеч окшомида, ўғрилиқдан сўнг роппа-роса икки ой ўтгач, бильярдхонага келган Дамасо дон Рокени баланд пештахта ортида кўрди. У пальма япроғидан тўқилган елпиғич билан пашша кўриб ўтирарди. Радионинг уни ўчган, бу сокинликда чолнинг ёлғизлиги янада яққолроқ сезиларди.

– Хўш, мен сенга айтганимдай бўлдимми? – деб ҳайқирди дон Роке таҳмини тўғри чиққанидан қувонгандай. – Ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди!

Дамасо мусиқали автоматнинг туйнугига чақа ташлади. Кучли шовқин, лип-лип ўчиб ёнаётган ранг-баранг чироқлар шуъласи, наза-рида, Дамасонинг бильярдхонага бўлган садоқати-ю меҳрини намойиш этиб турарди. Фақат дон Роке буни тушунмаётган эди, чамаси. Дамасо унинг ёнига ўтириб, чолга ишониш қийин бўлган пойинтар-сойинтар гаплар билан таскин берган бўлди. Дон Роке унинг гапларини елпиғични силкиб ўтириб, лоқайд тинглади.

– Начора, – деди у. – Бейсбол чемпионати бир умр давом этмайди.

– Лекин шарлар топилиши мумкин.

– Топилмайди.

– Ҳабаш уларни еб-ютиб юбормагандир, ахир.

– Полициянинг изламаган жойи қолмади, – деди дон Роке асабга тегадиган бир ишонч билан. – Ҳабаш шарларни дарёга ташлаган.

– Бирдан мўъжиза юз берса-ю, шарлар топилиб қолса-чи?

– Хомтама бўлма, ўғлим, – жавоб берди дон Роке. – Ишлар пачава. Нима, сен мўъжизага ишонсанми?

– Баъзан.

Дамасо бильярдхонани тарк этганида одамлар ҳали кинодан чиқмаган эди. Кулоқни қоматга келтирувчи гаплар садоси уйқуга кетган шаҳар узра гоҳ ўчиб, гоҳ яна эшитилар, ҳозирча очик турган эшиклар ҳам ҳали-ҳозир ёпилиб қоладигандек туюларди. Кинотеатр атрофида бироз айланиб юрган Дамасо рақсхона томон юрди.

Залда ягона мижоз қолган. Машшоқлар ёлғиз ўзи икки аёл билан рақс тушаётган ўша одам шарафига соз чалмоқда эди. Девор бўйлаб саф бўлиб ўтирган аёллар эса қандайдир муҳим хабарни кутаётганга ўхшарди. Дамасо столга ўтириб, майхоначига пиво олиб кел, деб ишора қилди. Шишанинг бўғзига оғзини кўйиб пиво ичар экан, фақат нафасини ростлаш учунгина бир лаҳза тўхтар ва бир йўла икки аёл билан рақсга тушаётган эркакни шиша орқали тинмай кузатар эди. Аёлларнинг иккаласи ҳам эркакдан барвастарок.

Тун оққанда кинодан чиққан аёллар, сўнг уларнинг изидан илакишган эркаклар пайдо бўлди. Орасида Дамасонинг янги жазмани ҳам бор экан. Унинг столига келиб ўтирди.

Йигит кизга қайрилиб ҳам қарамади. Аллақачон беш шиша пивони сипқорган азамат ҳамон рақс тушаётган эркакдан кўзларини узолмас эди. Энди бир йўла уч аёл билан гириллаб айланаётган раққос эса ёнидаги оғизларга заррача эътибор бермас, ўз оёқларининг муқомига махлиё бўлиб кетган эди. Эркак бахтлига ўхшаб кўринарди, лекин оёқ-қўлидан ташқари думи ҳам бўлса, у ўзини янада бахтлироқ ҳис қилиши сезилиб турарди.

– Бу нусха менга ёқмаяпти, – деди Дамасо.

– Ёқмаётган бўлса, қарама, – деб маслаҳат берди киз.

Киз майхоначидан озроқ ичимлик сўради. Рақс майдончаси эрқагу аёл жуфтлиги билан тўлди. Лекин уч хоним билан рақс тушаётган эркак залда ҳамон ўзини ҳокиму мутлақ ҳис қилмоқда эди. Қайсидир бир ҳаракат асносида унинг нигоҳи Дамасонинг нигоҳига тўқнашди. Эркак оёғини янада чаққонроқ жилпанглатар экан, куённикидек майда тишларини кўрсатиб тиржайди. Дамасо унга киприк қоқмай тикилиб турди. Ниҳоят раққоснинг бардоши тугаб, тиржайишдан тўхтади ва юзини тесқари бурди.

– Ўргилдим сендақа улфати жондан, – деди Дамасо.

– Ростдан ҳам улфат одамга ўхшайди, – деди киз. – Қачон келса, барча тужжорларга ўхшаб, ўзининг ҳисобидан мусиқа кўйдиради.

Дамасо кизга ёвқараш қилди.

– Унда сен ҳам бор, пинжига қира қол, – деди у. – Уч нонхўрнинг ёнидан тўртинчисига ҳам жой топилади.

Киз индамади, лекин қўлидаги ичимликни майдалаб хўплар экан, рақс майдончасига қараб ўгирилиб олди. Устидаги оҳори кетган сарик кўйлақда у ғоят маъсума кўринар эди.

Улар рақс тушгани туришди. Дамасонинг ҳамон ковоқ-тумшуғидан қор ёғар эди.

– Очимдан ўлай деяпман, – деди киз ва унинг биллагидан ушлаб, пештахта томон етаклади. – Сен ҳам бирор нарса еб олишинг керак.

Улфати жон ўзининг уч аёли билан уларнинг қаршисидан чиқди.

– Менга қаранг!.. – деди Дамасо.

Эркак тиржайди, лекин қадамини секинлатмади. Дамасо қизнинг қўлини силтаб ташлаб, раққосга кўндаланг бўлди.

– Менга сизнинг тишингиз ёқмаяпти!

Эркакнинг ранги ўчди, лекин тиржайиб тураверди.

– Ўзимга ҳам ёқмайди, – деди у.

Киз тўхтатишга улгурмади, Дамасо эркакнинг башарасига яхшилаб мушт туширди ва рақиби майдончанинг ўртасида ўтириб қолди. Атрофдагилардан ҳеч ким орага тушмади. Уч аёл уларни ажратиш учун

айюханнос солганча, Дамасога ёпиша кетганида қиз жазманини залнинг тўрига суриб бориб қўйган эди. Юзининг пачағи чиқиб, дабдала бўлаёзган эркак зўрға оёққа турди ва маймунга ўхшаб бир сакради-да, залнинг ўртасига бориб қичқирди:

– Чал созингни!

Соат иккига яқин емакхона қарийб бўшаб қолди. Жазман тополмаган аёллар тамадди қилишга киришди. Ҳаво иссиқ эди. Қиз ликопчада ковурилган гўшт, ловия аралаш гуруч олиб келиб, столга ўтирди ва қошиқ билан ейишга тутинди. Дамасо унга бақрайиб қараб қолди. Қиз унга бир қошиқ гуруч узатди.

– Оғзингни оч.

Дамасо иягини кекирдагига тортиб, бош чайқади.

– Бу – хотинларнинг овқати, – деди. – Эркаклар емайди.

Ўрнидан турар экан, қўли билан столга суяниб қолди. Ниҳоят мувозанатини аранг сақлаб, қаддини тиклаганида, қаршисида қўлини чалиштириб турган майхоначини кўрди.

– Сиздан тўққизу саксон, – деди майхоначи.

Дамасо уни четга сурди:

– Ҳезалакларга тоқатим йўқ.

Унинг қўлидан ушлаб, қайирмоқчи бўлган майхоначининг бирдан қизга кўзи тушди ва бўшашди. Сўнг ноилож тўнғиллади:

– Нималарни бой берганингни кейин биласан, сен бола!

Дамасо майхонадан чайқала-чайқала чиқди. Ойнинг акси ўйнаб турган дарёнинг кумушранг мавжлари унинг шуурига хушёрлик нурларини сочмоқчи бўлар, лекин улгурмас, ўша заҳотиёқ кўздан йўқолар эди. Шаҳарчининг нариги четидаги хонасининг эшигига етганида Дамасо бутун йўлни уйқули кўзлари билан босиб ўтганининг исботи учун гаров боғлашга ҳам тайёр эди. У бошини қаттиқ силкитди. Хаёлида пайдо бўлган безовта, лекин ўта кучли бир туйғу шу дақиқадан бошлаб Дамасони ҳар бир қадамни ғоят эҳтиёткорлик билан, ўйлаб босишга ундар эди. У эшикни секингина, ғийқиллатмасдан, сассиз очди.

Уйғониб кетган Ананинг сандиқ титкилаётган Дамасога кўзи тушди. У чўнтак фонарининг ёруғидан юз ўгириб, деворга қараб ётар экан, Дамасо ҳали ечинмаганини сезди. Иттифоқо хушёр тортди-ю, ирғиб туриб тўшакка ўтирди. Тугунча билан чўнтак фонарини ушлаган Дамасо сандиқ ёнида турарди. У бармоғини лабларига босди: жим! Ана тўшакдан сакраб тушди.

– Жинни бўлдингми! – деб шивирлади ва югуриб бориб лўкидонни суриб, эшикни бекитди.

Дамасо фонарь, пичоқ ва ўткир тиғли эговни чўнтагига тикиб, тугунчани қўлтиғига қистирди-да, тўғри аёлга қараб юрди. Ана эшикни гавдаси билан тўсди.

– Тирик эканман, сени бу ердан чиқармайман, – деди паст овозда.

Дамасо уни итариб ташламоқчи бўлди.

– Қоч! – деб хириллади йигит.

Ана эшик кесакисига икки қўли билан ёпишди. Улар бир-бирига киприк қоқмай бақрайиб қолди.

– Сен эш-шаксан, – деб шивирлади Ана. – Худо сенга чиройли кўз ато қилиб, ақлдан қисган.

Дамасо унинг сочига чангал солиб, кўлини қайирди ва ерга эгди. Тишларини ғижирлатди:

– Қоч дедим!

Ана бўйинтуруқ солинган хўкиздай ола-кула кўзларини тепага тикди. Шу топда ўзига ўзи ҳар қандай оғриққа дош бера оладигандай, эридан ҳам кучлироқдай туюлиб кетди. Аммо эри унинг кўлини тобора қаттиқроқ қайирмоқда эди. Охири аёлнинг бардоши тугаб, кўзларида ёш ғилтиллади.

– Болани нобуд қиласан, – деди у.

Йигит аёлни даст кўтариб, каравотга олиб бориб ташлади. Қўллари бўшаши билан хотин ўзини эрининг елкасига отди ва қаттиқ кучоқлаб олди. Иккаласи ҳам тўшакка қулади. Иккаласи ҳам хансирарди.

– Ҳозир бақираман, – деб шивирлади эрининг қулоғига Ана. – Қилт этсанг, бақираман.

Жон аччиғида хириллаётган Дамасо аёлнинг тиззасига шар тўла тугунча билан туширди. Ана инграб юборди ва оёқларини олиб қочди. Лекин ўша лаҳзанинг ўзида уни яна маҳкам кучоқлаб олиб, гапига кўндиришга урина бошлади.

– Худо ҳаққи, эртага ўзим олиб бораман, – деди Ана. – Мен хомиладорман, қамашмайди.

Дамасо аёлнинг бағридан юлқиниб чиқди.

– Сени ҳамма кўради, – деди Ана. – Бугун ёруғ, ой тўлган кеча. Сен, аҳмоқ, ҳатто шуни ҳам билмайсан.

Эшик лўкидонини суриб юбормаслиги учун эрини бор кучи билан ушлашга, қайтаришга ҳаракат қилди. Сўнг кўзларини юмиб, унинг юзлари-ю бўйнига тинимсиз мушт тушира кетди. Чидай олмай ҳайқириб ҳам юборди:

– Сен ҳайвонсан, ҳайвон!

Дамасо ўзини ҳимоя қилишга уринди. Буни кўрган аёл Дамасонинг кўлидаги сўлоқмондай оғир ёғоч лўкидонни юлиб олиб, йигитнинг бошига қаратиб сермади. Дамасо чап бериб қолди. Зарба унинг елкасига тушди. Суяк шишадек қирсиллаб кетди.

– Қанжиқ! – кичкириб юборди эр.

Шовкин солмаслик лозимлигини ҳам унутган Дамасо Ананинг қулоқ-чаккасига қулочкашлаб мушт туширди ва аёлнинг қаттиқ чинқирганини ҳамда гавдаси деворга бориб гурсиллаб урилганини эшитди. Лекин у томонга бурилиб ҳам қарамади. Хонани тарк этди. Эшик очиқ қолди.

Оғриқнинг кучидан сулайиб қолган Ана полда ётганча қорнида қандайдир кўргилик бошланишини кутди. Девор ортидан кимнингдир қабрдан чиқаётгандай бўғиқ овози эшитилди. У ўкириб юбормаслик учун лабини тишлади. Кейин оёққа турди ва кийинди. Бу сафар ҳам, Дамасо шарларни ўмариш учун кетган галдаги каби, эри ўзи амалга оширмоқчи бўлаётган режа хомхаёл эканини билгани ҳолда, хотинининг додлаб ялиниб-ёлворишидан, уни йўлдан қайтариш учун ортидан югуриб чиқишидан боумид эшик ортида кутиб турганини аёл хаёлига ҳам келтирмади. Ана ўша хатосини яна такрорлади: эрини кувиб етиш учун ортидан чопиш ўрнига, оёғига пойабзалини кийиб, каравотга ўтирди ва уни яна кута бошлади.

Дамасо эшик ёпилганидан кейин энди ортига қайта олмаслигини аналлади. Кўчанинг охирига етгунича акиллаган итлар уни кузатиб келган-

дек бўлди. Сўнг хаёлий сукунат бошланди. У маст уйқуда ётган осуда шаҳарда ўзининг нотаниш ва ваҳимали туюлаётган қадам товушларидан қутулмоқчи бўлгандек кўприк оша илдам кетиб борарди. Бильярдхонанинг омонатгина эшиги олдидаги харобага етмагунича эҳтиёткорликни унутди.

Бу гал фонарни ёқишга ҳожат қолмади. Эшик Дамасо ўтган сафар зулфинини суғуриб олган жойидан маҳкамлаб қўйилган, қолгани эскича эди. У қулфни четга суриб, ўнг қўли билан ўткир тиғли эговни иккинчи зулфининг тагидан тикди ва оҳиста ишқалашга киришди. Ниҳоят чирган ёғоч бўлаклари қумдай уваланиб тушди. Ёғоч дош беролмади.

Осилиб қолган эшикни очиш олдидан ғишт полга ишқаланиб товуш чиқармаслиги учун уни бир энликча кўтарган бўлди. Салгина очди. Пойабзалини ечиб, тугунчага қўшиб ичкарига итарди. Сўнг ичини ой сутдай ёритиб турган бинога чўқина-чўқина кирди.

Аввал бўш шиша ва қутилар қалашиб ётган қоронғи йўлакдан ўтди. Кейин мусиқа тинглаш хонасининг ойнаванд деразасидан тушиб турган бир тутам ой нурида бильярд столи, ундан сўнг – эшиги Дамасо томонга тескари қилиб қўйилган шкафлар, охирида – асосий кириш жойининг ичкарисиди – устма-уст қалаштириб ташланган стол-стулларга кўзи тушди. Шу дамгача диққат-эътиборини бир жойга йиғиш учун бутун куч ва иродасини сарфлаб келган Дамасонинг вужудини ғалати бир жоду эгаллаб олди.

Энди у ғишт полнинг бўртиқларига парво ҳам қилмасди. Эшикка пойабзалини тираб қўйиб, ой ёритиб турган йўлакни кесиб ўтди ва пештахта ортидан шарлар турадиган қутини излаб топиш учун фонарини ёқди. У эҳтиёткорликни унутган эди. Фонарь нурларини чапга йўналтириб, чанг босган шиша ғарами, қора мой теккан қўйлакка ўралган иккита пихли йиғма нарвон, сўнг шарлар турадиган қутини кўрди. Қути Дамасо ўтган гал қаерда қолдириб кетган бўлса, ўша жойда турарди. Фонарь нури яна ҳаракатга келди ва энди Дамасонинг кўзи мушукка тушди.

Жонивор чироқ нурида унга ҳайрон тикилиб қолган эди. Дамасо чироқни унга тўғрилаб турар экан, кундузи бильярдхонада ҳеч қачон мушукка кўзи тушмаганини енгил сесканиш билан эслади. У фонарь тутган қўлини мушукка яқинроқ олиб бориб, “Пишт!” деди. Бироқ жонивор пинагини ҳам бузмади. Шунда Дамасонинг шуурида сассиз бир ғалаён юз берди ва мушук хаёлидан буткул кўтарилди. Нима бўлганини англаганида чироқ аллақачон қўлидан тушган, ўзи эса шар ўралган тугунчани кўксига қаттиқ босганча титраб турарди. Бильярдхона ёришиб кетган эди.

– Ў-ў!

У дон Рокенинг овозини таниди. Йигит елкасини тоғдек эзиб турган даҳшатли ҳорғинликдан нафаси ичига тушиб, секин қаддини кўтарди. Фақат калта иштон кийган, қўлида темир хода, чироқ ёруғидан эсхонаси чиқиб кетган дон Роке ичкаридан Дамасо томонга яқинлашиб келар эди. Боя Дамасо устидан босиб ўтган шишалар ва бўш қутилар ортида тўр беланчак осиклик турарди. Ўтган гал тўр беланчак ҳам йўқ эди.

Улар ўртасидаги масофа ўн қадамча қолганида дон Роке бир силкиниб олди ва мудрофаага ҳозирланди. Дамасо тугунча ушлаган қўлини ортига яширди. Дон Роке ковокларини учирди, таниб олмоқчи ва урмоқчи бўлгандек кўзойнаксиз шапкўр кўзлари билан унга бошдан-оёқ синовчан разм солди.

– Э-э, бола, – деди хайратга тушиб. – Бу сенмисан?

Дамасога бир умр чўзилган қандайдир дардли ўйин ниҳоясига етгандек туюлди. Дон Роке темир ходасини тушириб, хайратдан оғзини очганча унинг ёнига келди. Кўзойнаги ва ясама жағи бўлмаса, чол хотин кишига ўхшаб қолар экан.

– Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

– Ҳеч нарса, – деди Дамасо секин гавдасини ўнглади экан.

– Кўлингдаги нима? – деб сўради дон Роке.

Дамасо ортига тисарилди.

– Ҳеч нарса, – деб такрорлади.

Дон Роке қизариб кетди ва титрай бошлади.

– Кўлингдаги нима деяпман?! – деб кичкирди у темир ходани силкииб, олға юрар экан.

Дамасо унга тугунчани узатди. Дон Роке, ҳали-ҳамон хушёрлигини йўқотмасдан, чап қўли билан тугунчани олди ва пайпаслаб кўрди. Кўрди-ю, гап нимадалигини тушунди.

– Наҳотки?! – деди.

У шу қадар қаттиқ хайратга тушган эдики, темир ходани пештахта устига қўйиб, қоғозларни очар экан, Дамасони бутунлай унутганга ўхшарди. Миқ этмасдан шарларга кўз югуртириб чиқди.

– Анчадан бери жойига қўймоқчи бўлиб юргандим, – деди Дамасо.

– Бунга шубҳам йўқ, – садо берди дон Роке.

Дамасо мурдадай оқариб кетди. Кайфи бутунлай тарқаб, оғзида фақат тупроқ таъмигина қолди. Вужудини эса ёлғизлигу ночорлик туйғуси қамраб олди.

– Мўъжизани қаранг, – деди дон Роке шарларни қайтадан қоғозга ўрар экан. – Шу даражада нодонсан, деб ўйламаган эканман.

Бошини кўтарганида чолнинг қиёфаси тамоман ўзгача тусга кирганди.

– Хўш, икки юз песо қани?

– Қутида ҳеч вақо йўқ эди, – деди Дамасо.

Дон Роке лабларини тишлаганча унга ўйчан тикилиб қолди ва бирдан оғзининг таноби қочди.

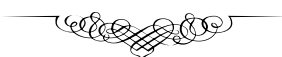
– Ҳеч вақо йўқ эди де? – деб бир неча бор такрорлади. Сўнг темир ходани яна қўлига олиб, хайқирди: – Буни энди алькальдга айтасан!

Дамасо тер босган кафтини шимига артди.

– Ўзингиз биласиз-ку, ҳеч нарса йўқ эди.

Дон Роке ҳамон тиржайиб турарди.

– Қутида икки юз песо бор эди, – деди у. – Ўша пулни топмагунингча терингни шилиб олишади. Итгачча бўлганинг учун эмас, нодон бўлганинг учун шилишади.

Уильям ФОЛКНЕР

(1897–1962)

ҲИКОЯЛАР

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси*

АЛВОН ЯПРОҚЛАР¹

I

Иккала ҳинду экинзордан унинг нариги чеккасига, қабилага тегишли куллар яшайдиган ерга ўтишди. Бу ерда хом ғиштдан қурилган икки қатор кулбалар жойлашганди; улар ҳаммаси оҳак билан яхшилаб оқартирилганди. Ўртадан торгина кўча тушган бўлиб, яланг оёқларнинг изларига тўла эди. Болаларнинг бир қанча қўлбола ўйинчоқлари тупроққа коришиб ётарди. Ҳеч ерда ҳаёт асорати кўринмасди.

- Бу ердан нима топишни мен биламан, – деди ҳиндунинг бирови.
- Нимани топмасмиз, – деди бошқаси.

Вақт тушдан оққанди, лекин кўчада зоғ учмасди, ҳаммаёқ жимжит ва бўм-бўш эди; ёрилган, илма-тешик лой билан сувалган дудбуронлардан тутун чиқмасди.

– Ҳа. Ҳозирги йўлбошчининг отаси қазо қилганда ҳам шундай бўлган эди.

- Сен олдинги йўлбошчини айтасан-да.
- Ҳа.

Ҳиндуларнинг бирини Уч Сават деб аташарди. У олтмишларга кирганди. Ҳар иккала ҳинду кўринишидан шаҳарлик давлатмандларга ўхшар – тўладан келган, паст бўйли, андак қорин қўйган; бошлари катта, кизғиш тупроққа ўхшаган башаралари товоқдек кенгиш, уларга қандайдир хира вазминлик муҳри босилгандай кўринарди; шундай тош санамларни баъзан Сиамда ёки Суматрада бирдан кўриб қоласан: улар ярим вайрона деворлар оша туманлар орасидан чикиб келишади. Куйдириб жизгинак қилиб юборадиган куёш ва ўткир соялар уларни шундай кўйга солган. Икковининг ҳам сочлари ёниб кетган қамишзорда сақланиб қолган қиёққа ўхшарди. Уч Сават кулоғининг солинчоғида сирланган носқовоқ осилганди.

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

– Мен қачондан бери айтиб келаман: булар ҳаммаси нотўғри. Илгари куллар бўлмаган. Бизда негрлар йўқ эди. Нимани хоҳласанг, шуни қилардинг. Ҳаммининг вақти ўзига етиб ортарди. Энди-чи, бутун вақтинг уларга иш топиб беришга кетади. Улар ишсиз яшолмайди.

– Худди от билан итнинг ўзи улар.

– Зиғирча ҳам ақл-идроклари йўқ. Албатта, иш топиб беришинг керак. Улар оқ танли одамлардан ҳам бешбаттарроқ.

– Аввалги қари қабила бошлиғи тириклигида уларга иш қидириб овора бўлишнинг ҳожати йўқ эди.

– Тўғри. Менга кулчилик ёқмайди. Бу тўғри эмас. Қадимда одамлар тўғри яшашарди. Энди ундай эмас.

– Қадимда одамлар қандай яшаганларини сен билмайсан-ку.

– Мен кексалардан эшитганман. Ўзим ҳам шундоқ яшашга ҳаракат қилганман. Одам ишлаш учун яралмаган.

– Бу тўғри. Ишлайвериб таналари қандай бўлиб кетганини кўрмайсанми.

– Шунақа. Қоп-қора. Таъми ҳам аччиқ.

– Сен еганмисан?

– Бир марта еб кўрганман. Мен у пайтда ёш эдим, унча фарқига бормасдим. Ҳозир ўлсам ҳам оғзимга олмасман.

– Ҳа. Ҳозир улар тановул қилинмайди. Нафи йўқ.

– Эглари мазали эмас. Тахир. Менга ёқмайди.

– Оқтанлилар уларнинг эвазига от беришади, этини егандан кўра бу фойдалироқ.

Улар кўчага киришди. Тилсиз, кўримсиз ўйинчоқлар – ёғочдан, латта-путталар, патлардан ясалган туморлар чанг-тўзон босган, ўнгиб кетган бўсағаларда мужилган суяклар, қовоқдан ясалган товоқларнинг синган парчалари орасида сочилиб ётарди. Кулбаларда ҳаёт асари йўқ, на шитирлаган сас эшитилади, на қопада инсон боши кўринади. Иссетибеҳа жон бергандан бери, кечаги кундан бери шу аҳвол. Аммо ҳиндулар бу ердан нима топажакларини ўзлари ҳам билишарди.

Улар қишлоқнинг ўртасида жойлашган, бошқаларидан каттароқ кулбага қараб юришди. Ой чиқишининг маълум бир кунлари бу ерда негрлар йиғилиб, расм-русумларининг биринчи қисмини адо этишар, қоронғи тушгандан кейин эса дарё томонга ўтишар, у ерда ўзларининг катта ноғораларини сақлашарди. Бу уйда турли-туман майда-чуйда асбоб-анжомлар жамланганди – сеҳрли безаклар, расм-русумлар ёзилган лавҳалар – қизил лой бўёқ билан чизилган рамзий белгилар туширилган ёғоч тахтачалар кўзга ташланарди. Уйнинг ўртасида томдан очилган туйнук остида кули олинмаган ўчоқ ва унинг устида осма қозон кўринарди. Деразаларнинг тавақалари ёпиб қўйилган, қуёшнинг ўткир нурларидан кўзлари қамашган ҳиндулар уйга қадам ташлаган илк дамларда ҳеч нарсани илғай олмадилар – фақат қандайдир ғимирлашлари шарпалар, кўз оқларининг йилтирашлари сезиларди. Уй ичи негрларга лиқ тўлганга ўхшарди. Ҳар икковлон ҳинду бўсағада тўхташди.

– Ана холос, – деди Уч Сават. – Мен айтяпман-ку, бу нотўғри деб.

– Менга бу ер ёқмаяпти, – деди бошқаси.

– Ҳид келяптими? Улар кўрқишаётгани учун шундай. Уларнинг иси бизникига ўхшаган эмас.

– Бу ердан кетайлик.

– Сен ҳам кўрқяпсан. Мен буни хидингдан биламан.

– Балки бу Иссетибеҳани сезаётганимиз учундир.
 – Ҳа. У билади. Биз бу ердан нима топишимизни у билади. У ҳали ўлаётган пайтидаёқ биз бугун бу ердан нима топишимизни билган. – Уй ичидан ҳиндуларнинг димоғига ўткир ҳид уриларди, куюқ қоронғида негрларнинг кўзлари йилтирарди. – Сизлар мени биласизлар. Одамлар мени Уч Сават деб чақаришади. Биз қидириб келган одам қочиб кетган.

Негрлар миқ этишмасди. Иссиқ, димиққан ҳавода негрлар, уларнинг таналаридан кўтарилган ҳидлар дам кучайиб, дам сусайиб таралаётганга ўхшарди. Афтидан, уларнинг бари битта ягона ҳилқатга ўхшар, ўзларига жуда ёт ва ақл бовар қилмайдиган бир нарсани ўйлаётгандек эдилар. Улар қоронғида яшириниб олган саккизоёқ ёки улкан дарахтнинг тўнкарилган илдизлари каби эдилар. Бамисоли ҳозиргина ер қатлами кўтарилган ва баногоҳ унинг остидан бирдан безовта ҳаросонликда қолмиш тирикликнинг нур-зиёдан йироқ уфунатга тўла улкан чалкаш бир чангали кўзга ташланиб қолганди.

– Қани-чи, – деди Уч Сават. – Сиз биласиз нимага келганимизни. Биз истаётган одам қочиб кетдими?

– Улар ниманидир ўйлашяпти, – деди иккинчи ҳинду. – Кетайлик бу ердан.

– Улар ниманидир билишади, – деб қўшди Уч Сават.

– Сенингча, улар уни яширишаётганмикин?

– Йўқ. У қочган. Кеча кечкуруноқ қочган. Ҳозирги қабила бошлиғининг бобоси ўлганда ҳам шундай бўлганди. Уни уч кун қидирганмиз. Дуум уч кун ер бағрига киролмаган, у шундай деган: “Мен отим билан итимни кўряпман. Аммо кулимни кўрмаяпман. Уни нима қилдинглар? Нега гўримда тинч ётгани кўймайсизлар?”

– Улар ўлишни хохламайдилар.

– Ҳа. Ўлгилари келмайди. Доим одамни овора-сарсон қилишади. Уларда номус ва виждон йўқ. Доим овора-сарсон қилишади.

– Бу ер менга ёқмаяпти.

– Менга ҳам ёқмайди. Лекин на илож. Булар ёввойилар. Урф-одатларни ҳурмат қилишларини улардан кутиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам, мен айтаман-да, ҳозир ҳаммаси нотўғри.

– Ҳа. Уларнинг ўлгилари келмайди. Улар қабила бошлиғи билан бирга ер остига кетгандан кўра офтобда тер тўккан яхши деб биладилар. Аммо бизга керак одам бу ерда йўқ.

Негрлар миқ этишмас, товуш чиқаришмасди. Қоронғида уларнинг кўзлари муте ва ёввойи чақнарди; ўткир ва талх ҳид тараларди.

– Ҳа, улар кўркишяпти, – деди иккинчи ҳинду. – Энди нима қилдик?

– Кетдик, қабила бошлиғи билан гаплашамиз.

– Мокетуббе эшитишни хоҳлармикин?

– Бошқача бўлиши мумкинми? Унга бу ёқмайди. Аммо энди у йўлбошчи.

– Ҳа. Энди у йўлбошчи. Энди у қизил пошнали туфлисини кун бўйи кийиб юравериши мумкин.

Ҳиндулар орқага ўгирилиб чиқиб кетишди. Эшик ўрни бўш, биронта ҳам кулбага эшик ўрнатилмаганди.

– У илгари ҳам ўша туфлини кийганди.

– Иссетибеҳадан яшириб кийган. Аммо энди туфли уники, у қабила бошлиғи.

– Ҳа. Иссетибеҳага бу ёқмаган. Мен биламан. Бир марта унинг

Мокетуббега шундай деганини эшитганман: “Сен қабила бошлиғи бўлганиндан кейин туфли сеники бўлади. Ҳозирча бу туфли меники”. Аммо энди Мокетуббе қабила бошлиғи бўлди, энди уни кийиши мумкин.

– Ҳа, – деди иккинчи ҳинду. – Энди у йўлбошчи. Авваллари у туфлини Иссетибеҳадан беркитиб киярди, ҳеч ким билмасди, буни Иссетибеҳа биладими, йўқми. Аммо энди Иссетибеҳа ўлди, ҳали ўзи унча қари эмасди, туфлининг эгаси энди Мокетуббе, чунки Мокетуббе энди қабила бошлиғи. Сен бунга нима дейсан?

– Ҳеч нарса демайман, – деди Уч Сават. – Сен-чи?

– Мен ҳам нима дейман, – дейди иккинчи ҳинду.

– Жуда соз, – деди Уч Сават. – Ақлинг бало.

II

Уй тепаликка тушган, агрофи эманзор эди. Олди томонидан у бир қаватли эди – очигини айтганда, бир замонлар дарё саёзлигига ўтириб қолган кеманинг бошқарув бўлмасини келтириб ўрнатишганди. Иссетибеҳанинг отаси Дуум ўзининг куллари билан бу кемани бўлақларга ажратган ва уни сарв оғочи ғўлалари ёрдамида курукликда ўн икки чақирим йўл босиб уйига олиб келиб қўшганди. Бунга беш ой вақт кетганди. Ушангача унинг уйи ёлғиз ғишт девордан иборат эди. Бу ғишт уйга у кеманинг бўлагини кенг томони билан ўрнатди, мана энди баъзи ерлари қирилган, бўёқлари, сирлари кўчган рококо услубидаги тилла суви берилган карниз перамонлар қаюталарнинг пардалар тортилган эшиклари узра эскириб, оқариб қолган ўтмиш ҳашамлари билан осилиб турарди; эшикларда олтин ҳарфлар билан битилган ёзувлар ҳам сақланганди.

Дуум йўлбошчи қавмидан эди, аммо ота уруғидан эмас, минго қабиласидан бўлиб, она уруғи томонидан қариндош эди. Ёшлик чоғларида у нақ Янги Орлеангача¹ катта саёҳатга бориб келганди – бунга анча вақтлар бўлиб кетди, ўша пайтларда Янги Орлеан Европа шаҳарларига менгзарди; Дуум Миссисипининг шимолидан қайиқда Янги Орлеаннинг ўзигача борди, бу ерда у кавалер² Сёр-Блонд де Витри билан танишди, ҳар икковлари ҳам жамоатчилик орасида шубҳалироқ бир ўринни эгаллардилар. Шу устознинг етакчилигида у Янги Орлеан портининг қиморбозлари ва каллакесарлари даврасида яхшигина мактаб таълимини ўтади. Бу ерда у ўзини ота уруғига тегишли жуда катта ерларнинг меросхўри, қабила йўлбошчиси деб танитди. Ҳиндулар йўлбошчини “Одам” деб атар эканлар, шунинг учун кавалер де Витри уни du Homme деб номлади, Дуум деган исм шундан қолди.

Башараси кўпол ва дағал, кўзлари сурбетларча тик ва тап тортмай боқадиган, гирдиғум ҳинду билан ўз юртидан ҳайдалган, айтишларича, Каронделенинг³ дўсти ва генерал Уилкинсоннинг⁴ ўз одами бўлган париждик киши билан ҳар қайда бирга бўлишарди. Кейин улар ўзлари одатда бирга вақт ўтказадиган, ёмон шухрат қозонган исловотхонаю маишатхоналарни кутилмаганда бирдан тарк этиб ғойиб бўлдилар, орқаларидан эса афсоналар ва миш-мишлар тарқалди – эмишки, Дуум жуда катта миқдорда пул ютган, вест-индиялик⁵ бир бадавлат хонадоннинг

¹ Янги Орлеан – АҚШда Миссисипи дарёси соҳилидаги, Мексика кўрфази қирғоғидаги шаҳар.

² Кавалер – нишондор, хурмат-эйтиборга сазовор ҳарбий аскар маъносида. Бизча: валломат, азамат. Яъни азамат де Витри деса ҳам уринли.

³ Каронделе – Луизиананинг испан губернатори.

⁴ Уилкинсон – генерал, ҳиндулар билан урушда шафқатсизлик кўрсатган.

⁵ Вест-индия – АҚШ ғарби ва Марказий Американи шундай аташган.

қизи билан ошиқ-маъшуқ бўлган. Дуум ғойиб бўлгач, бу қизнинг акаси қўлида тўппонча билан уни маишатхоналардан қидириб юрган.

Ярим йилдан сўнг ойимқиз ҳам дом-дараксиз йўқолган. У Сент-Луисга жўнайдиган кемага ўтирган ва бир куни кечаси Миссисипининг юқори оқимларида кема соҳилда тўхтаган. Ойимқиз ўз хизматкори негр қиз билан кемадан тушган. Соҳилда уни тўртта ҳинду от-аравада кутиб олишган, плантациягача уч кун юришган, улар шошмасдан оҳиста йўл босишган, нега деганда ойимқиз ҳомиладор бўлган. Манзилга етиб келишганда, ойимқиз Дуум қабила бошлиғи бўлиб қолганини эшитган. Дуум бунга қандай эришганлигини унга айтиб ўтирмаган. Фақат амаким билан акам кутилмаганда оламдан ўтишди деган. Ўша пайтларда уй фақат ғишт девордан иборат эди. Уни ҳам куллар ўз билганларича амал-тақал қилиб қуришган, ғишт уйнинг ёнига томи похол билан ёпилган сарой солинган, сарой аллақанча хоналарга бўлинган, хоналар ғажилган суяклару ашқол-дашқоллар билан лиқ тўлиб ётган. Буларнинг ҳаммаси худди паркка ўхшаган ўн минг акр¹ ўрмонзор ўртасида бўлиб, унда буғулар худди уй ҳайвонларидай ўтлаб юрган. Дуум ва ойимқиз Иссетибеҳа туғилмасдан сал олдин никоҳдан ўтишган – уларнинг никоҳини кул савдоси билан шуғулланадиган, хачирда элма-эл юрадиган сайёр руҳоний ўқиб қўйган. Хачирнинг эгарига ип-газламадан соябон ҳамда тўқима мато билан ўралган уч галлонлик² виски тўлдирилган шиша маҳкамланган. Дуум оқ танлилардан ибрат олиб, куллар сотиб олиб, ерларининг бир қисмига экин эка бошлаган. Куллар кўп, иш эса оз эди. Кўпчилик негрлар бекорчи бўлиб қолган, шунинг учун Африка чангалзорларида нимага одатланган бўлсалар, шундай яшар эдилар. Баъзан Дуум мехмонларининг вақтларини чоғ қилиш учун уларни итлар билан қувди-босди қиларди.

Дуум қазо қилганда, унинг ўғли Иссетибеҳа ўн тўққиз ёшда эди. У барча еру мулклар ва сон-саноксиз кулларнинг эгаси бўлиб қолди. Бу вақт орасида кулларнинг сони беш баробар кўпайган ва уларни нима қилишни билмасди. У қабила бошлиғи унвонига эга эди. Шу билан бирга яна бир талай амакилари ва амакиваччалари ҳам бор эдики, булар қабилада ҳукмронлик қилардилар. Улар ниҳоят бир куни негрлар масаласида кенгашга йиғилишди. Каюталар эшикларигаги тилла ёзувлар остида чордона қуриб хаёлга толиб ўтириб, улар бу масалани ҳар томонлама муҳокама қилишди.

- Биз уларни ея олмаймиз, – деди бирови.
- Нега энди?
- Улар жуда кўп.
- Тўғри айтдингиз, – деди учинчиси. – Агар ейдиган бўлсак, барини ейишимиз керак. Бунча кўп гўшт ейиш саломатликка зиён.
- Уларнинг эти буғу этига ўхшаса керак. Унда бунинг зарари йўқ.
- Унда ортиқчасини ўлдириб, лекин гўштини емаслик керак, – деди Иссетибеҳа.

Бир дақиқа ҳамма унга қаради.

- Нега? – деди кимдир.
- Йўқ, бу ярамайди, – деди яна бирови. – Бундай қилиб бўлмайди. Улар бизга жуда қимматга тушган. Эсингиздами, қанча овора бўлганмиз уларга иш топамиз деб. Оқтанлиларга ўхшаб иш қилайлик.
- Улар нима қилишади? – сўради Иссетибеҳа.

¹ Акр – ер ўлчови. Бир акр – Англия ва Америкада 0,4047 кв.м.га тенг.

² Галлон – суюқлик ўлчови. Бир галлон – 4,5 л.га тенг.

– Негрларни сотиш учун кўпайтиришади. Каттароқ ерларни ўзлаштиришади ва макка экишади, шу билан уларни боқишади. Биз ҳам ерларни ўзлаштириб, макка экамиз, негрларни урчитамиз, кейин уларни оқларга пуллаймиз.

– Хўп, лекин у пулларни кейин нима қиламиз? – сўради учинчиси.

Бироз вақт ҳаммалари қаттиқ ўйлашди.

– Яна кўрармиз, – деди биринчиси. Улар чордона қуриб жуда чуқур ўйга ботиб ўтиришарди.

– Аммо бу яна ишлаш керак дегани, – деди учинчиси.

– Буни негрларнинг ўзи қилсин, – деди биринчиси.

– Ҳа, ўзлари қилсин. Бизга терлаш зарарли. Танамиз хом тортади.

Барча тешиқлар очилиб кетади.

– Кейин у ердан тунги ҳаво киради.

– Ҳа. Негрлар ўзи қилсин. Улар терлашни яхши кўришади.

Шундай қилиб, қабила негрлар ёрдамида янаям каттароқ ерлар очиб, дон экишди. Илгари қуллар бари битта катта кўрада яшарди, кўранинг бир бурчаги худди чўчқалар оғилхонаси каби усти берк эди. Энди улар алоҳида кулбалар қуриб, уларга жуфт-жуфти билан ёш негр йигит-қизларни насл беришлари учун жойлаштиришди. Беш йилдан сўнг Иссетибеҳа мемфислик кул жаллобига қирқ бош негрни сотди ва шу пул эвазига ўзи она томонидан янги орлеанлик қариндоши етакчилигида Европага саёҳатга борди. Кавалер Сёр-Блонд де Витри бу вақтлар Парижда истиқомат қиларди; шарти кетиб парти қолганди; барча тишлари тушиб кетган, ясама соч киярди, белига корсет боғларди, унинг тоби қочган, туси ўчган, оқариб тиришган чеҳрасида истехзоли ва теран фожиали ифода қотиб қолганди. У Иссетибеҳадан уч юз доллар олди-да, шунинг ҳисобига уни баъзи кибор доираларига олиб кирди; бир йилдан сўнг Иссетибеҳа уйига қайтди, у ўзи билан олтин ҳалли каравот ва иккита катта шамдон келтирди, айтишларича, мана шу шамдонлар шуъласида мадам де Помпадур сочларини турмақлар, қирол Людовик эса унинг упалар суртилган елкалари оша ўзининг тошойнадаги аксига мийиқ остидан илжайиб кўяркан. Иссетибеҳа яна бир жуфт қизил пошнаги туфли олиб келди, туфли оёғига тор эди, бунинг ажабланидиган жойи ҳам йўқ, чунки у Янги Орлеанга келгунга қадар ҳеч қачон пойабзал киймаганди.

Туфлини у юпқа шилдироқ қоғозга ўралган ҳолда сақларди, уни йўл халтасининг бўлмасида қарағай пайрахалари орасига солиб кўяр, онда-сонда халтадан чиқариб, ўғли Мокетуббега ўйнагани берарди. Мокетуббе уч ёшидаёқ башараси мўғулларникидек кенг ва ялпоқ, килт этмас, худди чўнг уйқуга чўмгандек эди. Қизил пошнаги туфлини кўргандагина башараси жонланарди.

Мокетуббенинг онаси чиройли аёл эди, уни Иссетибеҳа боғчада ишлаётганда кўриб қолганди. У юришдан тўхтаб анча вақтгача қизга термилиб қолди – унинг тикмачоқ беллари, таранг елкалари, осуда юзига мафтун бўлди. У дарёга балиқ овлагани кетаётган эди, лекин шу куни энди дарёгача етиб боролмади. Қизга билдирмай бошдан-оёқ тикилиб, томоша қиларкан, балки у шаҳарлик бўлган қочоқ онасини, унинг елпиғичлари, зар укалари, тўрларини эслагандир, онасига негр кони омихта эди – ҳеч қовушмаган уйланишнинг ўша увадаси чиққан ялтир-юлтурларини эслади. Мана шундан бир йил ўтар-ўтмай Мокетуббе туғилди. У уч ёшга кирганида туфли оёғига сиғмасди. Дим ҳаволи сокин оқшомлар Иссетибеҳа тез-тез ўғлига қараб ўтирар, ўғилчаси ақл бовар қилмас

қайсарлик билан ҳеч имкони бўлмаган ҳолда семиз товонларини туфлига сиғдириш учун зўр бериб уринар, ота ўзича мийиғида кулиб томоша қиларди. Унинг мийиғида кулишлари йилларга чўзилди. Мокетуббе ўн олти ёшига довур ўзининг туфлини кийишга бўлган уринишларини тарк этмади. Кейин бас қилди. Ҳарқалай, Иссетибеҳа энди бас қилгандир деб ўйларди. Аслида ўғли бундан отаси ҳузурдагина тийиларди. Лекин кунлардан бир куни Иссетибеҳанинг янги хотини Мокетуббе туфлини олиб яшириб қўйганлигини айтди. Шунда Иссетибеҳа мийиғида кулишни бас қилди ва хотинини чиқариб юборди. “Э-ҳаҳ, – деб хўрсинди у ёлғиз қолгач, – мен ҳам тирик юришни яхши кўраман. – У Мокетуббени чақириб келгани одам юборди. – Мен сенга туфлини ҳадя қиламан”, – деди у.

Ўшанда Мокетуббе йигирма беш ёшга тўлганди. У ҳали уйланмаганди. Иссетибеҳани дароз деб бўлмасди-ю, аммо ўғлидан бўйи бир тирсак баландроқ ва ундан юз қадоқ енгилроқ эди. Мокетуббе шу ёшларида ҳаддан ортиқ семиз эди, қонсиз юзи ялпоқ ва доим уйқусираган, юзи, қўли, оёқлари худди сарик сув касалидай шишинқираганди.

– Туфли энди сеники, – деди Иссетибеҳа ўғлининг башарасига тийрак зеҳн соларкан. Мокетуббе кириб келаётгандагина отасининг афтига кўзини кўтариб бир мартагина қараб қўйганди – ялт этган бу нигоҳда эҳтиёткорлик, муҳофазакорлик акс этганди.

– Раҳмат, – деди у.

Иссетибеҳа ҳамон ундан кўз узмасди. У ҳеч қачон Мокетуббе нимани кўраётгани, нимага қараётганини англаб етолмасди.

– Сенга уни совға қилсам, ахир, ўзи яна шундоқ бўлмайдами? – сўради у.

– Раҳмат, – деди Мокетуббе.

Ўша пайтларда Иссетибеҳа тамаки бурнаки қиларди: оқтанлилардан аллақим бир чимдимини тилининг тагига ташлаб, алфия ёки елим дарахт чўпчаси билан тишларига суртиб ишқалашни ўргатганди.

– Майлига, – деди у, – одам мангу яшамайди. – У яна ўғлига тикилди, кейин кўзлари ҳеч нарсани кўрмаётгандек маъносиз бўлиб қолди. У хаёлга чўмди. Нимани ўйларди, билиб бўлмасди, лекин бироздан сўнг у худди ўзига ўзи гапиргандай деди: – Шундоқ, аммо менинг отам Дуумнинг амакиси қизил пошнали туфли киймаганди. – У яна ўғлига тикилди. Ўғли олдида семиз, уйқусираган кўйи турарди. – Шундоқ. Башараси мана шунақа одам нима деб ўйлаётганини худо билади, бунинг билгунингча ғишт қолипдан кўчган бўлади. – У буғу териси тасмаларидан тўқилган ўриндикда ўтирарди. – У ҳатто бу туфлини киёлмайди. Уни кўтариб юрган бу дағал жисм икковимизга ҳам ҳалал беради. Уни ҳатто кия олмайди. Лекин бунга мен айбдорманми?

У яна беш йил умр кўрди, кейин ўлди. Бир куни оқшом у ўзини ёмон ҳис қилди, гарчи сассиккўзан терисидан нимча кийган табиб унинг боши узра хушбўй чўпларни тутатиб турганига қарамай, тонгга бориб узилди.

Бу воқеа кеча рўй берди; гўр қазиб қўйилганди ва кун бўйи одамлар от араваларда, отлиқ, пиёда қовурилган ит гўшти, секкоташ¹, кулга кўмиб пиширилган этлардан тановул қилиш ҳамда кўмиш маросимида қатнашиш учун тўда-тўда бўлиб келардилар.

¹ Секкоташ – ловия, нўхат солиб чўчка гўшtidан пиширилган таом.

– Бу уч кун давом этади, – деди Уч Сават ўз йўлдоши билан қабила бошлигининг уйига қайтиб. – Уч кун оз эмас, овқат ҳам етмайди. Бунинг қандай бўлишини мен кўрганман.

Унинг йўлдоши бўлган ҳиндуни одамлар Луи Шумурт деб чақиришарди.

– Бунақа иссиқда ўлик димикади, – деди Луи.

– Шундоқ. Улар фақат ташвиш келтиришади. Ташвиш ва оворагарчиликдан бошқани билишмайди.

– Балки уч кун зарур бўлмас.

– Улар узоққа чопишади. Бу йўлбошчи ер остига киргунча унинг ҳидларига тўясан. Ҳали мени ҳақ дерсан.

Улар уйга яқин келишди.

– Энди у туфлини кийса бўлади, – деди Шумурт. – Ҳаммага кўрсатиб кияверса бўлади.

– Ҳали бунга вақт бор, – деди Уч Сават. Шумурт унга тушунмай қаради.

– У қочокни қувишнинг бошида бўлиши керак.

– Мокетуббе-я? – сўради Шумурт. – У буни хоҳлармикин? Оғзини очишга ҳам эринади-ку?

– Бошқа на илож? Ахир, отаси тез орада ҳидланиб қолади.

– Бу тўғри, – деди Шумурт. – Демак, у ҳозир ҳам туфлининг ҳақини тўлаши керак. Шунақа. Унга туфли қимматга тушади. А? Нима деб ўйлайсан?

– Ўзинг нима деб ўйлайсан?

– Сен-чи?

– Мен бир нима деб ўйламайман. Энди Иссетибеҳага туфли даркор эмас. У Мокетуббега қолди. Иссетибеҳага энди фарқи йўқ.

– Майли. Олаверсин. Йўлбошчи бўлгандан кейин олади-да.

Уй олдида кема бошқарув хонасининг томидан ҳам анча баландроқ, пўсти тилинган сарв оғочи ғўлаларидан тикланган устунларга тиралган, томи пўстлоқлардан ёпилган баланд айвон бўлиб, унинг саҳни қуруқ ер, ёғингарчилик кезлари бу ер қантарилган отлар ва хачирларнинг туёқлари билан топталиб кетганди. Кема палубасининг бурун қисмида бир чол билан икки аёл ўтиришарди. Аёллардан бири товуқ патларини юлар, иккинчиси жўхорини оқларди. Чол нималарнидир сўйларди. У оёқяланг, узун канопп камзул, қалин мовут шляпа кийганди.

– Ҳаммаси хароб бўлди, – дерди чол. – Бу оқтанлилар бизни ҳалок қилди. Биз ўз кунимизни кўриб юрувдик, ҳаммаси рисолада, жойида эди, оқтанлилар бўйнимизга негрларини юклашди-ю бари расво бўлди. Илгариги замонларда чоллар соя-салқинда ўтиришар, яхна буғу гўштини маккага қўшиб ейишар, тамақини тутатишар, ор-номус ҳақида сўйлашар, бошқа муҳим ишларни ақлашарди. Ҳозир-чи, нима бўляпти? Ҳатто қари-қартанглар манови терга ботишни яхши кўрадиган аҳмоқларнинг ташвишини қилиб ҳоли-жонидан айриляптилар. – Уч Сават билан Шумурт палубага чиқишганда, чол гапиришдан тўхтаб уларга қараб қолди. Унинг кўзлари хира ва маъюс, юзини майда ажин босганди. – Мана энди буниси ҳам қочиб кетди, – деди у.

– Шундоқ, – деди Шумурт. – У қочди.

– Ўзим ҳам билувдим. Мен айтганман. Энди уч ҳафта унинг орқасидан қувишга тушамиз. Ўтган гал Дуум ўлганда шундоқ бўлувди. Ҳали кўрасиз.

– Унда уч кун кетган, уч хафта эмас, – деди Шумурт.
 – Сен бормидинг ўшанда?
 – Йўқ, – деди Шумурт. – Аммо мен бошқалардан эшитганман.
 – Мен эса у ерда бўлганман, – жавоб берди чол. – Роса уч хафта балчик, ботқоқлар, тиканли бутазорларда қувганмиз. – У яна алланималарни сўйлар, бироқ иккала ҳинду ҳам эшитмай нарига ўтиб кетишди.

Қачонлардир кенг салон бўлган жой эндиликда бир чеккадан тарашадай қуриётган, чириган, тўзган қутига айланганди; қизил оғочдан ишланган қопламалар моғор босиб кўринмай кетган, фақат у ер-бу ердагина ҳали олтин ҳалли нақшлар кўзга ташланар, худди сирли маъноларга тўла кабала белгилари¹ каби ғалати гул-нигор ҳосил қиларди; синган деразаларнинг кўзлари хувиллаб ётарди. Бу ерда уруғ ёки ғалла солинган бир неча қанорлар ва ландо аравасининг олд қисми кўзга ташланарди, арава шотилари, ғилдираклар, олд ғилдирак ўқлари нафис ёй каби рессорлар устида осилиб турарди. Бурчақда тол наваларидан ясалган қафас бўлиб, унинг ичида товуш чиқармай ва ҳеч тўхтамай тулки боласи у ёқдан-бу ёққа югурарди, учта ориқ жангари хўроз тупроқ титиб юрарди: оёқ ости уларнинг қуриган тезагига тўла эди.

Ҳиндулар ғишт деворда очилган туйнукдан ўтиб, ёрилиб кетган харилардан солинган жуда катта хонага чикдилар. Бу ерда ландо аравасининг орқа қисми ва усти ағанаб ётарди; даричалар тол чўпларидан ясалган панжара билан тўсилган, улар орасидан яна бир қанча жангари хўрозларнинг бошлари суқилиб турар – мунчоқдай думалоқ кўзлари қимир этмас, қаҳрли боқар, тожлари эса йиртилиб кетганди. Бурчақда ибтидоий омов билан қўлда ясалган иккита эшкак деворга суяб қўйилганди. Иссетибеҳа Париждан келтирган заррин каравот буғу терисидан тайёрланган тўртта тасма билан шипга осилганди. Унда энди на пружиналар ва на тўшак қолганди. Бўм-бўш роми чарм тасмалар тўри билан маҳкамлаб боғланганди.

Иссетибеҳа ҳисоб бўйича ўзининг энг охирги ёш хотинини шу каравотда ухлашга мажбур қиларди. Ўзининг нафас қисар касали бўлиб, тунларни йиғма креслосида ярим ўтириб ўтказарди. Оқшом у хотини каравотга ётганига ишонч ҳосил қилгач, ўзини ухлаганга солиб узок вақт қоронғида ўтирар, тун бўйи фақат уч-тўрт соатгина ухлар, хотини чексиз эҳтиёткорликлар билан зарҳал тасмалар тортилган каравотдан тушиб полга қалин жун адел тўшаб ётаётганига қулоқ тутар ва мийиғида роҳатланиб куларди. Тонг отиши олдидан хотини шовқин чиқармай яна каравотга ўтиб ётар ва ўзини ухлаётгандек кўрсатарди, унинг ёнида қоронғида ўтирган Иссетибеҳа қулоқ тутар ва мийиғида мазза қилиб куларди.

Уй бурчагига иккита лангарчўп ўрнатилган, уларга тасмалар билан катта шамдонлар маҳкамланганди; яна шу ерда ўн галлонлик виски идиши ётарди. Бу ерда яна лойдан ўчоқ ҳам қурилган, ўчоқ қаршисида йиғма кресло жойлашган, унда ҳозир Мокетуббе ўтирарди. Унинг бўйи пастроқ – беш фут² бир дюйм³ – бўлишига қарамай вазни росмана икки юз эллик фунт⁴ чиқарди. У қора мовут камзул кийган, аммо кўйлаги йўқ эди ва унинг мис зўлдирдай юмалоқ, силлиқ қорни газлама иштони белбоғидан осилиб турарди. Оёғига қизил пошналар туфли илганди. Унинг креслоси орқасида шокиладор қоғоз елпиғич кўтарган ўсмир елпирди.

¹ Кабала – ўзгача сирли маъноли.

² Фут – узунлик ўлчови. 1 фут – 12 дюйм, 0,3048 м.

³ Дюйм – узунлик ўлчови. 1 дюйм – 2,54 см.

⁴ Фунт – оғирлик ўлчови. 1 фунт – 317,62 дан 560 гр. гача.

Мокетуббе ўзининг куракчага ўхшаган семиз қўлларини тиззасига қўйиб, кўзларини юмганча кимирламай ўтирарди. Унинг пучуқ бурунли баркашдай сарғиш башараси ниқобга ўхшар, сирли, аламли, лоқайд эди. У Шумурт билан Уч Сават кириб келишганда кўзини очмади.

– У эрта азондан кийиниб олдимиз? – сўради Уч Сават.

– Ҳа, эрталабдан, – деб жавоб берди бола. Елпиғичнинг ҳаракати бир зум ҳам тинмасди. – Ўзингиз кўриб турибсиз-ку.

– Ҳа, – деди Уч Сават. – Кўриб турибмиз.

Мокетуббе кимир этмади. У бамисоли ҳайкалдек, камзул ва иштонда қотиб ўтирар, яланғоч кўкси очиқ, оёғига ярашмаган қизил пошнаги туфли кийганди.

– Сизнинг ўрнингизда бўлсам, – деди бола, – уни безовта қилмасдим.

– Сен балки безовта қилмасдинг, – деди Уч Сават. Улар Шумурт билан бирга чўнқайиб ўтиришди. Бола тинмай елпиғични елпирди. – О, йўлбошчи, кулоқ сол! – сўз бошлади Уч Сават. Мокетуббе кимирламади. – У қочиб кетибди.

– Мен айтувдим, – деди бола. – Қочиб кетишини билувдим. Сизга айтганман.

– Шундоқ, – деди Уч Сават. – Сизга ўхшаган олдиндан биладиганлар кўп. Шундоқ ақлли бўлсанлар, нега кеча бунинг олдини олмадинглар?

– Унинг ўлгиси келмайди, – деди Шумурт.

– Нега ўлгиси келмас экан? – деди Уч Сават.

– Нега ўлгиси келсин? – сўз қўшди бола. – Бир кунмас-бир кун барибир ўлади, бу сабаб бўлолмайди. Мен бунга ишонмайман.

– Жим бўл, – деди Шумурт.

– Йигирма йил давомида, – сўз бошлади Уч Сават, – унинг қабиладошлари офтоб тиғида тер тўкишганди, у соя-салқинда йўлбошчига хизмат қилган. Агар илгари терлаб-пишишни хохламаган экан, нега энди ўлгиси келмай қочади?

– Тез қийналмай ўлади, – қўшиб қўйди Шумурт. – Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади.

– Ана шуни унга тушунтирасиз, тутиб келганингизда, – деди бола.

– Жим! – унинг сўзини кесди Шумурт. Чўнқайиб ўтирган иккала хинду йўлбошчининг бетига диққат билан тикилишарди. Аммо Мокетуббе худди ўзи ҳам ўлгандай кимир этмасди. Худди танаси териси қалин ғилоф ичига қамалгандай, нафас олиши ҳам билинмас, шунчалар теранликка шўнғиганди.

– Кулоқ сол, о, йўлбошчи, – тилга кирди яна Уч Сават. – Иссетибеҳа ўлди. У маҳтал. Унинг оти ва ити бизнинг қўлимизда. Лекин унинг кули қочиб кетди. Овқатланиш пайтида унинг идиш-товоғини тутиб турган, унинг томоғига шерик бўлган кимса қочди. Иссетибеҳа маҳтал.

– Шундоқ, – деди Шумурт.

– Бу энди биринчи марта бўлаётгани йўқ, – давом эттирди Уч Сават. – Сенинг бобонг Дуум ер остига кетишини кутиб ётганида ҳам шунақа воқеа содир бўлганди. Дуум: “Менинг қорам қани?” – деб уч кун ётди. Ана ўшанда сенинг отанг Иссетибеҳа айтган эди: “Ташвиш қилма, мен уни топаман, сен бемалол йўлга тушгин, уни сенга топиб келтираман”.

– Шундоқ, – деди Шумурт.

Мокетуббе кимирламади, кўзини ҳам очмади.

– Иссетибеҳа уч кун ботқоқликларда кезинди. У қорани тутмагунча уйга қайтмади, оғзига туз тотмади. Ўшанда у ўзининг отаси Дуумга

шундай деди: “Мана, отинг, итинг ва қоранг. Тинчлан”. Кеча жони узилган Иссетибеҳа шундоқ деганди. Энди Иссетибеҳанинг қораси кочибди. Унинг оти ва ити ёнгинасида шай, аммо қора қочган.

– Шундоқ, – деди Шумурт.

Мокетуббе қимирлагани йўқ. Кўзлари юмилган эди. Унинг креслода ялпайган, даҳшатли даражада семиз вужудини қандайдир жуда оғир ланжлик қамраб олганга ўхшар, у шунчалар теран турғунликка чўмган эдики, ҳеч қандай овоз, ҳеч қандай нидо бу турғунликнинг қалин деворларини ёриб ўтолмасди. Ҳиндулар чўнқайиб ўтирганча унинг юзидан кўз узишмасди.

– Сенинг отанг қабила бошлиғи бўлганида шундоқ бўлганди, – деди Уч Сават. – Бошқа ҳеч ким эмас, Иссетибеҳа қорани топиб, Дуум ётган жойга олиб келди, у ер тагига жўнашга илҳақ эди.

Мокетуббенинг бир туки қимирламас, кўзи юмилганди. Бирпас кутиб тургач, Уч Сават шундай деди:

– Унинг туфлисини еч.

Бола унинг оёғини ечди. Бирдан Мокетуббе қисқа ва тез-тез нафас ола бошлади. У ўз вужудининг тубсиз теранликларидан худди сув остидан, денгиз тагидан юзага қалқиб чиқишга зўр бериб уринаётгандай, яланғоч кўкраги оғир-оғир кўтарилиб тушарди. Аммо ҳали-ҳамон кўзлари очилмаганди.

– У ўзи қувишга бош бўлади, – деди Шумурт.

– Шундоқ, – деди Уч Сават. – Энди у йўлбошчи. У қувишга бош бўлади.

IV

Қабила бошлиғининг хос хизматини қиладиган негр ўша куни сомонхонага беркиниб, Иссетибеҳанинг жон таслим қилаётганини кузатиб ётди. Негрнинг ёши қирқларда, ўзи гвинейлик эди. Унинг бурни ясси ва пучуқ, жингалак сочли боши кичкина эди; кўзи ичидаги киприклари қизил, олдинга бўртиб чиққан милклари кўкимтир-қизғиш, қони қочган, япаски тишлари йирик-йирик эди. Қул жаллобларидан аллаким уни ўн тўрт ёшида Камерун атрофларидан олиб келган, тишларини арралаб тузатишга улгурмаганди. У йигирма уч йил Иссетибеҳага хос хизмат қилди.

Иссетибеҳа ўлим тўшагида ётиб қолган кун арафасида негр кеч қоронғисида ўз қишлоғига қайтди. Қоронғи кеча. Ушбу осуда дамларда барча кулбаларда ўчоқларда ўт ёнар, пишаётган таомларнинг бирдай хидлари тараларди – ҳамманинг қозонида ўша-ўша гўшт, ўша-ўша ўтмак-нон – хидлари кўчадан уйма-уй тарқаларди. Аёллар ўчоқ бошида куймаланишар, эркаклар кўчабошига тўпланиб, негрнинг йўлбошчи кўрғонидан яланг оёқларини эҳтиёткорлик билан босиб пастга иниб келаётганини кузатишарди. Эркаклар тўпланган ердан қараса, негрнинг кўзлари ёнаётганга ўхшарди.

– Иссетибеҳа ҳали ўлгани йўқ, – деди оқсоқол.

– Ўлгани йўқ, – акс садо берди хизматкор. – Ким ўлгани йўқ?

Қора говгумда ҳамманинг башараси хизматкорнинг башарасига менгзарди, ёшнинг фарқи қолмаганди, маймуннинг ўлгандан кейин олинган ниқобига монанд ушбу афт-ангорларда ҳар қандай фикр қотириб мухрланиб ташлангандек эди. Ўчоқлар ва қозонларнинг аччиқ тутуни

охиста қорайиб бораётган ҳаволарни чулғарди; хизматкор жуда узоқ-узоқлардан, гўё бошқа дунёлардан кўча юзалаб сузиб, тупроқда ўйнаётган болалар оша келаётгандек туюларди.

– Агар у кунботардан ўтса, унда тонг чоғигача яшайди, – деб қўйди қоралардан бири.

– Ким айтди?

– Одамлар.

– Э-ҳа. Одамлар. Аммо биз фақат бир нарсани биламиз. – Улар ҳаммалари ораларида турган хизматкорга қарашди. Унинг кўзлари андак йилтирарди. У секин ва оғир нафас оларди. Кўкси яланғоч эди, ундан тер қуйиларди. – У билади. Унинг ўзи билади.

– Бас, ноғоралар чалинсин.

– Шундоқ. Ноғоралар чалинсин.

Қоронғи тушгач, ноғоралар чалина бошлади. Уларни қуриган дарё ўзани тагида сақлардилар. Улар ботқоқ сарв оғочининг ўйилган нозик томирларидан ясалган ва негрлар уларни жуда эҳтиётлаб яшириб сақлашарди – негалигини ҳеч ким билмасди; улар балчиқ-ботқоқ чеккасида соз тупроқ ичига кўмиб қўйиларди; ўн тўрт яшар ўсмир бола уларни кўриқларди. Боланинг бўйи паст ва туғма гунг эди. Кун бўйи ўша ерда кип-яланғоч ҳолда чўққайиб ўтирар, атрофида чивинлар ғужғон ўйнар, у чивин чақишидан безор бўлиб баданини қалин балчиқ лойи билан суваб ташларди; унинг бўйнида похол халтача осилган, халтада чала-ярим этли чўчка қовурғаси ва тизимчага ўтказилган танга-танга пўстлоқ солиб қўйилганди. У тиззаларини қучоқлаб ўтириб, нималарнидир ғўнғиллар, оғзидан тупук-сўлаги оқарди; шундай ҳам бўлардики, унинг орқасидаги ўт-ўлан, буталар орасида ҳиндулар ҳеч овоз чиқармай пайдо бўлишар, бир дақиқа уни томоша қилиб туришар, сўнг ғойиб бўлишарди, бола эса ҳеч нарсани пайқамасди.

Негр бир кеча ва бир кундуз яшириниб ётган отхона тепасидаги пичанхонадан ноғоралар садоси аён эшитиларди. Дарёгача уч чақирим масофа бор эди, лекин ноғора овозларини шунчалар аниқ эшитардики, худди улар унинг тагидаги отхонада чалинаётгандай эди. Назарида, у ёнаётган гулхан ва ноғоралар чалинаётган, алангада мисдай товланган қора қўлларни ҳам кўраётгандек бўларди. Фақат у ёқда аланга йўқ эди. У ёқда бу ердаги чанг-чунг пичанхонадагидан ортиқ ёруғлик йўқ, бу ерда у қоронғида биқиниб ётар, каламушларнинг юмшоқ панжалари болта билан текисланган эски тўсинлардан шитир-шитир қилиб югургиларди. У ёқда чивинларни қочириш учун ёқилган оҳиста тутаётган оловдан бошқа гулхан йўқ, олов теграсида тиззаларида чақалоқлари билан аёллар ўтиришар, лўмбиллаган кўкракларининг силлик, сут тўла эмчақларини гўдаклар оғзига тиқишар, улар хаёл оғушига ғарқ бўлишган, ноғоралар овозини эшитишмасди... У ёқда ўт-олов йўқ эди, ўт эса ҳаёт давом этаётганидан нишона берарди.

Кема бошқарув қисмининг ёнидаги хонада чоғроқ бир гулхан ёқиб қўйилган, бу ерда лангарчўпларга маҳкамланган катта шамдонлар, шипга осиб қўйилган заррин каравот тагида ўз хотинлари қуршовида Иссетибеҳа ўлим тўшагида ётарди. Негр пичанхонада ётиб гулхан тутуни ўрлаётганини кўрарди, тонг ёришиши олдида у сассиққўзан терисидан нимча кийган табиб кема бурнига чиқиб иккита, лой билан устига безаклар чизилган чўпларни ўт олдириганини пайқади. “Демак, унинг ҳали жони узилмабди”, – деб қўйди негр ўз-ўзига жавоб бергандай

пичанхонанинг шитир-шитирларга тўлган қоронғисида. У ўзига тегишли бўлган икки овоз ўзаро сўзлашаётганини эшитгандай бўларди.

– Ким ўлди?

– Сен ўлдинг.

– Ҳа, мен ўлдим, – секин жавоб берди у ўзига ўзи. У ноғоралар олдига боришни истади. У ўзининг бирдан буталар орасидан сакраб чиқишини, яланғоч, курук пай, мой суртилган кўзга кўринмас оёқларида баланд-баланд сакраб, ноғоралар атрофида айланишини кўз ўнгига келтирди. Лекин ҳозир у бундай қилолмасди, зеро, бундок рақс одамни тирикликдан маҳрум этади, ўлим диёрига олиб кетади. Унинг ўзи тўғри ўлимни қаршилаб сакрайди, шунинг учун ҳам ўлмайди, зотан, ўлим чегаранинг бу томонида, энг охирида тутиб олсагина, инсонга эгалик қилади. У одамнинг орқасидан келиб, ҳали ҳаёт маконларидаёқ унга етиб олади ва тутаяди. Каламушларнинг тўсинлар устида югургилашидан чиққан тинаётган шамол шувиллашидай товушлар пасайиб борарди. Бир куни у каламушни еган. Унда ҳали бола эди, Америкага эндигина олиб келишганди. Негрлар палубалар орасидаги баландлиги уч фут келадиган маконда уч ой кимирламай ўтиришди – кема тропик кенгликларда сузиб борарди – тепада янги англиялик маст шкипер¹ китобдан нималарнидир қироат билан ўқиётганини эшитишарди; ўн йил ўтгандан кейингина бу китобнинг Библия эканлигини билди. У ғужанак бўлиб ўтираркан, анчагача каламушлардан кўзини узмади, улар цивилизация шароитларида одам боласи билан ёнма-ён яшаб табиий ҳушёрлик ва чакқонликни унутиб қўйганди. У ортиқча қийналмасдан кўлини чўзди-ю, каламушни тутиб олди-ю уни шошилмасдан еди, бу махлуқни шундоқ осон ушлаб олганига ва улар ҳозиргача тирик яшаб келаётганига ҳайрон қолди. Ўшанда бола узун оқ кўйлак кийганди, кўйлакни унга қул жаллоб берган, бу одам савдогарчиликни унитар черков² дьякони³ лавозими билан кўшиб олиб борарди. Бола ўша пайтларда фақат ўз лаҳжасидагина сўзлай оларди.

Ҳозир у эгнидаги сурп иштонни ҳисобламаганда деярли яланғоч эди, бундай лозимларни ҳиндулар оқтанлилардан сотиб олишарди, яна белида тасмага боғланган тумори ҳам бор эди. Тумор Иссетибеҳа Париждан келтирган садаф лорнетнинг⁴ ярим бўлаги ва мокассин илонининг чаноғидан иборат эди. Бу илонни унинг ўзи ўлдириб, заҳарли бошидан бошқа ҳаммасини еб битирганди. У пичанхонада биқиниб ётар, уйга, кема қолдиқларига қарар, ноғораларнинг тараклашига қулоқ тутар ва ноғоралар атрофида сакраб рақс тушаётганини кўз ўнгига келтирарди.

Тун бўйи шундай ётди. Эрталаб у табиб ўзининг сассиққўзан нимчасида ташқарига чиққани ва ҳачирига ўтириб жўнаганини кўрди. У бутун вужуди чангак бўлиб, ҳачир туёқларидан кўтарилган чанг босилмагунча йўлга қараб турди. Ана шунда у ҳали нафас олаётганини пайқади ва ҳали-ҳамон ҳаво ютаётганига ажабланди, қаранг, унга ҳали ҳаво керак экан-а. У яна биқиниб жимгина ётди, қачон бу ердан кетишини кутиб қаранди, кўзлари бирозгина осуда, тиниқ шуълаланиб йилтиради, энгил, бир маромда нафас оларди, шунда у Луи Шумурт ичкаридан чиққанини ва кўкка қараганини кўрди. Кун ёришиб келарди, саҳнда пўрим кийинган бешта ҳинду чўнқайиб ўтиришарди, тушга бориб уларнинг сони

¹ Шкипер – капитаннинг эскирган номи.

² Унитар черков – худонинг ягоналиги ҳақидаги таълимотга асосланувчи черков.

³ Дьякон – черковда ёрдамчи руҳоний.

⁴ Лорнет – дастали кўзойнак.

йигирма бештага етди. Қуёш ғарбга йўл олганда, улар ерда чуқур ўчок қазий бошладилар, бу ерда қозон қуриб, эт ва ямс¹ ковурадилар; бу вақтга келиб юздан ортиқ одам йиғилди, ҳаммалари европача либосларидан кийналишиб, ўнғайсизланиб, лекин ўзларини сабр-тоқат ва иззат-икром билан тутардилар; шунда негр, Шумурт ошхонадан Иссетибеҳанинг байталини олиб чиқиб, уни дарахтга бойлаганини кўрди, яна бироз вақт ўтгач, Шумурт уй эшигида қари итни етаклаб пайдо бўлди; бу ит кўпинча Иссетибеҳанинг ўриндиғи олдида чўзилиб ётарди. Итни ҳам у дарахт танасига боғлади, кейин ҳаммага бирма-бир сиполик билан кўз югуртириб қараб, ўзи ҳам ўтирди. Ит бирдан увиллай бошлади. Қуёш ботаётган паллада ҳам ҳамон увилларди. Қуёш ғарбга бота бошлаганда негр саройнинг орқа деворидан жарликка тушди, жарликдан булоққа бориларди. Бу ер қоронғилашиб қолганди. Жарликка тушгач, негр югуриб кетди. Орқадан итнинг увиллагани эшитиларди. Булоқ яқинида у бошқа бир негрга дуч келди, бир зум – бу чопиб бора туриб, у жойида тик туриб – бир-бирларига қараб қолдилар, икки турли оламини бир-биридан ажратиб турган девор оша қарагандай бўлдилар. Тезда бутунлай қоронғи тушди, у эса тишларини маҳкам босиб, муштларини қаттиқ тугиб, бурун тешиклари қатта-қатта кенгайиб ҳамон қочар, қочиб борарди.

У қоронғида қочарди. У бу ерларни яхши биларди, чунки Иссетибеҳа билан тунда кўп марта ов қилганди, тулки ё ёввойи мушук изига тушиб, йўлбошчининг бияси ёнида хачирини йўрттириб борганди; бу жойларни у қандай яхши билса, уни таъқиб қилувчилар ҳам шундай яхши билишарди. Иккинчи куни эди, у таъқиб қилувчиларни илк бора шунда кун ботар чоғида кўрди. Бунгача у дарё ёқалаб югуриб борди, кейин орқага қайтиб, пастга тушди, мана энди баланд ўсган хушбўй ўт-ўланлар орасида ётиб, биринчи марта таъқиб қилувчиларни кўрди. Улар икки киши эди, иккови ҳам узун кўйлак ва шляпа кийган эдилар; иштонларини яхшилаб тахлаб қўлтиқларига қистириб олгандилар; қуроллари йўқ эди. Иккови ҳам ёши анча ўтган, қорин солган бўлиб, тез юролмасдилар; эхтимолки, ҳозир негр ётган жойга улар эртага эрталаб етиб келишар. “Демак, ярим кечагача нафас ростлаш мумкин”, – деди у ўзига ўзи. У плантацияга шунчалар яқин келиб қолгандики, димоғи тутун ҳамда ковурилган гўшт ҳидини илғамокда эди, шунинг учун у овқат еб олсам бўларди, деб ўйлади, очикқанга ўхшайман, чунки бир кеча-кундуз туз тотмадим. “Аммо нафас ростлаган муҳимрок”, – деди у. Муатгар ўт-ўлан орасида ётаркан, бу гапни ўз-ўзига қайта-қайта такрорлар, чунки нафас ростлашга уринишим, нафас ростлашим зарур ва буни иложи борича тезроқ, тезроқ қилишим керак, деган фикрдан юраги худди узоқ тез чопиб келгандай қаттиқ гурсиллаб урарди. У одамлар қандай ҳордиқ чиқаришларини унутиб қўйгандай эди, буни эслаш учун эса олти соат ҳам оз.

Қоронғи қуюқлашгач, у ўрнидан турди. У тун бўйи шошилмай, аста-секин қимирлаб боравераман, барибир борадиган жойим ҳам йўқ, деб ўйларди, аммо биринчи қадамини қўйиши ҳаманоқ у оғир босинки нафас олиб, бурун катакларини кенг очиб, қалин, бўғиқ, саваловчи зулматни кўкси билан ёриб ўтиб югурди. У йўналишини йўқотиб, қаерга бораётганини ўзи ҳам билмай, бир соатча югурди ва бирдан тўхтаб, кулоқ сола бошлади, бироздан сўнг юрагининг гурсиллашини ноғоралар уришидан ажратиб олди. Ноғоралар қайдадир унча узоқ бўлмаган, икки чақиримча нарида чалинмоқда эди. У товуш келаётган томонга қараб

¹ Ямс – картошкага ўхшаш сабзавот.

юрди ва қоронғида узоқ судралди, кейин димоғига гулханнинг аччиқ тутун хиди урилди. У пайдо бўлганда, ноғоралар овози тўхтамади; фақат оқсоқол олға босиб, қочоқ тутун ичида турган жойга чиқди; қочоқ оғир хансирадди, титраган бурун катаклари зўриқиб кериларди, лой балчиқ сачраган бетигаги икки кўзи хира йилтирадди, уларнинг шуъласи худди ўпкасининг кучига боғлиқдек, дам пасаяр, дам зўраярди.

– Биз сени кутаётган эдик, – деди оқсоқол. – Энди кетавер.

– Кетайми?

– Овқат еб, кейин кет. Ўликка тириклар орасида жой йўқ. Буни ўзинг ҳам биласан.

– Ҳа. Биламан. – Улар бир-бирларининг кўзларига қарашмасди. Ноғоралар тинимсиз таракларди.

– Овқат ейсанми? – сўради оқсоқол.

– Мен оч эмасман. Бугун мен ўтлар орасида ётиб товушқон тутиб едим.

– Унда қовурилган гўшт бор, ола қол.

У япроқларга ўралган пишган этни олди ва яна дарё ўзанидан илгарилаб кетди, бироз вақт ўтгандан сўнг ноғоралар товуши тинди. У тонг отгунча тўхтамай юрди. “Ҳали ихтиёримда ўн икки соат бор, – деди у. – Балки ундан ҳам кўпроқдир, чунки улар изимга кечаси тушишди”. У тиз чўкиб ўтирди, этни еди ва қўлларини биқинига артди. Кейин ўрнидан турди, сурп иштонини ечди, яна балчиққа яқин ўтириб, бутун бадани – юзи, қўллари, оёқларини балчиқ билан суваб чиқди, кейин ерга ўтирди, тиззаларини қўллари билан кучоқлади, бошини тиззаси ва кўлига қўйди. Тонг оқаргач, у ботқоқликнинг янада ичкарироғига кирди, чўнқайиб ўтириб ухлаб қолди. Тушига ҳеч нарса кирмади. Яхшиям, ботқоқлик ичкарисига киргани, негаки, у бирдан уйкудан кўзини очганда, ҳаммаёқ ёп-ёруғ, қуёш баланд кўтарилганди, у рўпарасида яна ўша икки ҳиндуни кўрди. Улар ўзи яширинган жойнинг шундоқ қаршисида ҳалигача яхшилаб букланган иштонларини қўлтиққа кистирганча турардилар – икковлари ҳам хомсемиз, пўк, қорин солган, похол шляпа ва этаклари ҳалпиллаган узун қўйлақда бироз кулгили кўринадилар.

– Абгор бўлдик, – деди бирови.

– Ҳа, уйда маза қилиб соя-салқинда ўтирмасмидим, – деди бошқаси.

– Аммо у ёқда йўлбошчи қоронғи ерга кетаман деб мунтазир.

– Шундоқ.

Улар атрофга осуда кўз югуртиришарди. Бирови энгашиб этагидан қушқўнмас тиканларини териб ташлай бошлади.

– Шу қоравой ҳам бор бўлсин-да, – деди у.

– Шундоқ. Улардан ташвишу таҳликадан бошқа нарса кўрмадик.

Негр тушдан кейин баланд дарахтнинг тепасига чиқиб плантация томонга қаради. У Иссетибеханинг лоши арқон ҳалинчакда икки дарахт орасига осиб қўйилганини кўрди, аввалроқ бу дарахтларга унинг ити билан биясини бойлашганди, кема-уйнинг олдидаги майдон ховлида эса ҳар турли ранг-баранг ёпик, очиқ, чуқур, ясси аравалар, эгар-жабудкли отлар, хачирлар тикилишганди; ерда қазилган ўчоқлар атрофида бола-бақра орасида ранго-ранг либосларда хотин-халаж, қари-қартанглар жойлашган, ўт-аланга устида нимталар жазиллаб пишар, улкан ўчоқлардан қуюқ тутун ва буғ ўрларди. Эркаклар билан каттароқ ёшдаги болалар бари дарё оқимининг юқорисида унинг ортидан қувиб боришар, кишилиқ либосларини ечиб ўраб, дарахтларнинг айриларига кистириб кетишарди. Лекин, ана, харқалай бир тўп эркак уй эшиги

олдида уймалашяпти. Негр улардан кўзини узмай қараб турди, бирпасдан сўнг эркаклар олхўри хурмо поясига буғу териси тасмалари тортилиб ясалган замбарда Мокетуббени кўтариб олиб чиқишди. Тилоғочлар орасида яшириниб ётган қочоқ ўша ёқларда уни қурбон қилишга тайёргарлик кетаётганини кузатар, унинг башараси эса худди Мокетуббенинг башараси каби қилт этмас ва ундан ҳеч нарсани англаб бўлмасди. “Э-ха, – деди у охистагина, – ўзлари ҳам йўлга тушарканлар-да. Ўн беш йил ўликдай ётди-я, энди йўлга тушарканлар-да”.

Кечга яқин у хиндуларнинг бирови билан юзма-юз тўқнашиб қолди. Улар сой устига ташланган ёғоч хари устида дуч келишди: негр баланд бўйли қотма, пайдор, чарчаш нималигини билмас, куч-қуввати ошиб-тошиб ётарди; хинду эса семиз ва пўк, ўтакетган ҳафсаласиз, андак жон койитишга асло тоқати йўқ эди. Хинду кимирламади, овоз чиқармади, хари устида турганча негрга бақрайиб қолганди, негр дарҳол ўзини сувга отди, қирғоққа сузиб борди-да, ўрмонда ғойиб бўлди, орқасидан шох-шабба, буталарнинг қайрилгани, шитирлагани эшитиларди.

Қуёш ботиб бораётганда у ағанаган дарахт панасида биқиниб ётарди. Дарахт танасидан чумолиларнинг узундан-узук карвони чўзилиб борарди. Негр чумолиларни тутиб, қандайдир бамайлихотирлик ва паришонлик билан оғзига солар, гўё қуюқ меҳмондорчиликда ўтириб, икковора тортилган таом орасида шўрданақларни тотиб кўраётгандай эди. Чумолилар ҳам шўртаккина, улардан оғиз сув очиб, сўлак оқарди. Негр чумолиларни ер, уларнинг муқаррар ҳалокат сари тўхтамай, сира оғишмай, охири кўринмай ғимирлаб боришларига қараб турарди. У кун бўйи туз тотмаганди; юзига чапланган лой ниқоб котиб қолганди, кўзининг жияклари қизариб, яллиғланган, қорачиклари тинмай безовта айланарди. Кун ботганда у сув бўйида ўтирган қурбақани тутиш учун уринаётганда уни бирдан капча илон қақиб олди. Заҳарли тишларини унинг билагига кучли зарб билан санчди, териси устида худди тиғ билан чизилгандай икки узунчоқ яра қолди. Капча илон бесўнақайлик билан унга ташланди-да, тишларини қадагач, ўз шиддати ва қаҳр-ғазабидан ҳолсизлангандай, ерда чўзилиб қолди; бир зумгина унинг олдида ночор бўлиб ётди. “Салом, бувижон”, – деди негр. У илоннинг бошига қўлини теккизди ва шунда илон бир чирпиниб яна унинг қўлига тишларини ўнғайсиз ва қаттиқ ботиргани, кейин яна ва яна худди паншаха билан тирнагандек зарба урганига лоқайдлик билан қараб турди.

– Буларнинг ҳаммаси менинг ўлгим келмаётгани учундир, – охистагина деди у тобора ортиб бораётган сокин бир ҳайрат ичида, у ўзида яшаш истаги қанчалар ҳоким ва кучли эканлигига ҳисоб бермаган, бу сўзлар ўз-ўзидан унинг лабларида қалқимагунча англамагандай ва ҳозир, шу тобдагина уларнинг маъносига етиб боргандай бўлди.

V

Мокетуббе ўзи билан туфлини ҳам олди. Уни юрганда, кийиб юролмасди, замбарда чайқалиб, ястаниб ўтирганида ҳам киёлмасди, шунинг учун пойабзал унинг тиззасига ёзилган ёш буғу терисидан ясалган гиламчада ётарди. Ялтирок, чатнаган чармдан тикилган, балларда кийиладиган тўқасиз, оёқ юзасидаги тили узун, қизил пошналар бир туфли-да, у қабила бошлиғининг семиздан семиз, чалқанча тушган, ҳаёт асари билинмайдиган гавдаси устидан тушмасди; уззукун юккашлар

бир-бирлари билан ўрин алмашиб ботқоқликлару чангалзорлар оралаб тебраниб турган замбар ва унинг ичидаги жиноятни, жиноят сабабини сабр-тоқат билан кўтариб боришарди. Зеро, қотил мақтул олдидаги ўз бурчини ўташи керак эди. Мокетуббе учун афтидан бу шунга ўхшаган бир нарса эдики, ўзи гарчи мангу тирик бўлса ҳам, ҳали тириклик чоғларида унга ўлим тилаган, ўлимларидан сўнг эса унинг абадий қийноқларининг ғайриихтиёрий иштирокчиларига айланган маҳкумлар томонидан жаҳаннам пучмоқларига олиб кириб кетилаётгандай туюларди.

Йўл юриб, сўнг бироз нафас ростлаб олиш учун қўнган пайтларида ҳаммалари давра ясаб ўтирар, ўртага эса кимир этмай кўзларини юмиб Мокетуббе ётган замбарни кўярдилар, унинг юз ифодаларида айни бир вақтнинг ўзида тинч фароғат ва бўлажак азоб-уқубатларнинг муқаррарлиги акс этарди; ўшанда унга яна қисқа бир муддатга туфлини кийдиришарди. Бир бола туфлини Мокетуббенинг катта, юмшоқ, ялпайган оёқларига зўр-базўр тиқиштирарди, шунда йўлбошчининг афти-ангорида еган емиши ҳазм бўлмайдиган одамларда учрайдиган маъюс, муте ва диққатпаз ифодалар зухурланарди. Кейин ҳаммалари яна йўлга тушардилар. Мокетуббе кимирламасди; у фақат замбарни кўтариб бораётганларнинг қадамларига монанд чайқаларди, оғзини очмасди – бунинг боиси чексиз танбаллигимиз ё мардлик-матонат, ирода қудрати каби олий фазилатлардан ўрناق олардими, ўзига аён. Бироз вақтдан сўнг замбарни ерга қўйишар ва санамдай қотиб қолган, сарғайган, тер босган юзига қарашарди.

Шунда кимдир, Уч Саватми ё Луи Шумуртми: “Туфлини оёғидан ечинглар. Ҳурмат-эътибор кўрсатилди”, дерди. Туфлини ечиб олишарди. Мокетуббенинг чеҳраси ўзгармас, фақат нафас олиши сезиларли бўлиб қоларди – лабларидан ҳаво чалпиллаган бир товуш билан отилиб чиқарди, бошқалар атрофда чўнқайиб ўтиришар ва ҳар томондан келиб турган синчилару хабаркашлар билан гаплашишарди.

– Кўринадимиз?

– Кўринмайди. У шарқ томонга юряпти. Кеч оқшом Типах қўйиладиган жойларга етиб боради. Кейин орқага қайтади. Биз уни эртага тутамиз.

– Қанийди, кўп вақт бўлди.

– Шундоқ. Бугун тўртинчи кун.

– Дуум ўлганда уч кунда ушловдик.

– Унда қочган киши қари эди. Буниси ҳали ёш.

– Ҳа-а. Жуда чопағон. Агар уни эртага тутишса, мен битта от ютаман.

– Қанийди эртага тутишса.

– Шундоқ. Бемаъни ишлар.

Шу куни плантацияда озик-овқат тугади. Қўноқлар уй-уйларига тарқаб, эртасига бир ҳафтага етадиган озик-овқат келтиришди. Шу куниёқ Иссетибеҳа хидлана бошлади, пешин пайти иссиқ авжга чиққач, шамол ўлик уфунатини дарё ёқалаб пастга ва юқорига – узокларга олиб кета бошлади. Аммо негрни на бугун, на эртасига тутишди. Олтинчи куни кеч тушганда, хабар етказишдики, қочоқнинг изларида қон юқи қолибди. У жароҳат олганга ўхшайди.

– Яраси, ишқилиб, оғирмасдир, – деди Уч Сават. – Биз Иссетибеҳа билан унга фойдаси тегмайдиган хизматкорни жўнатоқмаймиз.

– Худо кўрсатмасин. Иссетибеҳанинг ўзи унга хизмат қилмаса денг, – деди Шумурт.

– Биз билмадик, – деди онгчи. – У беркинган. У яна ботқоқликка кириб кетди. Биз у ерга қоровул қўйдик.

Энди замбарни тез югуриб кўтариб кетишди. Қочоқ ботқоқликка кириб кетган жойгача бир соатча йўл юриларди. Ҳаяжонлар жўш урган шошилиничада Мокетуббенинг оёғидан туфли ечилмаган экан. Ботқоқликка етиб боришганда, йўлбошчи беҳуш ётганини пайқашди. Улар туфлини ечиб олиб, уни хушига келтиришди.

Қоронғи тушгунча бутун ботқоқлик ўраб олинди. Ҳиндулар чордана куриб ўтиришар, уларнинг тепасида пашша-ю чивинлар булутдай тўда-тўда учарди. Осмоннинг энг куйи, чекка нуқтасида ғарбда шом юлдузи хира нур сочарди, юксақда юлдуз туркумлари чарх уриб айланарди.

– Унга вақт берайлик, – дейишди ҳиндулар. – Эртага дегани бугуннинг давоми ва бошқача номи.

– Шундоқ. Уни шошилтирмаймиз. – Улар жим бўлиб қолишди ва бирдан ҳаммалари бир бўлиб, тун кучоғидаги ботқоқлик томонга қараб қолишди. Бироз вақт ўтгач, ботқоқдаги шовқин босилди ва кўп ўтмай қоронғиликдан синчи чиқиб келди.

– У ёриб ўтишга уринди.

– Лекин сиз уни орқасига қайтариб юбордингизми?

– Шундоқ. У орқага бурилиб кетди. Биз учаламиз кўрқиб кетгандек бўлдик. У қоронғида эмаклар юрганида биз ҳидидан билдик, яна бир нимани сезгандек бўлдик, нималигини билолмадик. Шунинг учун биз кўрқдик, лекин кейин у бизга тушунтирди. У биздан ўзини шу ердаёқ ўлдиришимизни сўради, нега деганда, ботқоқликда қоронғида олдимга ким келганини, унинг юзини кўролмаيمان деди. Аммо биз бошқа нарсани туйгандик, у бизга бунинг нималигини айтди. Уни илон қақибди. Икки кун олдин. Яраси шишиб кетиб, у хидлана бошлабди... Аммо биз туйган нарса бу эмасди, чунки энди шиш қайтиб, энди қўли худди ёш боланинг қўлидай кичкина бўлиб қолибди. У қўлини бизга кўрсатди. Биз унинг қўлини учаламиз ҳам ушлаб кўрдик, у ёш боланинг қўлидай эди. У биздан болта беришимизни сўради, қўлимни чопиб ташлайман деди. Аммо эрта – бугуннинг давоми.

– Шундоқ. Эрта – бугуннинг давоми.

– Биз кўрқиб кетдик. Кейин у ботқоқлик ичкарасига кириб кетди.

– Бу яхши.

– Шундоқ. Биз кўрқдик. Йўлбошчига айтайликми?

– Ўйлаб кўрайлик, – деди Уч Сават. У туриб кетди. Синчи чўнқайиб ўтирди-да яна қочоқ ҳақида сўйлай бошлади. Уч Сават қайтиб келди. – Йўлбошчи яхши деди. Кўриқлаган жойингга қайт.

Синчи қоронғида кўздан йўқолди. Ҳаммалари замбар атрофида чордана қурдилар; сўнг ухлаб қолдилар. Ярим кечага яқин негр уларни уйғотиб юборди. Кутилмаганда у бақириб, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади; унинг товуши қоронғиликдан аниқ ва баланд эшитиларди. Кейин у жим бўлди. Тонг отди, оқ қарқара қанотларини тапиллатиб сарғайиб келаётган осмондан учиб ўтди. Уч Саватнинг уйқуси ўчди.

– Энди борайлик, – деди у. – Бугунги кун кирди.

Икки ҳинду балчиқларни шалолатиб ботқоққа тушди. Лекин қочоқ қошига етиб бормаёқ тўхташди, негаки, негр ашула айта бошлади. Ҳиндулар уни кўриб туришарди, негр яланғоч ва бутун баданига лой чапланган ҳолда тўнка устида ўтириб кўшиқ хиргойи қиларди. Ҳиндулар бироз нарироқда чўнқайиб ўтириб, индамай унинг ашуласини тугатишини кутишди. Негр юзини кўтарилиб келаётган куёшга қаратиб ўз лаҳжасида нималарнидир куйларди. Унинг овози тиниқ ва кучли, оҳанглари ваҳшиёна ва маҳзун янграрди.

– Уни шошилтирмайлик, – дейишди ҳиндулар. Улар чўнқайиб ўтирганча, сабр-тоқат билан кутишарди. Қочоқ жим бўлди, ҳиндулар унга яқин бордилар. Қочоқ юзига чапланган лой ёрилиб чатнаб кетган ҳолда уларга пастдан юқорига қаради. Унинг кўзларига қон тўлганди, лаблари куруқшаб бир-бирига ёпишган, улар орасидан йирик қисқа тишлари чиқиб турарди. Куриган лой ниқоби юзидан кўра каттайиброк кўринарди, лой ниқобни суртган вақтдан бери анча озганга ўхшарди. Чап кўлини у кўкраги тагига маҳкам босганди; тирсагидан пастга томон унга ҳам қалин лой чапланганди. Ҳиндулар негрдан чиқаётган ўткир ҳидни туйишарди. У ҳиндуларга индамай, қимир этмай қараб турарди, ниҳоят, ҳиндулардан бири унинг кўлидан ушлади.

– Юра қол, – деди ҳинду, – сен хўп чопдинг. Уятга қолмадинг.

VI

Мусаффо ва ифлослик билан булғанган эрталабки пайт улар плантацияга кириб келдилар, негрнинг кўзлари отнинг кўзларидай олайиб қолди. Эт пишаётган ўчоқдан тутун тараларди; тутун ер бағирлаб ёйилиб, ҳовлида ва уй-кемада чордона куриб, чўнқайиб ўтирган, ёрқин, дағал, ўнғайсиз ярашмаган либослар кийган меҳмонлар, хотин-халаж, бола-чақа, қари-қартанглар кўзларини ачитарди. Овчилар дарё ёқалаб синчиларни жўнатишди, бировини илгарилатиб плантацияга юборишди. Энди Иссетибеханинг жасади у кўмиладиган гўр оғзига келтирилди, унинг ити билан отини ҳам шу ерга олиб келишди; аммо уфунат ҳали тарқаманган, бинобарин, ўзи тириклигида яшаган жойларда шарпаси кезарди. Меҳмонлар ҳам гўр атрофига йиғила бошлади. Ниҳоят, қияликдан Мокетуббе ўтирган замбарни унинг яқинлари, аъёнлари қуршовида кўтариб чиқишаётгани кўзга ташланди.

Улар орасида негрнинг бўйи ҳаммадан баланд эди; унинг кичкина, думалоқ, балчиқ пўстларига тўла боши бошқалардан юқорида кўринарди, азоб-уқубатга тўлиб-тошган кейинги ҳафтанинг олти кунида бошига шунча кўп кулфат ёғилдики, шундан энди базўр нафас оларди; гарчи издиҳом жуда секин ҳаракат қилаётган бўлса-да, биқинига маҳкам босиб ушлаган чап кўли тепасида кўкраги оғир кўтарилиб тушарди. Кўзлари тинмай аланг-жалаң қиларди, ҳеч бир нуқтада тўхтамас, чамаси, у ҳеч нарсани кўрмас, қараган нарсасини кўриб улгурмасди. Баъзан оғзи очилиб қолар ва йирик оқ тишлари кўзга чалинарди, бирдан у хансирашга тушди. Қабр сари юрган меҳмонлар бу издиҳомни кўриб тўхтаб қолдилар, айримларнинг кўлларида эт парчалари бор эди. Улар юришдан тўхтаб кутар, негрнинг кўзлари, унинг ёввойи, харосон нигоҳи уларнинг юз-кўзларини сузарди.

– Балки сен олдин тановул қилиб оларсан? – сўради Уч Сават. У сўзларини икки қарра такрорлади.

– Шундоқ, – деди негр. – Шундоқ, шундоқ. Мен олдин овқат ейман.

Энди издиҳом яна ўртага қараб тисарилди; энг орқада турганларгача бу шивирлаган сас етиб борди: “У олдин овқат ермиш”.

Улар уй-кемага келдилар. “Ўтир”, – деди Уч Сават. Негр уй-кема қирғоғига ўтирди. У ҳамон ҳарсиллар, кўкраги оғир кўтарилиб тушар, пахтаси чиқиб кетган кўзлари тинмай аланг-жалаң қиларди. Кўзлари ҳеч нарсани кўрмаётгани, афтидан, ички сабабларга боғлиқ эди, бу нобиноликдан эмас, балки умидсизлик ва алам-изтироблар натижаси

эди. Унга таом келтирдилар, ҳамма унинг қандай овқат ейишини томоша қилиб турарди. У бир бўлак этни оғзига солиб, чайнай бошлади, аммо чайналган овқатнинг ярми оғзининг бурчакларидан чиқиб, энгагидан кўксига тўкилди, бироздан сўнг у чайнашни бас қилди. У шундай бутун яланғоч баданига лой чапланган ва бу лой энди қуриган ҳолда тиззасида товоқ билан ўтирар, очиқ оғзи тўла чала чайналган ош, ола-кула кўзлари атрофга тинмай аланглар, ҳарс-ҳарс қиска-қиска нафас оларди. Вазмин, тап тортмас ҳиндулар унга қараб сабр-тоқат билан кутардилар.

– Юр энди, – деди ниҳоят Уч Сават.

– Сув ичаман, – деди негр. – Сув. Шундоқ, шундоқ. Сув ичаман.

Қудук қуллар яшайдиган қишлоқ йўлида, қуйироқда эди. Адир ёнбағрида калта соялар ётарди – пешин чоғи эди, бундай сокин пайтларда Иссетибеҳа тушки овқат ва тушдан кейинги уйқуни кутиб, юмшоқ ўриндиғида мудраб ўтиргучи эди, шунда унинг шахсий хизматкорининг қўли бўшарди. Бу дамни у ошхона бўсағасида ўтириб ўтказарди, тушлик тайёрлаётган аёллар билан у ёқ-бу ёқдан гаплашишни ёқтирарди. Ўқтин-ўқтин у пастга – негрлар қишлоғига назар ташлар, у ёқларда ҳаммаси сокин-тинч, аёллар кўчанинг у бетидан-бу бетига қараб сўйлашар, очиқ эшиклардан оҳиста тутун ўрлар, кўча чангида қора оғочдан ясалган ўйинчоқларга ўхшаш болақайлар ўйнаб юришарди.

– Юр, – деди Уч Сават.

Негр издиҳом ичида борар, боши ҳаммадан кўра баландроқ эди. Меҳмонлар Иссетибеҳа, унинг ити, унинг оти кутаётган томонга аста оғиб иниб боришарди. Негр ҳам қадам ташлар, кўзлари ола-кула аланглар, боши издиҳом оша юксалар, кўкси оғир-оғир кўтарилиб тушарди.

– Қани, – деди Уч Сават. – Сув ичмоқчи эдинг.

– Шундоқ, – деди негр. – Шундоқ. – У уйга ўгирилиб қаради, кейин пастга, қишлоққа боқди, бугун бунда ўчоқларда ўт ёнмас, эшиклардан аёллар мўраламас ва болалар ўйнаб кўчада чанг кўтармас эдилар. Негр базўр оғир нафас оларди.

– Илон менинг бу еримни чакди, – деди у. – Тишларини қўлимга санчди: бир марта, икки марта, уч марта. Мен унга: “Салом, бувижон”, дедим.

– Хўп, қани, – деди Уч Сават. Негр ҳамон жойидан қимирламай, бошини адл тутиб, худди балчиқда ишлаётгандай тиззаларини баланд кўтариб қадам ташларди. Унинг кўзлари худди отнинг кўзларидай ваҳшиёна зўрабор ялт-юлт қиларди.

– Сув ичмоқчи эдинг, – деди Уч Сават. – Мана, сув.

Қудукқа кади бадя маҳкамланмиш эди. Бадяни лиқ тўлдириб негрға бердилар. Унинг қандай сув ичаётганига ҳамма қараб турди. У бадяни оғзига олиб борди-да, лой билан сувалган юзига босиб оҳиста қиялатди. Кади бадя оша унинг кўзлари ҳамон атроф-тумонотга саросар назар соларди ва бир зум ҳам тўхтамасди. Йиғилган ҳамма унинг бўғзида кекирдаги кўтарилиб тушаётгани, қуёш шуълаларида яраклаган сув кади бадядан унинг энгак, бўйин, кўкрагига оқиб тушаётганини кўриб турди. Кейин сув тамом бўлди.

– Қани, – деди Уч Сават.

– Шошманглар, – деди негр. У яна сув олиб бадяни лабига олиб борди ва уни қийшайтира бошлади, кади бадя оша ҳамон унинг кўзлари ола-кула кезарди. Яна ҳамма унинг қандай сув ичмоқчи бўлаётгани ва томоқдан ўтмаётган сув минглаб марварид зарраларга ажралиб, унинг

дахани ва кўксига оқиб тушаётгани, чапланган лой юзида ҳўл излар қолдираётганига қараб турарди. Улар – қабиладошлар, меҳмонлар ва йўлбошчининг яқинлари ўзларини вазмин, одоб-икром, сабр-тоқат билан тутиб кутишарди. Кейин сув тугади, аммо негр уни ютиш учун ҳамон кекирдакларини чўзар, қалт-қалт титраб ҳеч нимани ютолмасди. Кўкрагидан сув ювиб ўтган лой парчаси кўчиб оёқлари остига тушди ва парчаланиб кетди ва ҳамма бўшаган кади бадя ичидан унинг хиркираган овозини эшитди: “хах, хах, хах, хах”.

– Хўп, қани, – деди Уч Сават ва негрнинг кўлидан кади бадяни олиб, уни кудукнинг четига илиб кўйди.

КАРКАССОНН¹

Мен оқ саман от устидаман, унинг кўзлари худди яшиннинг зангори чақинлари каби, ёллари эса – худди ўрлаган аланга тилларидай, у тепалик узра юксакка сакраб, тасирлаб чопади ва уфқлар оша сарбаланд кўклар сари кўтарилади.

Унинг суяк лоши жимгина ётади. Балки у бу ҳақда ўйлаётгандир. Ҳар ҳолда, бироз вақтдан сўнг ингради. Бироқ ҳеч нарса демади, ўзингга ўхшамаяпсан, – деб ўйлади у, – сен ҳозир ҳеч ўзингга ўхшамаяпсан, лекин андаккина тинчлик бўлса, ёмон бўлмасди, деб айта оламан.

У ёйилган қора тўлни устига ёпиб ётарди. Яъни унинг ҳашаротлари иссиқдан азият чекмайдиган бўлиб қолган аъзоларидан ташқари бор вужуди ўзининг қаерга бораётганлигидан беҳабар оқ саманда бир зум ҳам толиқиш билмай укпар булутларнинг кумуш тепаликларида учиб борар, бу жойларда туёқлар сира сас чиқармас ва сира-сира из қолдирмас, мангу етиб бўлмас мовий тубсизлик томон еларди. Унинг аъзоларининг бир бўлаги на тана эди, на тана эмасди, у томларга ёпиладиган ўз қора тўли тагида ётаркан, доимо нимасидир кам, доимо нимадир етмайдиган дунёни нигоҳлари билан сузаётганидан ҳатто енгилгина титрарди.

Уйқу ҳолатига, кечадан кундузга, кундуздан кечага ўтишнинг усули ана шу тахлит соддалаштирилмиш эди. Ҳар куни эрталаб кўрпа яна айлантирилиб ўраб кўйилар ва пучмоққа тиркаларди. Бу кайвони хонимлар хат-китоб ўқиш учун кўзларига тақадиган ойнакка ўхшар, ойнакларга тасмачалар тақилган, тасмачалар ғалтакчаларга ўралиб чингилинг олтин ҳуққачага солинган (илло, олтиннинг қиммати кўрсатилмаган), ғалтак, қутича эса уйқу онасининг улкан кўкрагига маҳкамланган бўларди.

У ушбу манзарани хаёлида айлантириб, жимгина ётарди. Унинг оёқлари ёнида Ринкон² ўзининг тунги сирли қора кори бадини адо ётарди, ва кўчаларнинг қалин ҳамда турғун қоронғисида ёруғ дераза ва эшиклар бўёк оқиб тушаётган чорси чўтканинг мойли чапловларига ўхшарди. Аллақайларда порт доклариди³ кемаларнинг узун-чўзиқ наъралари эшитиларди. Бир сониягагина бу шунчаки бир сас бўлиб, кейин у ўз ичига жимликни ҳам, ҳаво-муҳитини ҳам қамраб олади ва шу билан қулоқ пардалари ичида шундай бир бўшлиқ ҳосил қиладики, энди унда ҳеч вақо ва ҳатто жимлик ҳам йўқ эди. Кейин у ўзини эркин кўйди, йўқолди, ўчди ва шунда жимлик яна бир маромда нафас ола бошлади, бу мисоли

¹ Каркассонн – Тулуза атрофидаги қадимий шаҳар. Салиб урушлари даври қалъалари сақланган.

² Ринкон – Шимолий ва Марказий Америкада бир неча шаҳар шу ном билан аталади.

³ Док – кемалар устaxonаси.

палма новдаларининг бир-бирига ишқаланишига, кумнинг металл лавх узра шувиллаб тушишига ўхшарди.

Ҳарқалай, унинг қуруқ суяк лоши қимирламай ётарди. Балки у шу ҳақда ўйлар ва ўзининг қора тўл кўрпасини ўз холича бир кўзойнак деб тасаввур қилар, шу кўзойнак орқали ҳар кеча ўз тушларининг тарҳини кўраман дерди.

Унинг шу жуфт шаффоф ойнаклари оша оқ саман ҳамон ёллари солланиб, аланга тилларидай эланиб учиб борарди. Қорнининг тигиз солмаси остида от оёқлари орқага, олдинга бир маромда тебранар, дам ердан кўтарилар ва дам ундан итқаланар ва ҳар бир шундай нафратангиз итқаланиш тақаларнинг тақатуқига жўр бўларди. Анов узала тушиб ётганга айил ва узангиларга жойлашган оёқларнинг пошналари кўринарди. От яғрини орқасида айил уни иккига ажратар, аммо у ҳамон қаҳру ғазабга тўлиб-тошиб от устида учар ва заррача ҳам олдинга силжимасди – ана шунда узала тушиб ётганнинг эсига норманд айғири тушди, айғир мана шундай учиб мусулмон амири устига бостириб борар, кўзлари бургутдай ўткир амир эса, қилич дастасини кучли чапдаст қўлларида маҳкам қисганча дафъатан бир зарб билан отни қоқ иккига бўлиб ташлади, отнинг ҳар иккала бўлаги ҳам ғўрқиллаб муқаддас чанг-гўзон ичра елиб борар, бу ерда Бульон герцоги¹ ҳамда Танкред² аста-секин чекиниб ҳамон жанг қилардилар. Қилич билан нақ иккига бўлиб ташланган айғир жанг майдонида шундай елиб борар, қаҳр-ғазаб ва хужум ғуруридан антикар, аммо ҳали ўлганлигини билмасди.

Болохонанинг осилган шипи унча баланд бўлмаган шарафа томонга тик қиялаб тушганди. Қоронғи эди, узала тушиб ётган кишининг жисмоний онги ўз устига назар вазифасини олиб, унинг идрокий нигоҳига шуларни намоён этди: у туғилган пайтдаёқ жонига жойлаб қўйилган адоқсиз емирилиш ўз ҳукмига кириб, унинг мана шу қимирламайдиган жисмини худди чакнаган фосфордай нурлантираётир, ўз-ўзи билан озиқланаётган жисм ўлаётир, лекин ўзининг янги туғилишида ўздан эҳтиёткорона озиқланиб, тириклигини давом эттираётир, бинобарин, у ҳеч қачон ўлмаясак, зероки, мен бори Тирилиш ва Ҳаётдирман. Эркакларга тирканмиш ўша чувалчанг эҳтиросли, ориқ ҳамда мўйдор бўлиши керак, аёлларга, нафис қизларга ато этилгани эса, гўзалликка чўммоқ учун гўзаллик билан озиқланган бўлади, уларнинг ҳар бири ногаҳон кулоқка чалинган мавзун куй каби хушрўй ва латофатли бўлмоқлари лозим, дарвоқе, буларнинг бари мен учун худди янги сутнинг қайнашидай ва айни шунинг ўзи Тирилиш ва Тирикликдир, ортиқ эмас.

Қоронғи эди. Бизнинг кенгликларимизда дарахтнинг ўлими юмшоқроқ кечади. Бўм-бўш хоналар ғичирламас ва чарсиллаб ёрилмасди. Айтгандай, балки дарахт вақт ўтиб ҳар бир одамнинг лоши каби қуруқ суяк бўлиб қолади. Ушанда аввалги зўрлашларнинг ҳиссиётлари батамом тугаб кетган бўлади. Суяклар балким, уммон остида, чўнқир моғораларда ётарлар, уларни бу ерларга тўлқинларнинг сўниб бораётган акс садолари ҳайдаб келтирмишдир. Отларнинг ҳам суяклари ўз лаёқатсиз чавандозларини қарғаб лаънатлаб ётурлар ва бир-бирларига агар чавандозим олғир бўлганда, нималарга кодир бўлмасдим, деб мақтанурлар. Бироқ олғир чавандозларни доим кимлардир чилпарчин қилурлар. Шунинг учун ҳам, бу яхшироқдирки, денгизларнинг моғоралари ва ўра-камарларида сўнгги

¹ Бульон герцоги – салиб юриши ташаббускорларидан бири.

² Танкред – биринчи салиб юришида ном қозонган рицарь.

тўлқинларнинг сўниб бораётган мавжлари уларни титкилаб тебратганда, суяклар бир-бирларини беозор қоқиб қўйганлари маъқул.

Ундадир шунингдек, бульонлик герцог ва ундадир шоввоз Танкред.

Унинг суяги яна ингранди. Ўша жуфт мусаффоликлар шаффоф шиша сахн узра оқ саман от ҳамон тўхтамай елар, хоримас ва олға босмасди, у уйку танғилган отхона томон йўл оларди. Қоронғи эди. Пастдаги буфетнинг эгаси Люис унга болохонада ётиб юришга ижозат берди. Бирок, болохона ҳам, у устига ёпинчиқ қилган қора тўл ҳам “Стандарт Ойл” компаниясиники эди. Қоронғиликнинг эгаси ҳам ўша эди. У ёқда қоронғида ухлаган чоғларида у демак, миссис Уиддрингтоннинг мулкидан истифода этарди. У эса “Стандарт Ойл”нинг қонуний хотини эди. Шошма, агар сен ҳеч қаерда ишламасанг, у сени шоир қилиб қўяди. Агарда у сенинг нафас олиб туришингдан маъно кўрмаса, унда, демак, шундай маънонинг ўзи йўқ. Унинг назарича, агар киши оқ танли бўлсаю, мабодо ишламаса, демак, у ё дайди ва ё шоир. Эҳтимол, у ҳақдир. Ахир, аёллар шунчалар оқила бўлишади. Улар борликни андиша қилиб ўтирмай яшашга ўрганишган, борлик уларни лақиллатолмайди. Қоронғи эди.

ағдарар, ағдарар менинг суякларимни Қоронғи эди.

Ва қоронғи зиғирчагина панжачаларнинг биқинган, сергак, чаққон ва билинар-билинемас сас чиқарган югургилашларига тўла эди. Баъзан совуқ панжачалар юзидан чопкиллаб ўтиб, уни тунда бирдан уйғотиб юборар ва аста қимирлаган чоғи улар худди шамол учирган хазон япроқлари каби бир зумда кўздан ғойиб бўлишарди ва тинимсиз шитир-шитирлару чисирлашлар ивирсишлар орасида орқаларидан очофатлар сирининг жуда ҳам жирканч ингичка ҳидини таратарди. Баъзан қия бўғотлар бўйлаб кундузги ёруғлик бўй-бўй бўлиб бўз тус олиб тараларкан, у ётган жойида сояларнинг қоронғиликнинг бир парчасидан иккинчи парчасига оғиб ўтишини кузатарди, соялар худди мушуклардек хира ва улкан эди, улар ушбу турғун сукунат оралаб ўз афсункор югургилашлари билан шитоб шипшиниб селдай қуйилардилар.

Каламушлар ҳам миссис Уиддрингтонга тегишли эди. Бойлар шунчалар кўп нарсаларга эгалик қиладилар-да. Фақат у, каламушлар унинг қоронғилиги ва сукунатидан фойдаланганликлари учун пул тўлаш ўрнига шеър ёзишларини кутмаганди. Улар энди ҳеч қанақа шеър-пер ёза олмасликлари учун эмас, йўқ, балки ёза билардилар, балки ёмон ҳам ёзмасдилар, йўқ. Мисол учун Байроннинг нимасидир, алланимаси каламушга менгзарди: унинг баъзи бир фикрларида ўзининг мечкайлигига айрим ишоралар мавжуд; ушоққина жимит панжачаларнинг қон сачраган девор гилам ортидаги афсункор чопкиллашлари; қайда ҳалок бўлдим, қайда ҳалок бўлдим, қайда эдим мен Шоҳлар Шоҳи – Шаҳаншоҳ¹, аммо аёл киши Ит кўзли аёл билан ағдармоқ, ағдармоқ учун Менинг суякларимни.

– Мен нималарнидир адо этсам девдим, – деб қўйди у қоронғиликда лабларини унсиз кимирлатиб, шунда чопаётган от яна унинг онгини тақаларнинг сассиз тасирлашлари билан тўлдирди. У айил билан чавандознинг узангидаги оёғи пошналарини кўриб турарди ва яна ўша норманд айғири, жуда кўп айғирлардан бунёд бўлган хоназот ҳақида хаёл қилди, у Англиянинг сирқов сернам яшил водийларида пўлат совут тутиб елди. Эндиликда иссиқдан ва ташналикдан, умид нишонаси қолмаган уфқлардан, жимирлаган сароб тўла бўшлиқлардан эс-хушини

¹ Шаҳаншоҳ – илоҳийшунос Иоанн Богослов башоратларидан.

йўқотиб, у ҳамон қалдиروقдек учиб борар, энди у қилич зарбидан қоқ иккига бўлиниб кетган, лекин буни билмас ва ўз тезлигида бир маромда тобора тисланиб тисариларди. Унинг боши пўлат парчаларидан ясалган дубулғада, бинобарин, олдинда нима борлигидан беҳабар, пўлат парчаларнинг нақ ўртасидан эса недир туртиб чиқиб турар, чиқиб турар...

– Шамфрон¹, – деди унинг қоқ суяги.

– Ҳа, Шамфрон. – У бироз вақт хаёлга толди, қоқ иккига бўлинган ва ҳали ўзининг ўлганини билмаган от ҳамон қалдиروق солиб еларди, Қўзичоқ пайғамбарнинг² душманлари сафлари муқаддас тўзон ичра очилар ва уни ўтказиб борарди. – Шамфрон, – дея такрорлади у. Мана шундай хилватнишин ҳаёт кечираркан, унинг суяк лоши оламнинг борлигидан деярли беҳабар эди. У ўз мавлосининг тасодифан хотирасидан чиққан турли майда-чуйда маълумотларни шипшиб айтиб туришдек бемаъни, ғашга тегадиган бир қилиқ чиқарганди. – Сен фақат сенга айтганларимнигина биласан, – зардаси қайнаб деди мавло.

– Ҳар доим ҳам эмас, – деди тана суяк лоши. – Мен мисол учун шуни биламанки, ҳаётнинг охири бу – қимирламай ётиш. Сен эса буни ҳали билмайсан. Ёки, жилла курса, буни менга айтмагансан.

– Э, биламан мен буни, биламан, – деди у. – Миямга тоза қуйишган. Аммо гап бунда эмас. Гап шундаки, мен бунга ишонмайман.

Суяк лош ингради.

– Сенга айтяпман-ку бунга ишонмайман, – қайтарди суҳбатдоши.

– Майли, майли, – куруққина қилиб деди суяк лоши. – Сен билан тортишмайман. Ҳеч қачон тортишмайман. Фақат сенга ўғит айтаман.

– Ҳа, кимдир шу ишни ҳам қилиши керак, – киноя қилиб деди суҳбатдоши. – Ҳарқалай, шунга ўхшайди. – У ҳамон сукунат бағрида ўз тўл кўрпаси остида ётар, афсункор тикир-тикирлар эшитиларди. Ва яна унинг жасади қуёш шуълаларининг укпар кунгиралари остида шаффоф сарғиш қахрабо йўлкалардан қиялаганча сирғала-сирғала бориб, ниҳоят шаббода йўламаган денгиз боғчаларида маскун бўлди. Атрофда ғорлару ўнгирлар чайқаларди, унинг жасади жилваланган полда ётарди, заифлашиб бораётган, олис ва бу ерда энди билинар-билимас мавжларнинг майин чайқалишларида осуда хилпирок елпинарди.

– Мен қандайдир мардона, фожиона ва қаҳҳорона бир ишни адо этгим келади, – такрорлади у реза мисол шувиллоқ сукунатда лаблари билан сассиз сўзларни пичирлаб, мана мен оқ саман той устидаман, унинг кўзлари зангори оҳанрабо сочиб ёнади, унинг ёллари тўзғиган аланга тиллари қаби ва у тепалик сари гурсиллаб чошиб боради ва нари-нарироқлар, оламнинг баланд кўқларига сарафроз кўтарилади. Ва ҳамон гурсиллаб чопаркан, у юксакка учади, ва ҳамон гурсиллаб учаркан, осмоннинг узун мовий тепасида сурон солади ва унинг тўлқинланган ёллари бари олтин олов гирдобига ўхшайди.

От ва чавандоз гумбураб нари-нарироқларга елиб боради, аммо қалдиروق аста-аста сўнади. Мана, энди фақат сўнаётган юлдуз чексиз қоронғи ва сукунатда базўр кўзга чалинади, буларнинг ичида оғишмаган, тебранмаган, собит ва эриб бораётган, кўкраги улуғ ва бағри серуруғ, қоронғи ва фоже – унинг онаси – Замин хаёлга ботади.

¹ Шамфрон – отнинг тумшугини ҳимояловчи абзал.

² Исо Масиҳ алайҳиссалом назарда тугилади.

Вадим МУРОДХОНОВ

ИККИ ҲИКОЯ

Рус тилидан
Маъсума АҲМЕДОВА
таржимаси

Вадим Муродхонов—шоир, ёзувчи ва таржимон. 1974 йили Қирғизистоннинг Бишкек шаҳрида таваллуд топган. Оиласи билан 1990 йили Тошкентга кўчиб келган. 1996 йили Тошкент давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг хорижий филология факультетини тамомлаган. Вадим Муродхоновнинг насрий асарлари “Новый мир”, “Знамя”, “Октябрь”, “Дружба народов”, “Новая юность”; шеърлари “Звезда Востока” ҳамда “Жаҳон адабиёти” журналларида чоп этилган.

Шу ўринда бир гапни айтиш лозим: Вадим Муродхонов ўзбек адабиётининг том маънода катта тарғиботчиси ҳамдир. Унинг таржимасида Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Хуршид Даврон, Вафо Файзуллоҳ, Қутлибека каби шоирларимиз шеърлари рус тилида эълон қилинди. Айниқса, Вадимнинг 2013 йил Москвада босмадан чиққан “Узбекские слова” (“Ўзбекча сўзлар”) китоби адабий давраларда илиқ фикрларга сабаб бўлди. Китобнинг иккинчи қисмига шоирнинг ўзбек шоирлари асарларидан қилган бадиий таржималари киритилган. Шу йил бошида Вадим Муродхонов ва Герман Власов таржимасида Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” қиссаси “Тарлан” номи билан “Дружба народов” журналида нашр қилинди.

Журналхонлар эътиборига ҳавола қилинаётган Вадим Муродхоновнинг икки ҳикояси ҳам ўзига хос, дастлаб рус китобхонлари эътиборига сазовор бўлган. Унинг “Уйга қайтиш” (“Приближение к дому”) ҳикояси, бир қарашда, олис юртдан уйга қайтган Темурнинг ички кечинмаларига бағишлангандай. Болалиги кечган қадрдон уй ҳикоя қаҳрамонини олис хаёлот оламига етаклаб кетади. Жонли хотиралар ҳақиқий воқеликда ҳам қатнашади. Темур хаёли ва ҳаёти аро яшайди, учқур болалик хотиралари жонланади, у хаёллари билан бирга руҳий эркинлик – кўнгил озодлигига эришади.

Муаллифнинг иккинчи – “Андрей Яновскийнинг бир неча ҳаёти” (“Несколько жизней Андрея Яновского”) ҳикоясида эса ижодкорнинг руҳий олами қаламга олинади. Бир неча ҳаёт билан яшайдиган ҳикоя қаҳрамони Андрейнинг аслида ҳақиқий ҳаёти йўқ, буни таҳлил қилишга эса унда журъат, қатъият етишмайди.

Вадим Муродхоновнинг иккала ҳикояси ҳам ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ундайди.

Таржимондан

УЙГА ҚАЙТИШ

– Агар сен бошдан оёқ таътилингни ўша шумшук уруғларингга бағишлашни ният қилган бўлсанг, нима ҳам дердим... – дея елкасини қисди Валентина.

Темур хотинининг бу гапини эшитиб, бирдан кайфияти бузилди. У ичида Питер сафарига қарши далиллар хозирлаб ўтирган эди, лекин айна дамда уларни ўртага ташласа борми, бу ҳол тасодиф бўлиб, вақтинчалик ўчиб турган кўпдан-кўп қисмли оилавий можаро алангасига мой қуйиш билан баробар келарди.

Поезд уч кеча-ю уч кундуз юрди. Темур жануб томонга кетадиган йўлни булутлар, лип-лип ўтиб турган манзараларга қараб кузатмоқчи бўлди. Ойнага қараб, об-ҳавонинг беқарорлигини билди, вагон деразаси ортидаги манзара эса фақат окшомдагина алмашар эди. Онда-сонда учраб турган нимжон буталар, фақат жарликлар ва жилғалар бўйида кўм-кўк бўлиб яшнаб турган тол, жангил ва саксовуллар уни бундан ўн бир йил илгари қандай кузатган бўлса, худди шундай лоқайд қарши олаётган эди.

– Мана кўрасан, отам жуда хурсанд бўладилар, – деди Темур юқоридаги ўрнидан осилиб тушаркан. – Бир ҳафтада сенга ҳамма жойларни кўрсатаман, бутун шаҳарни айланамиз.

– Унинг нимасини ҳам айланардик... – уф тортди Валентина бодринг тўғраркан.

Ўзи туғилиб-ўсган қадрдон кўчаси кўзига анча кичрайган ва аллақандай ясама кўринди. У аста қийшайиб қолган тахта тўсиқлар ва анчадан буён оҳақ кўрмаган деворлар ёқалаб кетди. Йўлида учраган кир-чир, қорайиб кетган болалар саломига негадир хотинининг олдида хижолат тортиб, унут бўлган тилда: “Ваалайкум салом”, дея алиқ олди.

Афтидан, ҳаммаси жойида эди, бироқ бу манзара кўзига аллақандай хира тортгандай кўринди. Агар бирор ҳовлининг кўча эшиги ним очик бўлса, унинг нигоҳи илгаригидай олазарак бўлмади: кўзи олис болалик чоғларидаги сингари ҳовлидаги сон-саноксиз буюмлар – арава-ю велосипед рамаси, пластмасса машинка қисмлари сочилиб ётган, дами чиққан, бир ёни пуччайиб қолган резина коптокка тушмади, ҳар жой-ҳар жойи ўйдим-чуқур асфальт йўлдан кетаркан, шундоққина қаршисидаги девор ҳовлисига тош отганлари ёдига келди.

Темур уйларига яқинлашаркан, кўчаларида эски русумдаги “Запорож” ва “Москвич”лар, дўппи, чопон кийган одамлар кўплигидан ажабланди. Баъзилари белига белбоғ бойлаб олганди. Бир одам ўтирган жойидан турди, шунда Темур отасини таниди.

– Телеграммани олдингми? Баракалла, вақтида етиб келдинг. Самолётда келдингларми? Охириги пайтлар Хосият опангнинг мазаси бўлмай қолувди, боёқиш оғир дардга чалинган экан... – отаси шундай деркан, унинг яшил рангли кўзларига тўлган ёш юмалаб, оқ оралаган, соқоли олинмаган юзига оқиб туша бошлади.

Темур тўпланиб турган эркаклар билан сўрашди-да, аста ўтирғичга чўкди. Кимдир унга тўрт букланган дўппи узатди. Дарвоза олдида тўпланганлар жанозага ҳозирланди. Шу пайт Темурнинг назарида бу ерда яшаган вақтларидаги сингари олам бирдан кичрайди, гўё ана шу дунё абадиятни ўзига миҳлаб қўйгандай осмонга кўтариб очилган кафтларига сиғди ва ёппасига айтилган “Омин!” сўзларига итоат этиб, иссиқ тўлқин билан юзини силади. Орадан бирмунча вақт ўтиб, одамлар орасида машина ана-мана келиб қолади, гўр бўлса, ҳали қазилмапти, деган шивир-шивир кулоғига чалинди.

– Хотининг ичкарига кириб, аёлларга қарашсин, – деди отаси, Валентина индамай ичкарига йўналди.

Темур ҳовлида ака-опаларини учратди. Ажабланарлиси, мана, орадан шунча йил ўтибди-ю, улар кўзига ўша-ўша, бироқ жиддийлашгандай кўринди.

– Салом, Тима! Финални кўрдингми? – сўради Аскар. – Французлар бразилияликларни болади-я.

У чой қайнагиладиган титан бак ёнида чўккалаб ўтирар, ҳар кўзғалганида бак остида ёниб турган ғўлаларни қимирлатиб юборарди.

“Агар жим ўтириб, қийшайиб кетган темир копкикни гулдуратган аланга ҳаётига назар солсанг, олов ўчоқ ичида туриб, вақтни қанчалик сездирмасдан ёндириб юбораётганининг гувоҳи бўласан...” Негадир унинг хаёлига шундай ўй келди. Аланга ғўланинг силлик кесигини ялар, чеккаларини шахд ва ғазаб билан чўққа айлангириб борарди. Бундай дақиқаларда ҳовлида бирор тантана ёки тўй важдан тўпланган меҳмонлар чой кутар, одамлар буғ пуркаган бак атрофида ўтирар, аксига олгандай, титан жим ва ҳаракатсиз кўринарди. Фақат катталарнинг: “Нима, ҳалиям чойдан дарак йўқми?” деган сўроғигина уни жонсиз ҳолатидан чиқаргандай бўларди.

Суратни Оловиддин Собир ўғли чизган.

– Ўшанда шарикни топувдинларми, ишқилиб? – деб сўради Темур теннис, бадминтон коптокчалари, ҳар хил ўйинчоқ аскарчалар, машинкалар уюми, тўғрироғи, мох босиб кетган шифер ёпилган бу ашёларнинг эски “қабристон”ига ишора қилиб.

Асқар тилини тақиллатди, “йўқ” маъносида бош чайқади.

– Тимурчик, салом! – Севара айвон зиналаридан югургилаб тушиб келди. – Ишлар қалай? Хотинингнинг расмини олиб келдингми?

– Унинг ўзи келди.

– Эсингдами, мен сенга қўлда палов ейишни ўргатганим? Ўшанда сен нега кафтимдан ош тўкилиб кетмаяпти, деб ҳайрон бўлгандинг.

Шу пайт ҳовлининг хотинлар юрган томонида Валентина кўринди. У ҳам бу ердаги бошқа аёллар сингари бошига рўмол ўраб олганди. Унинг қўлида тоғора билан чойнак бор эди, хотинининг дадил ҳаракатларига қараганда, у қўлидаги нарсаларини нима қилиш кераклигини яхши биларди.

Кўчадан йиғи овозлари эшитилди. Темур таъзия билдиргани яна бир гуруҳ аёллар келганини фаҳмлади. Орадан икки дақиқа ўтар-ўтмас уч кампир, кўп ўтирганидан бўлса керак, қийшайиб кетган, ялтироқ, ғижим, қора маҳси кийган оёқлари билан лапанглаганларича шошилмай ҳовлига кириб келишди, уларнинг қўлларида дастурхонга ўралган тоғора бор эди. Темур ҳозир уларга рўпара келса, димоғида нордон исни туйган ҳолда ҳар бирининг шалвираб қолган ёноқларидан ўпиб кўйиши, ўзбекчалаб сўрашишига тўғри келиши, бу бувилар эса “айланай”, дея уни суйишини тасаввур қилди-ю, ўзини “лип” этиб уйга урди.

Бу ерда, узун хонтахта атрофида аммалари ўтирарди. У аммалари билан бир-бир кифт тугганича кўришаркан, кўзи Хосият опага тушди. Бир сония довдираб қолгандай бўлди, сўнг унга ҳам кифтини тутди.

– Хотинингга қойил қолдим! – дея мактади Хосият опа. – Барака топкур, ётсирамай бирдай ёрдам беряпти, уриняпти. Ўзбекдан фарқи йўқ, бир келиндай хизмат қиляпти. Ўтир, чой ич. Уёқда онанг қандай, яхши юрибдими? Салом деб кўй. Биз уни унутмаганмиз, доим эслаб тураммиз. Мана, поччанг сенга совға бериб юбордилар, – у кўлига тахлоғлик кўйлакни олиб, унга узатди. – Ол, кийиб кўр.

Кўйлак унга кичик келди, қаттиқ ёқа остидаги ёрлиғи бўйинини тирнади.

– Ҳечқиси йўқ, худди ўзингга атаб тикилгандай, кийсанг, ташлайди, – дея бошларини ирғади аммалари.

Темур одоб юзасидан аммалари олдида беш дақиқаларча ўтирди-да, сўнг ўрнидан туриб, ҳовлига тушди. Анча нарида, ошхонада қўлларида идиш, хотинлар куймаланиб юрарди. Темур улар орасидан хотинини дарров илғаб ололмади. Отаси ташқарида ўтиргичларни қаёққа кўйиш кераклигини кўрсатаётган эди. У Темурга кўзи тушиб, чақирди:

– Машинани кутиб олиш керак. Фаррух билан чиқинглар, бўлмаса, ҳайдовчи маҳаллада адашиб қолади.

– Хосият опа уёқда... – Темур бошлаган гапини қандай тугатишни билмай, тутилиб қолди.

– У ичкари уйда, – Темурнинг гапини бўлди отаси. – Ҳечқиси йўқ, сўнг акаларинг билан кириб видолашиб чиқасизлар.

– Нега доим, индамай тур, маҳмадоналик қилма, шунда ақлинг киради, дейишаркан-а? – дея гап бошлади Фаррух чорраҳага етганларида. – Баъзан ўзимча ўйлаб қоламан: дунё нега шундай яралган? Яшайсан-яшайсан, ҳамма ишлар ўз ўзанида кетаётгандай бўлади. Лекин мундоқ бошингни кўйиб, ўйлаб кўрсанг, бошқача, тағ-замини чуқур бўлади!.. Айтишларича,

хаммаси коинот билан боғлиқ эмиш, юз берган ходисалар бирининг ортидан бири занжирдай уланиб кетганмиш. Яъни ҳеч бир воқеа ўз-ўзидан содир бўлмайди, ҳа, шундай. Йўқ, аслида инсон ақли билан барибир ҳақиқатнинг тубига етиб бўлмайди. Мамардашвилини ўқиганмисан? У ерда озодлик ҳақида шундай... – У бирмунча муддат индамай қолди. – Бизнинг муаммомиз нимада, биласанми? Биз жуда ювош, мўмин-қобилмиз. Катталар нима деса, шуни қиламиз. Ахир, киши ўз ақли билан ҳам иш қилиши керак эмасми? Сен тўғри қилдинг, кетиб, ўзинг уйландинг. Қара, менга ҳалиям қиз қидиришяпти...

Шу пайт машина келиб қолди, улар ким ҳайдовчининг олдида, ким кузовга чиқишини анча талашдилар. Фаррух ахири ён берди, кабинада сен ўтирақол, деди Темурга.

Уйга қайтганларида, Темур ҳовлида юрган хотин-халаж орасида Валентинани кўрмади.

– Валя қани? – дея юрак ютиб сўради у отасидан.

– Хотинингдан хавотир олма. Сен, яхшиси, укаларинг билан мачитга бор, идиш-товок, столларни олиб келасизлар.

Темур маййитнинг юзига қарашга улгуролмади. У келмасиданок мархумани оппоқ кафанга ўраб бўлишган экан. Маййитни машинага олиб чиқаётганларида, Темурга унинг бош томони тегди. Шу дам Темурда кафанни очиб, маййитни кўриш истаги пайдо бўлди. Аммо бир одим босаркан, кулоғига маййитнинг аста инграган нидоси эшитилгандай бўлди, шу он кўнглидаги истак ҳам йўқолди.

Таомилга кўра, мархума кун ботгунга қадар дафн этилди. Оппоқ “пилла” эҳтиётлаб кенг лаҳадга қўйилди. Шунда Темурнинг хаёлига бир фикр келди: балки инсонга тириклигида бундай эҳтиром кўрсатилмас, лекин у омонатини топширгач, бошқа динлардан кўра ислом дини ўтганларнинг ҳурматини жойига қўяди.

Орадан ярим соат ўтар ўтмас дафн этилган жой ўрнида дўнглик пайдо бўлди, панжарасимон тўсикка араб ёзувида битиклавҳа осилди.

Сўнг уйда юмуш кўп бўлди. Дастурхонга чой ташилди, палов тортилди, таъзияга келган меҳмонлар кузатилди, стол-стул, идиш-товоклар келтирилган жойига олиб бориб қўйилди. Темур шу кун ҳам, эртасига ҳам хотини билан кўришолмади. У энди отасидан хотинини сўрашга ботинолмади.

Уни вокзалга бутун оила жам бўлиб кузатгани чиқдилар.

– Онангга салом айт, – тайинлади Муқаддас келинойи.

– Кейинги сафар сурат эсингдан чиқмасин, – Севара жилмайганича унга оқ йўл тилади.

АНДРЕЙ ЯНОВСКИЙНИНГ БИР НЕЧА ҲАЁТИ

– Тирикчиликдан бошқасини билмайдиган, тор фикрли одамлар жуда жўн ўйлайдилар, ўзларича ҳаётни ўлим йўқдай хаёл қиладилар, – деди Лариса Викторовна, унинг гапини эшитган ўқувчиларнинг юзлари жиддий тортди ва котиб қолди. – Бу фикр натижаси аниқ фанлар ёрдамида

умрни узайтиришда кўринади. Лекин умрга қўшилган ўн беш, йигирма, ҳаттоки ўттиз йилда кўп нарсаларга эришиш мумкинми? Ундан кўра интенсив, жадал йўл мақсадга мувофиқ келади: имкон қадар умрнинг ҳар бир лаҳзасини воқеа-ходисалар ва хабарлар билан тўлдириб, унинг доирасини чексизликка қадар узайтириб боравериш керак. Шу тариқа бир киши кунига бир ҳафтани, йилига – ўн йилни, ўзининг қисқа умрида эса бир неча ҳаётни яшаши мумкин.

Андрей Яновский ҳеч қачон хотирасидан шикоят қилмаган. У шеърларини кўпинча йўлда кета туриб ҳам битиб кетаверар, уйга келгач, ок қоғозга тушириб, таҳрир қиларди, холос.

Ҳозир ҳам у Диляни ошхонада кутиб ўтираркан, бирдан сўнгги шеърига ўзгартириш киритиш кераклиги эсига тушиб қолди. Ўтган куни Диляникида у хаёлида сўнгги мисрани битди. Бироқ уйда шеъри ҳамон эски ҳолатида ётарди.

Идиш-товуқларни ювиш чўзилиб кетди. Андрей диван остидан тарозини олди-да, устига чиқди. Эллик етти. Танянинг тарозисида эллик беш ярим чиқади. Бу тарозиларнинг қайсинисини бўлса ҳам тузатиб қўйиш керак.

Шу пайт Диля келиб қолди ва қўлларини унинг елкаларига қўйганича тарозига чиқди. Тарозининг мили ҳурқиб, силқинганича юзга чиқиб кетди.

Андрей ўзига таниш йўлдан уйига равона бўлди. Шаҳар, республика ва кўшни мамлакатлар ҳам кўм-кўкликка чулганган эди. Бундай тиниқ осмонни бирор тасодифий булут ҳам босмайди. Ерда эса, ҳар нарса бўлиши мумкин, бу ерда шарт деган тушунчанинг ўзи йўқ. Рух худди ёнгинангдан ўтиб кетаётган аравага чиқиб олгани сингари танангга маҳкам ўрнашган.

У йўлда копток ортидан югуриб юрган мактаб ўқувчиларига рўпара келди. Ўқувчилардан бири, Рустамга ўхшаб кетадигани тўхтаб, ундан ниманидир сўради.

– Тушунмадим, – деди Андрей қўлларини икки томонга ёйганича.

– Нима, тилни билмайсизми? – дея ўқувчи орқасига ўгирилди-да, яна чопиб кетди.

Андрей Диля билан эндигина танишган чоғларида Рустамга рангбаранг пластмасса ҳарфлардан онасининг исмини ясашни ўргатган эди. Диля диванда, уларга қараб ўтирарди. Шу тарзда Андрей аёлга ўз мухаббатини изҳор қилган эди.

Рустамнинг Андрейни “дада”, дейиши Дилянинг ғашига тегарди. Шундайки, Диля ўтмишини қалбининг туб-тубида эҳтиёткорлик билан кўриқлаб келарди. Унинг ёшлик чоғларидан қизлигида тушган биргина сурат сақланиб эди. Суратдан Диляга ўхшамайдиган чеҳра, узун қора сочлари ўриб қўйилган қиз ўткир нигоҳини тикиб турарди.

Телебошловчиларнинг ҳовликқан овозлари билан бирга шомни қарши олди ва Андрей то батамом қоронғи тушгунча ҳикоясини ёзиб тугатишга шошилди.

Шундоқ орқасида чироқ тугмасининг “чиқ” этган овози эшитилди.

– Эсинг жойидами, бунақада кўзингни ишдан чиқарасан-ку, – деди Таня ажабланиб. – Ишхонада ёзсанг бўлмайдимми? Шунда озгина дам ҳам олармидинг.

Шу пайт Андрейнинг хаёлига Диляникида бўлган пайтлари ҳикоя ҳақида бирор марта ҳам ўйлаб кўрмаганлиги келди. У дафтарни бир томонга сурди, юзи билан Таянинг қуюқ, малла сочларига кўмилди.

– Менга қара, қачонлардан бери сендан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман... – Диля шундай дея индамай қолди. Сўнг бир ютиниб олиб, гапида давом этди: – Сен мени суйиб айтадиган сўзларингни хотинингга ҳам айтасан-а, тўғрими?

Рустам югуриб хонага кириб келди ва Андрей ҳар доимгидек, жавоб беришдан қочиб, болани қучоғига олди.

Андрей Света ва Марта билан қишда танишган эди. У иситилмаган кабинетини иш вақти тугамасдан тарк этганича, яқин-атрофдаги мавзе оралаб кетди ва тўсатдан номи ҳам нотаниш, бир қаватли уйлардан иборат кичкина кўчадан чиқиб қолди. Андрей кўча бўйлаб мақсадсиз, уйлар тепасига ёзилган, каттариб бораётган сонларни санаганича кетиб борар эди.

Бир вақт бўёғи ўчган ёғоч дарвозага бўр билан: *“Уй сотилади”* деган ёзувга кўзи тушди. У беихтиёр дарвозани тақиллатди, ичкаридан овоз келавермагач, аста дарчани очди-да, икки туп ўрик қийшиқ ўсган, бетон ётқизилган ҳовлини кесиб ўтди.

– Яхши йигит, бу ерда ишингиз борми? – деган сўроқ билан қарши олди уни тўсатдан ҳовлига кириб келган бегона одамдан чўчимай тўлагина аёл.

– Китоб сотасизми?

– Уйга кириш.

Андрей остона ҳатларкан, димоғига кумушранг “контрамарка”нинг тафти урилди. Стол ортида ҳозир уни қарши олган хотиндан улуғроқ, сочлари оппоқ аёл ўтирарди.

– Мана, харидор келибди, китоб сотасизларми, деяпти, – дея унинг ташрифини изоҳлади биринчи, Света деган аёл.

– Бу йигитнинг исми нима экан?

– Саша, – деди унга жавобан Андрей.

– Ичкарига ўтинг, Саша, Света сизга китобларни кўрсатади.

Андрейнинг ёнида пули йўқ эди, у бу ерда исиниб олди, баданига хуш ёққан иссиқ уйдан чиккиси келмади. У бир нечта китобни ажратди-да, буларни бир чеккага олиб қўйинг, пулини ташлаб кетаман, деб илтимос қилди. Кейин китоб жавонингизни тузатиб берайми, деб уларга ўз ёрдани таклиф этди.

Шу кундан бошлаб у Света билан Мартаникига тез-тез бориб турадиган бўлди.

Света билан Мартанинг бари қариндошлари аллақачонлар кетиб бўлишган, опа-сингиллар эса гўёки пешоналарига бу заминда яна узоқ муддат қолиш битилгандай, кетишни орқага сурардилар. Аксарият улар ҳовлиларига келган харидорлар билан сира нархини келишолмасдилар.

Андрей Света билан Мартанинг сон-саноксиз неваралари-ю жиянларини бирма-бир қандай хотирлаб гаплашиб ўтирганлари гувоҳи бўлганди. Ана шу неваралару жиянларнинг энг ёшлари аллақачонлар рус тилини унутган эди.

Баъзан сотилмай қолган буюмлар устида баҳс кетарди.

– Қаранглар-а, тикув машинкасини бир юз элликка беринг, дейди. Бу кулгили-ку, ахир! Калласида ақли бор одам бунақа пул берадим. Зоя жўнаб кетаётганида шундай машинкасини етмишга сотган эди.

– Ҳа, – дея унинг гапани маъқуллади Марта, – лекин Зоя бутун умр шу пулга сотганидан афсусланиб ўтди! Ахир, шошилганда бирор нарсани тузукроқ нархга сотиб бўладими...

Мабодо Андрей аёллар яқин-орада ҳаётларида юз беражак воқеа тафсилотларини муҳокама қилишлари устидан чиқиб қолгудай бўлса, улар кўпинча уёқдан сенга таклифнома жўнатамиз, уйимизга меҳмонга таклиф этамиз, деб ваъда беришарди.

– Саша, сиз уйланишингиз керак, – дея Андрейга маслаҳат берарди улар. – Орадани ўн йиллар ўтса, уйлангингиз ҳам келмай қолади. Қариганда ёлғиз яшаб бўладими.

– Тасаввур қиялман, беш йиллардан кейин бу ерда нималар бўлишини. Бу ҳали бошланиши. – Таня хонада куймаланиб юрганича сўзланди. – Бари ақлли одамлардай, кўчиб кетиш керак. Ахир, Толик амаким ҳам неча марталаб бу ёққа келинлар, деб чақирди-я. Ҳа, мен сенинг туйғуларингни тушунаман. Мен ватан нима эканлигини биламан. Таниш-билишлар кетиб, бу ер бегона шаҳарга айланиб бўлди, ўзинг кўрмайсанми? Истасанг ҳам, минг изласанг ҳам, таниш қиёфаларни кўрмайсан. Бунинг устига, сенинг истеъдодинг бўлса...

Андрей вақти-вақти билан бошини ирғаб ўтираверарди.

– Сен мени нотўғри тушундинг. Мен унинг олдига атайин бормаيمان, ахир. Мен учун сен билан Рустам жуда қадрлисизлар. У билан яна бир марта гаплашиб олишим керак...

Андрей қайсидир лаҳзаларда ўзи айтган сўзларни ўзи ҳам англамай қоларди. Назарида номаълум диктор унинг тилидан об-ҳаво ҳақидаги матнни ўқиётганга ўхшарди.

У ҳаракатсиз, бир-бирига қовушган қўлларга, ерга қараган қоракўзларга разм солди ва индамай қолди. “Йигирма тўққиз”, – қийинчиликсиз ёдига келди.

Андрей бутун воқеани биринчи марта айтиб, изоҳлаб берганидан сўнг Таня кун бўйи мум тишлаб юрди. Нихоят сўради:

– Ўша хотиннинг ёши нечада?

Андрейнинг фикрлари қоришиб кетди ва ўшанда аёлнинг ҳақиқатан ёши нечада эканлигини эслай олмади.

Поезд сахро бўйлаб елиб бормоқда. Таня юқоридаги жойида оғзини ним очганича пинакка кетган. Кўксида – саҳифалари пастга эгилиб тушган “XX аср сиёсий мижролари” китоби.

Андрей шундоқ ёнгинасидан ўтиб кетаётган шох-бутоқлари ҳар ёққа тарвақайлаган, момик попуқлари тепага интилган буталарга қаради. У энди бу ўсимликлар номини ҳеч қачон билолмайди.

Баъзан, жўнаб кетиш ўзининг муқаррар маъносини йўқотган вақтлар уни мудроқ босарди.

Андрей ўтирган узун яшилранг поезд Осие саҳроси бўйлаб елмоқда.

Андрей ака салқин хиёбонда Рустамни қайиқда сайр қилдиришга олиб кетмоқда.

Нотаниш Саша Света билан Мартанинг кўчишларига ёрдам бермоқда, бўм-бўш уйдан сўнгги кўчларни олиб чиқмоқда.

Муҳаммад АЛИ

(1942 йили туғилган)

НАВОИЙ ВА БОЙҚАРО

Беш парда, ўн кўринишли тарихий драма¹

Тўртинчи парда

Еттинчи кўриниш

*Астрободдан узоқ бўлмаган манзилдаги бир тепалик.
Бу ерда яқиндагина катта чодир тикилгани билиниб
туради. Саҳна бўш. Навоий, Хондамир,
Машҳадий ва мулозимлар кирадилар.*

Машҳадий

(атрофга қараб) Қулай жой экан. Шу ерда бироз нафас ростлайлик, ҳазрат... Қаттиқ чарчаб қолмангиз тагин. Яна озгина йўл юрсак, Астрободга етиб оламиз.

Навоий

Мен, юр десаларингиз, сизлар билан қаерга бўлса ҳам кетаберамен, ўйлаб ўлтирмаймен, чунки сизларга ўзимни тенг кўрамен. Аммо сизларга тенг эмаслигимни кейин биламен. Чарчаб қолишим мумкин экан. *(Қулишади.)* Узоқ сафарда озгина ҳордиқ чиқармоқ ҳам суннатдир. *(Ўтириб олгандан кейин)* Амир Бобоалига чопар юборилғон, йўлимизга чиқиши тайинланғон эрди... Нечук чикмайдур? Бундоғ одати йўқ эрди. Кўнглим сал безовта... Мўмин Мирзолар тинчми? Улардан ҳам хабар йўқ. Астрободда аҳвол нечук?..

Хондамир

Иншооллох, тинчлик бўлур.

Навоий

Мўмин Мирзо – нодир сиймо бўлур, худо хоҳласа. Тенги кам. Заковатда Темурийлардан Муҳаммад Султонга, Улуғбек Мирзога, Султон Хусайн Баходирхонга ўхшаб кетадур... Ёрқин тафаккури шундоққина кўриниб турадур. У – Темурийлар салтанати умиди! Билингизким,

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

Темурийлар салтанати унинг билан бардавом бўлмай! Ҳали ёш, уни эҳтиёт қилмоғимиз, асрамоғимиз керак. Бундай инсонлар камдан-кам дунёга келадур, худои таоло уларни алоҳида таважжуҳ билан яратадур. Кўнглим тинчимасди, тезроқ Мўмин Мирзони кўрай, у нотинч шаҳарда, дедим, йўлга чиқиб юбордим. Астробод шоҳлар шаҳри, бу ерда салгина шабада эсса, мамлакатда бўрон бўладур!

Машҳадий

(завқланиб)

Мана бу рубоийингизга офаринлар бўлсун, ҳазрат! Қандай ёзганлар-а!
(Ҳайрат билан тўлқинланиб ўқийди):

“Жон”имдаги “жим” қадди долингга фидо,
Андин сўнг “алиф” тоза ниҳолингга фидо.
“Нун”и дағи анбарин ҳилолингга фидо,
Қолғон ики нуқта икки холингга фидо...

Ҳамма Машҳадийга қарайди.

Қанчалар чуқур маъно бунда яширинган! “Жон” сўзини тасаввур қилингиз. Бошқа ҳарфларга эътибор берингиз! Ё раббий! Сўз таърифлай олмайдиган нарсанинг ўзи йўқ! Сўзга қуллуқ! Лекин бу рубоийда сўз имконидан ташқарида бўлган манзаралар, маънолар сирлилиги кишини лол қолдирадур! Вақт кўчиришга эмас, кўчирилганларни ўқиб, мағзини чақишга кетиб қолмоқда. Кўчираётганда ғазал, рубоийнинг мукамаллиги, ташбеҳ, истиоранинг нозиклиги, муболаганинг гўзаллиги хаёлингизни ўғирлайдур, тагига етай деб беихтиёр мутолагага киришиб кетганингизни билмай қолғайсиз...

Навоий хаттотга табассум билан қараб туради.

Хондамир

Бизни ҳазратнинг назм дурдоналарига боз қизиқишимизни орттириб юбордилар. Тақсир, айтинг-чи, қуллиёт тайёр бўлдимиз?
Бир нусха буюртирмоқ орзусида эрдик...

Ҳамма ялт этиб Машҳадийга қарайди.

Навоий

(жилмайиб)

Биз ҳам...

Кулги кўтарилади.

Машҳадий

Ҳали битғони йўқ. Икки девон тайёр бўлди. Учинчи девон ҳам оёқлаб қолди. Худо хоҳласа, тез кунларда итмомига етгувси. Мусаввири замон Камолиддин Беҳзод устод ҳар бир девонни суратлар билан безамоқдаларки, уларни сурат эмас, балки тирик одам дейсиз!..

Йигирма-ўттиз чоғли навкарларни эргаширган Бобоали киради. Унинг анча урингани, ҳориб-толгани кўриниб туради.

Навоий

(жон ҳолатда)

Бобоали! Нима бўлди?.. Мўмин Мирзо тинчми?..

Бобоали

Бир қошиқ конимдан кечадурлар, ҳазрат...

(Ерга қарайди).

Навоий

Не ҳол юз бердики, узр сўрайдурсен, ерга қарайдурсен? Сўйла!

Бобоали

Мўмин Мирзога кўмак бергали кўшин билан келаётгандик. Астрободга етмай туриб, даҳшатли хабар эшитдик... Султон Хусайн Баҳодирхон ўғли Музаффар Мирзо номига фармон ёзибдур ва Астрободни унга топширибдур!

Навоий

Субҳонолло!.. Бу қандай кўргулик?

Бобоали

Афсуски, бу ҳақиқат...

Машҳадий

Демак, Астрободни Мўмин Мирзодан тортиб олмоқчилар?

Хондамир

(Навоийга) Ҳазрат, узр сўраймен. *(Ўзгаларга қараб)* Тарихда буни мунофиқлик дейдилар. Чунки ҳоқони мансурнинг Астрободни энг катта набиралари Мўмин Мирзога бағишлаганлари ҳақида Амир Алишерга байъат берганларидан хабарим бор.

Навоий

Ох, ох, агар бажарилса ваъдалар, олам –
 Гул, гулзорга айланарди яшнаб яна ҳам.
 Не ниятлар сўз қобиғин ўтолмай ёриб,
 Сўзлигича қолиб кетди ночор ва ғариб.
 Шохим эрур бамисоли юрт узра қоя,
 Қила олмас ўз-ўзини аммо ҳимоя.
 Э вой, ул зот турли найранг тўрига тушмиш,
 Эҳтимолки, бир лаҳзага эс-ҳуши учмиш.
 Низомумулк, қозикалон, Амир Саъдваққос
 Шох Ғозийнинг ақлин ғорат айлагани рост...

Хондамир

Ҳарам аҳли, маликалар туришарми жим?

Сарқорлари маҳди улё Ҳадичабегим!
Зайфалар сўзи майда, ўзлари гапчил,
Иғво тўқир...

Машҳадий

Тўғри гапнинг юзига сапчир...
Ҳарам аҳли, қофия-ку нисога низо...

Навоий

(сўзни бўлиб)
Тўхтанг! “Ҳарам” сўзин олманг оғизга асло!
Бу иш ғоят беҳижоблик эрур, билинг, бас!
Билинг, ҳар бир сўз, ҳикмат ҳам дегулик эрмас...
(Бобоалига қараб)
Бобоали! Сўйла: қайда Мўмин Мирзо эр,
Зада бўлғон кўнгилларга биров малҳам бер!

Бобоали

Қуллуқ... Кошки эди бу машъум гапларни мен айтмасам, ўзлари эшитмасалар!.. Афсуски, барини Астрободга келганимда Мўмин Мирзонинг ўзларидан билдим. Шаҳарни ваҳима босган, ҳамма шундан гапирарди: “Энди нима бўлади?”, “Икки шахзода ўртасида жанг бошланиб кетадими?” деган шов-шувлар ҳар ёқда. Чунки Музаффар Мирзо катта қўшин билан Астрободга отлангани ёйилиб кетибди. Шаҳзодамнинг ўзлари эса кўпни кўрган катта арбобларга хос босиқ, хотиржам эдилар. Худо ҳаққи, бағоят ақлли эканликларига яна тан бердим. “Энди нима қилмоқчисиз?” – деб сўрадим, – “Ҳазрат Амир Алишер билан Султон Бадиуззамон топшириқларига кўра хузурингизга кўмакка келиб турибмен” дедим. У жуда мамнун бўлди ва деди: “Султон бобом Шоҳ Ғозий жаноби олийлари магарамким Астрободга Музаффар Мирзони ҳоким этиб тайинлагон эканлар, мен бу фармонга бўйсунамен, итоат қадами билан улуғвор амакимни кутиб олиб, мулку молни ўз қўлим билан унга топширамен ва қуббат ул-ислом Балхга йўл оламен!”

Машҳадий

Қандай ақлли йигит экан бу Мўмин Мирзо! Адолатли йўлни танлагани шундоққина кўриниб турибдур.

Бобоали

(давом этиб)
Шаҳзоданинг сўзлари жуда қатъий эди. Рост, Султони Соҳибқирон фармон қилсалар, унга қарши бориш ақлдан эмас. Бевозта кўнглим ўрнига тушгандай бўлди. Шаҳзода қўшинида ҳам биров саросималик бордай эди. Шундай умид ва ҳадик орасида турганимизда Султон Бадиуззамон режаларимизни ўзгартириб юборди, Пайдар-пай: “Асло ихтиёр тизгинини қўлдан чиқара кўрмангиз, ўғлим! Жангари Журжон қўшинини тўплаб Хуросон лашқарига қарши юриш қилингиз!”, “Зинҳор Астрободни бировга бермангиз!” деган хатлар оқиб кела бошлади. Шаҳзода Мўмин Мирзо ҳеч иккиланмади, у отасининг сўзига кириб, довюрак қўшин билан

Астрободдан кўркмай ташқарига отилиб чиқиб, душманга рўбарў бўлди, лекин султон бобоси фармонига қарши бораётганини унутди...

Мулозимлардан бири

(сабрсиз)

Ие! Жанг бўлиб ўтди ями?..

Навоий

(бетоқат бўлиб ўрнидан туриб кетади)

Субҳонолло! Мўмин Мирзо ҳозир қаерда?..

Бобоали

(ҳаяжонланиб, ўрнидан тураркан)

Ҳозир, пирим... Тўқнашув Астрободдан узоқ бўлмаган Тошкўприк деган мавзеда юз берди. Музаффар Мирзонинг жавонғори кутилмаганда Амир Саъдваққос бошчилигида Мўмин Мирзонинг баронғорига ҳужум қилиб, орқа томонга ўтиб олди! Буни кўрган шахзодамнинг қизиққонлиги тутди, дарғазаб бўлиб, ғулдаги навкарлари билан душманнынги қиялик сари селдай келаётган кўшинига қараб от қўйди ва қиёмат куни аломатларини душманга намоён этди, ғанимнинг бир тўда жангчисини ер тишлатди. Мен жавонғорда саваш қурардим, аммо бир кўзим майдонда жавлон ураётган шахзодамда эди. Аёвсиз жанг борарди. Шу пайт меҳрсиз фалак толе шахзодадан юз ўгирди: майдонда сурон солиб, ёвни қийратиб юрганда фалокат юз берди! Бирдан шахзодам отининг айили узилиб кетди ва эгар оғиб, у ерга ағанаб тушди! Хуросон лашкаридан кимдир, бир муртад, гунгурсдай одам шахзодага ажалдай қаттиқ ёпишиб олдию ҳеч қўйиб юбормади! Шахзодам ундан қутуламен, деб кўп уринди, аммо болажоннинг кучи етмади...

Бобоали чап қўли билан ўз соқолини тутамлаб, ўнг қўли билан ўзининг чап ва ўнг юзига уради.

(ўзига ўзи) Э, ножинс! Нега шахзодам ёнида бўлмадинг, ҳимоя қилмадинг?.. Мана сенга! Мана сенга!.. Вовайлolar бўлсинким, мен боролмадим, лашкарни қолдиришим мумкин эмас эди, сочилиб кетарди... Лашкарни қайтадан жамлаб, душманга от солишни, шахзода Мўмин Мирзони кутқариб олишни кўнгилга тугдим. Бироқ шахзода Мўмин Мирзонинг душман қўлига тушганини эшитган лашкаримиз пароканда бўлиб кетди, ҳеч ким “Тўхта!”, “Қайт!” деганга қулоқ солмади, ҳар ким ўз жонини сақлаб ҳар қаёққа қочди, майдон узра фақат ғолиблар сурони эшитиларди... Кучли кучли экан.

Навоий

(ҳолсизланиб ўтириб қолади)

Мўмин Мирзо қаерда энди?..

Машҳадий

Ҳазрат, ўзларини қўлга олсунлар! Ҳаво етишмаяптими? Сув берайми? Мана. *(Сув туттади, Навоий тотинади)*.

Бобоали

...Бир пайт шахзодам майдонда кўринмай қолдилар! Оралиқда душман кезиб юрибдур, узилиш бор. Аҳволни билиб келасен, деб яширинча бир навкаримни жўнатдим. Ҳаммасини билиб келди... Мана, навкарнинг ўзи ҳам шу ерда. *(Навкарлардан бирига қараб)* Ҳой, навкар! Қани, кел, кўрганларингни ўзинг гапириб берақол!

Навкар

(яқинлашиб)

Шахзодамни Музаффар Мирзо олдиға олиб келдилар. Ўз кўзим билан кўрдим. Шахзода Музаффар Мирзо ўрнидан туриб, жиянига меҳрибонликлар кўргизиб тасаллиллар берди, қучоғига олиб бағрига босди, яхши сўзларни айтди. Иноқ, ширин суҳбатлашиб ўлтирдилар. Мен, яқин орада суҳбат тугайди, кейин шахзодалар хайрлашадилар, Музаффар Мирзо ҳам, Мўмин Мирзо ҳам ўз лашкарлари олдиға қайтадурлар, деб ўйладим. Ҳеч гумоним йўқ эди. Чунки чодир олдида бўлган суҳбатда ҳеч қандай душманлик ёки адоват ҳавоси сезилмасди. Аммо Астрободга кириб... Мўмин Мирзонинг қўлларига кумуш кишан солганларида, мен ҳеч нарса тушунмадим, лол бўлиб қолдим! Кейин эшитдимки, Мўмин Мирзони Ҳиротга жўнатибдурлар...

Навоий

(изтиробли)

Оҳ, бу қандай қабоҳат, ёш боланинг нозик қўлларига кишан солмак! Бундоғ разолат қайси элда бор? О, бешарму беҳаё замон, бемехру беқибат даврон!.. Оҳ, Мўмин Мирзо ўғлим! Ақлсиз ота билан бемехр бобонинг жанжали касрига қолғон шўрлик шахзодам! Мен сени шундай балолардан асрай, ёнингда кўмакчинг бўлай, деб Астрободга шошилғондим.... Кеч қолибмен. Афсуски, Бадиуззамон Мирзо Астрободни топширма, саваш қил, деб замон мувозанатини тарозига солиб кўрмай, моҳиятини яхши англаб етмай, Мўмин Мирзога ноўрин маслаҳат берибдур, йўлдан адаштирибдур... Шахзода асил ўғил бўлғонидан, ота сўзини ерда қолдирмай адо этгон... Ахир, Мўмин Мирзо қўшини Музаффар Мирзо лашкарига – салтанат лашкарига тенг келолмаслиги ёш болага ҳам аён эди-ку?!

Хондамир

Ҳазрат, ортиқ ҳаяжонга берилмасунлар!

Навоий

(Бобоалига ва ҳаммага қарата)

Фурсат кетмасун! Бобоали! Навкар иккингиш Ҳиротга от солингиз! Шитоб Шоҳ Ғозийга хабар бергилки, токи мен боргунча, Мўмин Мирзога бирон зиён-заҳмат етказиб қўймасунлар, тўрт мучасини соғ сақласунлар! Астрободда қиладурғон ишимиз қолмади. Тез Ҳиротга қайтмагимиз лозим. Ҳиротга қайтиб, шахзодани кишандан қутқариб олмагим зарур. Кимларнинг қўлига тушди экан у тилла бош?.. Уни ҳар қадамда хатар кутади... Хоқони мансур ҳам Мурғоб бўйида истироҳат билан банд эдилар. Султони Соҳибқирон Астрободни Мўмин Мирзога бериш

хакидаги фармонни каминага юборишларини кутиб қолдим. Нечундир юборилмади. Йўқ эса, шахзода шу ердалигидаёқ етиб келгон бўлардим. Энди тез доруссалтанага қайтиб, шахзодани ёвузлар қўлидан ўзим кутқариб олмагим даркор, ўзим! Кейин Мўмин Мирзо Ҳиротда Унсияда, менинг уйимда мен билан бирга яшайдир, олдимда бўладир. Ўзим тарбия қиламен, вояга етказаман! Одам қилиб элга қўшаман! Ҳеч қаёққа ёлғиз юбормаймен, кўз қорачиғимдек асраймен!.. Ажабо, Мўмин Мирзо ўғлим билан Унсияда, ўз боғимда бирга яшаш фикри нега илгарироқ хаёлимга келмади экан?.. Ё парвардигор, нега бунни гуноҳкор дилимга солмадинг?..

Навоий шошилиб саҳнадан чиқиб кетади. Ҳамма унга эргашади.

Парда

Саккизинчи кўриниш

Мурғоб дарёси соҳили. Хушманзара подшо богидаги муҳташам хона.

Музаффар Мирзо хонадонидида ўғил туғилгани муносабати билан бўлаётган базм шовқин-сурони, боғдан йироқдаги адирлик томонда ўтаётган кўпқари, ит, қўчқор, хўроз уриштириши ўйинлари қийқириқлари эшитилиб туради.

Хонада Ҳадичабегим, Давлатбахт, Сумансо ва бошқа канизақлар суҳбатлашиб ўтиришади. Ўртада атрофига ипак тўшаклар ташланган хонтахта устида ноз-неъматга тўла дастурхон ёзиғлиқ.

Ҳадичабегим

Ҳақ-худога шукрларким, кўрдим набира!
Энди ўқиб, қисимсиниб юрмасмен сира.
Ҳа, дунёга келди яна битта валиаҳд,
Яна узок қоим тургай бизнинг тожу тахт.
Темурийлар сулоласи бўлгай бардавом,
Шон-шуҳрати ёйилгуси оламга тамом!
(*Давлатбахтга*)
Давлат, вой, сен чақалоқнинг кулишига бок,
Кўп ақлли эканлиги кўринар шундоқ.
Кимсиз ўзи, дегандайин тикилиб қолар,
Агар қўлга олмасангиз, сиқилиб қолар.
Ҳозирданок салобати сезилар аён,
Пешонаси ёруғ бўлур бешак, бегумон!

Давлатбахт

Ахир, унинг момоси ким, бобоси кимдур?
Момоси – ой, бобоси – кун, ўзи чақиндур!

Кулги кўтарилади.

Сумансо

Келин изланг, маҳди улё, вақт елдай ўтар!
Тез кунда ул униб-ўсар, вояга етар.

Ўша тўйда белим боғлаб қамишдан маҳкам,
Бир ўйинга тушиб берай дилдан, чинакам!

Куладилар.

Канизаклардан бири

(Ҳадичабегимга)

Мен ҳам ғайрат қилайин-да, рақсга тушиб боз,
“Чоргоҳ”ни ҳам айтиб берай, сиз учун, устоз!

Сумансо

Оҳ, “Чоргоҳ”ни Опоқбегим айтсалар кошки...

Давлатбахт

Кўнгилларни сел қилару, эритар тошни!..

Ҳадичабегим

Ҳаммамизни шу кунларга етказсин, омин!
Диллардаги кудуратни кетказсин, омин!

Дуога қўл кўтарадилар.

(Ўзича)

Ҳали замон келиб қолар Ҳиротдан чопар,
Мўмин Мирзо тўғрисида еткурғай хабар...

Хуш-хандон Опоқбегим бир канизак билан кириб келади.

Опоқбегим

Ана, томошаю мана томоша, маҳди улё жаноби олиялари! Бормаганлар, кўрмаганлар армонда қолгани рост! Анови адир тагида катта кўпқари ўйинлари бўлди. Қийқириклари шундоққина эшитилиб турди. Қани энди, йигит бўлсаму ўзим ҳам от миниб, улоқ чопсам! Қизлигимда от миниб чавгон ўйнардим, доим дарвозага тўп урардим. Боргим келдию бу ердаги ўйинлардан кўзим қиймади. Ит уриштириш, кўчқор уриштириш, хўроз уриштиришлар шундай қизиб кетдики... Султони Соҳибқирон ҳам оқ кўчқорларини, ҳам катта хўрозларини ўйинга солдилар. Кўчқорлари хамманикидан зўр чиқди...

Канизак

Ҳа, ҳамма кўчқорларни енгиб чиқди! Катта соврун олдилар.

Опоқбегим

Лекин хўроз уриштиришда ғаройиб ҳодиса юз берди...

Ҳадичабегим

Қанақа ғаройиб ҳодиса?

Опоқбегим

Шоҳ Ғозийнинг хўрози жуда қаттиқ жанг қилди. Рақибини тепиб, чўқиб-чўқиб ташлади! Тепганда қаттиқ тепар эди. Аммо рақибни ҳам

кучли экан, ортга қайтмади. Жанг хийла чўзилди. Бир палла ҳамма “Оҳ!” деб юборди! Биласизми, нима бўлди? Мансур хоқоннинг ҳориб-толган, калласи қип-қизил қонга бўялган хўрози рақибини тепа туриб, “шилқ” этиб ерга қуладию ўлиб қолди!..

Ҳадичабегим

Вой! Оббо, урди худо! Хунук бўлибди, Опок! Бу Шоҳ Ғозий хўрозининг биринчи марта енгиллиши!.. Авваллари тўйларда ҳамиша ғолиб чиқарди. Ҳеч қачон енгилганини кўрмаганмен. Аттанг, кўнгиллари чўкибди-да...

Опоқбегим

Йўқ, маҳди улё жаноби олиялари! Кўнгиллари чўкмади! Шоҳ Ғозийни аксинча барча зафар билан қутлади!

Канизак

Устларига зар чопонлар ёпдилар!

Ҳадичабегим

(ҳайрон)

Ие! Тушунмадим...

Опоқбегим

(дераза ёнига бориб, узоқларни томоша қилиб)

Агар хўроз жангда қочмай майдонда жон берса, ўша хўроз ўлган бўлса ҳам ғолиб ҳисобланар экан-да! Мардлиги ғолиблик белгиси экан, маликам!

Ҳадичабегим

(ғурурланиб)

Кўрдингизми, марднинг хўрози ҳам мард бўлади!

Ҳамма хохлаб кулиб юборади.

Вазири аъзам Низомумулк, қозикалон, Саъдваққос ва мулозимлар кириб келадилар. Ҳадичабегим ишораси билан Давлатбахт бошлиқ канизаклар чиқиб кетадилар. Опоқбегим ҳам чиқмоқчи бўлади.

Ҳадичабегим унга, “Сен қол, кераксан!” дегандай ишора қилади.

Опоқбегим дераза ёнида ўтириб узоқдаги ўйинларни томоша қилишида давом этади. Унга ҳеч ким эътибор бермайди.

Низомумулк

(Қозикалонга)

Сизга бежиз айтганим йўқ, ки Султон оти Ел етолмас тулпорларнинг эрур авлоди!
Кўпкарида тенг келолмас ҳеч бир от унга,
Чопганда ҳам чопмас, елар ўхшаб қуюнга!

Қозикалон

Рост айтдингиз, отмас, қуюн, вазири аъзам,
Ҳар қандайин чавандозни қилгувси мулзам.

Кўпкарига тушиб, ютди Амир Саъдваққос,
От ҳам учқур, амир ҳам зўр экан-да, шоввоз!

Низомумулк

(Ҳадичабегимга)

Ғолиб бўлди жиянингиз Амир Саъдваққос,
Унинг шаҳти-шижоати арслонга қиёс!
Юксакларга кўтарилди Султоннинг шаъни,
Чин юракдан табриклаймиз маҳди улёни!

Ҳадичабегим

(мамнун, Амир Саъдваққосга)

Илғор бўлгил, зинҳор ерга қаратма юзим,
Кўмак бер, бор, битта тоғанг – ўғлим, ёлғизим.
Қуллук, жиян, омадингни берсин, илойим,
Шундоқ, юртнинг олди бўлиб юрабер доим!

Саъдваққос

(хижлат бўлгандай таъзим айлаб)

Йўқ, аммажон, кўпкарида мен эмас ғолиб,
Ютдим, фақат Шоҳ Ғозийдан куч-қувват олиб.
Ҳамма ишни адо этди ақлли тулпор,
От – от эмас, бир мўъжиза, унда ҳикмат бор!

Низомумулк

Кўпкаримас, жанг майдони, мен сизга айтсам,
Улоқчилар келмиш яқин, узоқлардан ҳам.
Ҳар чавандоз улоқни мен оламан, дейди,
Мен енгаман, мен музаффар бўламан, дейди.
Талаш, кураш, ур-йиқиту тўпалонандоз,
От тагида қолиб кетди икки чавандоз...
Қийқириқдан ер-осмонга тушар ларзалар,
Куч, шижоат ўзин аён этган лаҳзалар
Юракларга завқ солади! Мансур хоқоним
Кўриб отин марра сари елган замони,
Шарт ўрнидан турдилар-да, паҳлавон мисол
Қичқирдилар: “Ҳалол! Ҳалол!! Сеники ҳало-о-ол!”

Мулозим киради.

Мулозим

Доруссалтана Ҳиротдан шошилинич чопар бор!

Ҳадичабегим

(ҳаяжонда)

Айт, кирсун!

Чопар киради.

Чопар*(таъзим бажо келтириб)*

Мухтарама маҳди улё жаноби олиялари! Бир қошиқ қонимдан кечадилар... Ошиғич хабар!

Ҳадичабегим

Кечдим!

Чопар

Шахзода Музаффар Мирзо Астрободда давлат маснадига ўлтирдилар, қувончли хабарлари етди. Муборак бўлсун!

Ҳадичабегим*(чеҳрасига табассум ёйилиб, хурсанд)*

Куллуқ, куллуқ.

Чопар*(давом этиб)*

...Шахзода Мўмин Мирзони қўл-оёғига кумуш кишан солиб Ҳиротга олиб келдилар ва Ихтиёриддин қалъасига қамаб қўйдилар...

Опоқбегим

Нима-нима?.. Қамаб қўйдилар?.. Нега? Нима гуноҳ қилди бола бечора?

Ҳадичабегим*(жержиб)*

Опоқ! Жинни бўлдингми? Сенинг нима ишинг бор? Овозингни чиқарма, уят бўлади-я!

Низомумулк

Ўзингизни қўлга олинг, маликам!

Ҳадичабегим*(чопарга)*

Сенга жавоб!

Чопар чиқиб кетади.

(Ўзича) Энди кутилган фурсатлар келди! Мўмин Мирзо қамоқда! Бутун салтанатга ғафво солиб турган шахзода, исёнчи... кўлимизда! У тирик экан, ҳеч қачон салтанат ҳам, ўғлим Музаффар Мирзо ҳам тинч бўлолмайду, ҳамиша йўлига тўғаноқ бўлиб чиқа берадур. Энг яхшиси, уни орадан кўтариб ташлаш лози-и-м-м!! Лози-и-м-м!! *(Низомумулкка)* Вазири аъзам жаноблари! Пайт етди. Кеча тайёрлаган фармонларингизни пинҳона буён келтирингиз, *(кўзларини маккорона қисиб)* шахзодаларга мулк улашиш ҳақида-да... Мулк улашиш ҳақида... Фақат Мўмин Мирзо... ҳақидаги фармон ҳақиқий...

Низомумулк

Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонни айтяпсиз-да?

Ҳадичабегим

Ҳа! Номига Мўмин Мирзога ҳам “мулк” бергайсиз, чунончи, Машҳадни!... Чунки Султони Соҳибқирон доим Машҳадни Мўмин Мирзога берамен, деб юрардилар. Берсунлар... Ҳамма фармонлар қатори муҳр бостириб олғайсиз... Тушундингизми? Ҳозир Шоҳ Ғозий кайфияти аъло даражада ташриф буюрадилар... Ҳақиқий базм энди бошланадур! Дадил бўлингиз!

Низомумулк

Бош устига, жаноби олиялари!

Низомумулк чиқиб кетади. Ҳадичабегим мулозимни чақириб, дастурхонни шоҳона беашини буюради.

Қозикалон

(ўзича, даҳшатга тушиб)

Мўмин Мирзони қатл этиш ҳақидаги фармонга мансур хокон муҳр босмасалар кераг-е... Бу худо ҳам кечирмас зил-замбил гуноҳ-ку!

Чиқади.

Опоқбегим

(Ҳадичабегимга)

Маликам! Нималар деяпсиз? Мўмин Мирзони қатл этмоқ?! Шундай суксурдай болани-я? Ҳай-хай! Худодан кўрқинг! Уволидан кўрқинг! *(Ўзини маҳди улё оёзига ташлаб)* Маликам! Мени кечиринг! Ялиниб ёлворамен, бир яхшилиқ қилинг, Мўмин Мирзони менга бера қолинг! Бера қолинг! Сиз қудратли маликасиз, маҳди улё, айтганингиз айтган, деганингиз деган! Менга бера қолинг! Болаларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг, илоҳи! Фарзандим йўқ, ўғил қилиб оламен! Бир савоб иш қилинг! Ўзим узокларга олиб кетамен!.. Қорамизни кўрсатмай йўқ бўлиб кетамиз! Мени ундан жудо қилманг! Жудо қилма-а-а-нг! Жудо қилсангиз ўша куни ўлганим!.. *(Ўксиниб йиғлайди).*

Ҳадичабегим

(энсаси қотиб, нари кетади)

Саъдваққос, учта рўмол олиб кел! *(Опоқбегимга қараб)* Бу жинни бўпти, шекилли! Жонга тегди! Шарманда қиладур! Қаердан ҳам Мўмин Мирзога ёпишиб олди? Эси йўқ, ножинс! Нималар деб валдирайдур, ҳеч ақлга сиғмайдур. Фирт жинни! Оғзига келганини қайтармайдур... Оғзини ёпиб қўйиш керак!

Саъдваққос учта рўмол олиб келиб маҳди улёга беради ва чиқиб кетади. Ҳадичабегим бир рўмолни Опоқбегимнинг оғзига тикади, бошқалари билан қўл-оёқларини боғлайди. Опоқбегимни бир четга олиб бориб ўтиргизиб қўяди.

¹ Мўмин Мирзо шахид бўлишига тасодифий ишора.

Ҳадичабегим*(кўзлари жавдираган Опоқбегимга)*

Шу ерда кум-тош бўлиб ўтир, эси йўқ!

*Мулозим киради.***Мулозим**

Ҳокони мансур Шох Ғозий Султони Соҳибқирон Абулғози Баҳодирхон Султон Ҳусайн Бойқаро ташриф буюрадила-а-а-ар!

Сармастликдан хиёл тебранган хушнуд Бойқаро, Низомумулк, парвоначи, қозикалон, Саъдваққос ва мулозимлар кириб келадилар. Соқий биллур қадаҳларда, косаларда май-шароб кўтариб айланиб юради, мулозимлар янгидан-янги таомлар келтириб хонтахта устидаги дастурхонни безатадилар.

Ҳадичабегим

Хуш келибсиз, мансур хоконим! Кўчқор, хўроз жанглирида ғолиб бўлибсиз! Оқ тулпорингиз эса улоқни ҳаммадан олдин маррага ташлаб, зафарга мушарраф этибдур! Сизга ҳамиша Оллоҳ мадаккор бўлсун! *(Соқийга)* Косаларга майлардан қуйилсин! Музаффариятни шарафламок жоиздур!

Бойқаро*(ширакайф)*

Ҳа, йўлларимизда... ҳамиша... зафарлар ёр б-б-бўлсин! Ш-ш-ароб кўп яхши нарса-да... *(хурсанд, қўлидаги косадан май сипқоради).*

Соқий косаларга май қуйиб чиқади. Созандалар куй чаладилар, қўшиқ янграйди, раққосалар хиромон айлаб ўйнайдилар. Базм қизийди. Даврада соқийнинг қўли қўлига тегмайди, май коса бир неча марта айланади.

Ҳадичабегим*(Низомумулкка шивирлаб)*

Фурсат етди... Фармонларни тайёрлангиз!

Низомумулк*(сархуш)*

Бош устига!..

Ҳадичабегим, раққосаларга кетинглар, деб ишора қилади. Раққосалар чиқиб кетишади. Созандалар сокин пардаларда куй чалиб турадилар. Кайфияти аъло Бойқаро чайқалиб ўтиради.

Ҳадичабегим*(вазири аъзамга)*

Фармонлар келтирилсун! *(Бойқарога)*. Мансур хоконим, буйруғингизга кўра, шахзодаларга мулк бериш ҳақида фармонлар тайёрланган эди... Ҳм-м...

*Низомумулк сезилар-сезилмас қўли қалтираб
фармонни шоҳга тутади.*

Бойқаро

(ўқишга мажболи йўқ)

Бу нима-а?..

Ҳадичабегим

Бу... ардоқли ўғлингиз Кепак Мирзога Сарахс ҳокимлигини топшириш
ҳақида... фармон... Розилигингизни олган эдим...

Бойқаро

(фармонни илғамай)

Ўқилғонми?..

Низомумулк

(сал ўзини йўқотиб)

Шубҳасиз, шоҳим! Ўқилмай бўладими? Ҳаммаси ўқилган... ўқилган...

Ҳадичабегим

Мана буниси яхши кўрган ўғлингиз Абул Муҳсин Мирзога Балхни
топшириш ҳақида ...

Бойқаро

Ҳа, ҳа, Балх... Балх... Ўқилғонми?..

*Шоҳ унга ҳам ўқимай муҳр босади ва шароб сўрайди. Амир
Саъдваққос шароб тутади. Шоҳ сипқоради ва бир пишқириб олади.*

Мўмин Мирзога қани?.. Менинг суюкли набирамга?.. Унга унча узо-
оқ бўлмасин, Маш-ш...ҳадни беринглар...

Ҳадичабегим билан Низомумулк маъноли кўз уриштириб оладилар.

Низомумулк

Мана, ўша Мўмин Мирзо... ҳақидаги фармон...

*Бойқаро фармонни олиб ўқимоққа уринади. Бун кўрган
Ҳадичабегим тахтадай қотиб қолади, Низомумулкнинг кўзлари
даҳшатдан ола-кула бўлиб, кетади. Шоҳ тимирскиланиб, фармонни
тўғрилай олмай қийналади, ниҳоят тўғрилайди, кўзига яқин олиб
келади ва ўқишга тутинади, узоқ термилади, аммо мастликдан аниқ
кўрмайди, фармон қўлидан тушиб кета бошлайди... Жимлик чўқади.*

Бойқаро

(ширакайф)

Маш-ш...ҳад-а, Машҳад... Ўқилғон-а?..

Ҳадичабегим*(каловланиб)*

Машҳад, подшоҳим, Машҳад... Ҳа, ҳа... ўқилғон, икки марта, уч марта ўқилғон.

Низомумулк*(титроқ қўл билан фармонни шоҳга тутиб)*

М-мм-машҳад... ш-ш-шоҳим...

Кайфи ошган подшоҳ қўллари қалтираб фармонга муҳр босолмайди, ёрдам бер, дегандай вазири аъзамга қарайди, Низомумулк подшоҳ қўлини ушлаб муҳр босади. Подшоҳ “Ҳа тамом!” дегандай ҳоргинликдан ўтирган шоҳона жойида ёнбошлаб ётиб қолади.

Ҳадичабегим*(вазири аъзамга шивирлаб)*

Вақт кетмасин, тез ясовулбошини Ихтиёриддин қалъасига жўнатингиз! Фармонни адо этсунлар, Мўмин Мирзони қатл этиб келсинлар!

Низомумулк*(таъзим қилиб)*

Бош устига!

*Низомумулк Саъдваққосга ишора қилади.
Икковлари шитоб чиқиб кетадилар.*

Қозикалон*(ўзича)*

Подшо битта ҳам фармонни ўқимамай муҳр босди, у қаттиқ маст... Уни давлат, салтанат, бепарволик маст қилиб қўйибдур... Э, аттанг...

Ҳадичабегим*(ўзича)*

Худога шукр, нақ пулсиротдан ўтгандай бўлдим-а! Ўтиб олдим-а! Ўтиб олдим-а! *(Маст ётган Бойқарога қараб)* Шоҳ Ғозий хориб чарчадилар. Энди дам олсунлар. *(Ўзича)* Мақсадимга етдим. Хайрият! Мўмин Мирзо қатл этилгандан кейин, ўғлим Музаффар Мирзо олдида ҳеч қанақа тўғанок, тўсиқ қолмайди! Агар эртага подшоҳим тафтиш қилсалар, вазири аъзам Низомумулк жавоб беради...

*Ҳамма чиқа бошлайди. Маҳди улё Опоқбегим ёнига боради,
огзидан рўмолни олади, оёқ-қўллари ечади.*

(Ҳеч нарса юз бермагандай, хотиржам) Опоқ! Мансур хоқон ором олишлари керак... Сенга топширдим... Яхшилаб қара, парвариш айла, кўнгилларини равшан қил! Сен кўнгилларини топа оласен!

Опоқбегим*(хайрату газаб ила қараб, йиглаб)*

Қанақа хотинсиз, маликам? Шунчалар бағрингиз тошми? Бағрингиз тошми?.. Сизда юрак, инсоф деган нарса борми ўзи?

Ҳадичабегим

(кескин)

Менда юрак йўк, тош бор! Билдингму? (*Кўксига уриб*) Мана шу ерда қаттақон тош бор! Тош, тош!!! Керак бўлса, боламни деб бутун вужудим билан тошга айланамен! Боланг бўлганда биласен!

Опоқбегим

Оҳ!.. Яна ўша дашном!..

Ҳадичабегим шиддат билан чиқиб кетади.

Опоқбегим бошини чангаллаганча хўнг-хўнг йиғлайди, кейин ўрнидан туради. Маст-аласт ухлаб ётган подшо атрофида парвона бўлади, қўл-оёқларини тўғрилайди, юз-кўзларини, томоқларини хўл сочиқ билан артади, бошини, оёқларини оҳиста уқалайди, тепасига чойшаб ташлайди. Подшонинг кўкрагига бош қўйиб йиғлайди. Кўзларидан ёш тўхтамайди.

Опоқбегим

(бирдан сергак тортиб)

Вой, шўрлик Опоқ! Ана сенга жазо! Эвоҳ, Шох Ғозий қандай фармонга муҳр босганларини билармикинлар?.. Йўк, Шох Ғозий билмайдурлар, асло билмайдурлар! (*Бирдан йиғидан тўхтаб, кўз ёшларини артиб, у ёқдан-бу ёққа юради*). Ие!.. Менинг суюкли ўғлимни қатл этгани ясовулбоши жўнаб кетдими?.. Қандай чидаб турамен? Дарҳол Шох Ғозийни уйғотай, аҳволни билдирай! Айтганларидан қайтсинлар!.. Қўрқиб кетсалар керак... Ўлим фармонини бекор қиладиган фармон ёздирай, ўзим шамолдай етказиб борсам-чи!!! Ахир, бошқа одам боргунча кеч бўлади!! (*Шошиб*) Султонимни уйғотишим лозим... Султоним тез уйғонмайдилар... (*Ўйланиб*) Ҳм-м... Султонимнинг ўнг оёқларида бодлари бор, ўша ерларни қаттиқроқ уқалашим керак, шунда тез уйғонадилар...

Опоқбегим подшо оёғини уқалашга тушади. Подшо ингранади.

Опоқбегим

Султоним! Султоним...

Бойқаро

(инграниб)

И-и-имм!

Опоқбегим

(уқалашда давом этиб)

Олампаноҳим!.. Даҳшат юз берди, даҳшат!..

Бойқаро

(кўзларини зўрға очиб, ўзига келиб)

Даҳшат?! Бу... нима деганинг?..

Опоқбегим*(уқалаида давом этиб)*

Даҳшат! Турсунлар! Ахир, ҳозир суюкли набирангиз Мўмин Мирзони қатл қилиш ҳақидаги фармонга муҳр босдингиз-ку, подшоҳим?!

Бойқаро

Бўлди, оғритиб юбординг! Тўхтат! *(Туриб кетади)* Ҳой, нималар деяпсен?! Мен унга Машҳадни мулк қилиб бердим-ку!!

Опоқбегим*(хўнграб йиғлаб)*

Кошкийди шундоқ бўлса!.. Машҳадни мулк қилиб эмас, сиз уни шаҳид қилишга фармон бердингиз! Ясовулбоши фармонни олиб Ҳиротга жўнаб кетди!

Бойқаро*(кайфи тарқаб)*

Ҳой, ким бор?! Тўхтатинг, ўша ясовулбошини тўхтатинг! Мунший!!!

Мунший*(кириб)*

Жоним омода, ҳазрати олийлари!

Бойқаро

Тез фармон ёз! “Хуросон салтанати юрагининг жони, халифалик кўзининг қорачиғига ҳеч бир зиён-заҳмат етказилмасун!” Опоқ! Бу фармонни тез Ҳиротга етказиш керак! Бирор чакқон навқарни топ, ҳозирок йўлга чиқсун!

Опоқбегим*(қатъий)*

Бош устига, султоним! *(Ўзича)* Ҳозир тунда кимни топамен? Вақт кетадур. Яхшиси, ўзим отга минамену, елдай Ҳиротга учамен!..

Опоқбегим шитоб чиқиб кетади.

Парда

Бешинчи парда

Тўққизинчи кўриниш

Ҳирот. Жаҳоноро боғи олдидаги майдонга шаҳар аҳли, авомуннос бир-бир тўпланмоқда. Катта саросима сезилади. Кимдир боласини етаклаб ўнгдан чапга ўтади, кимдир ўнгга... Сайидлар, фозилу фузалолар, оқсоқоллар, мутавалли, мударрислар, муҳандислар, усталар, ҳунармандлар, косиблар, талабалар, хотин-халаж, мардикорлар ва бошқа халқ вакиллари ўзларича нимадандир баҳс қилишади, у ёқдан-бу ёққа безовталаниб юришади.

Ҳасса тутган девона киради.

Девона

Мўмин Мирзо шаҳид кетди, ҳақ дўст, ё олло!
Тенгсиз эди, воҳид кетди, ҳақ дўст, ё олло!

Саҳнадан чап томонга секин чиқиб кетади. Икки аёл киради.

Биринчи аёл

Эшитдингми, не деб алжир анов девона?

Иккинчи аёл

Ул ҳақ сўзни айтаётир, билсанг, дугона.

Биринчи аёл

Йўғ-е, ростми?

Иккинчи аёл

Ҳа, ҳа, келиб ясовулбоши
Норасида шаҳзоданинг олибди бошин!
Шоҳи Ғозий мастлигида берибди фармон,
Аммо ўзин ўнглабди сўнг мансури хоқон...
Ва дарҳол аввалги фармонни бекор қиладиган кечирим фармонини
юборибдур.

Биринчи аёл

Оҳ, хайрият! Вақтида етиб келибдиму?

Иккинчи аёл

Етиб келолмабди... Кеч қолибди... Фармонни олиб келаётган
подшоҳнинг хотини – тонг маҳали эди, мен туйқусдан уни кўриб
қолдим, ўша ердан ўтаётгандим – Ихтиёридин қалъасидан қайтаётган
ясовулбошига кўзи тушди. Дарҳол фармонни унга тутқазди! Ясовулбоши
подшоҳ хотинига кеч келганини билдирди! Қазо ўз ишини қилган, Мўмин
Мирзонинг боши аллақачон кесилган экан! Даҳшатдан подшонинг
хотини, билсанг, шу лаҳзадаёқ кўз олдимда ақлидан озиб қолди! Ёпирай!

Биринчи аёл

Ақлидан озди?.. Вой бечора...

Девона киради.

Девона

Бу дунёда ҳақиқатнинг, ҳақ дўст, ё олло,
Йўқлигига шоҳид кетди, ҳақ дўст ё олло!

*Девона секин чиқиб кетади. Опоқбегим киради. У
ақлдан озган, хушчақчақ, хандон отиб қулади.*

Опоқбегим

(Аёллардан бирига мурожаат қилиб)

Мўмин Мирзо ўғлим шу ердан ўтдими? Хо-хо-хо!.. Ўтдими? Кўрдингизларми? Ўтди а?.. У мендан қочиб юрибди... *(Бирдан йиглаб)* Сизлар яшириб кўйдингиз менинг ўғлимни! Қайтариб беринг! Излаб юрибман мен!

Биринчи аёл

(ўзини орқароқ тортиб)
Мен кўрганим йўқ... Билмадим.

Иккинчи аёл

Ҳали айтдим-ку, подшонинг хотини деб... Ўша хотин...

Девона киради.

Девона

Пошшо юриб олам очар, ҳақ дўст, ё олло,
Девона оламдин қочар, ҳақ дўст, ё олло!

Опоқбегим

(девонага)

Ие! Султоним! Мансур хоқон!.. Хоқоним! Ҳозир Мўмин Мирзо келади!
Сиз ҳам қидириб юрибсизми? Кетманг!..

*Опоқбегим девона чакмони этагини ўтиб тавоф этмоқчи бўлади, аммо аёллар ҳай-ҳайлаб ушлаб қоладилар.
Девона индамай саҳнанинг чап томонига ўтиб кетади.*

Иккинчи аёл

Девонага осилиш мумкин эмас. Айб бўлади-я!

Опоқбегим

(хандон отиб кулади)

Ҳа, ўғлим Мўмин Мирзо ҳов одамлар орасига яшириниб олган...
Ҳозир қайтиб келади... *(Йиглаб)* Агар қайтиб келмасанг, ўзим бораман!
Бораман!.. Чоргоҳни айтиб берайинми?.. Айтиб бераман... *(Ашула айтади, сеҳрли наво садолари майдонни тутади. Эшитганнинг юраги сел бўлади).*

Опоқбегим

(Аёллардан бирига қаттиқ тикилиб)

Ким бўласиз?.. А-а-а... Мўмин Мирзо-ку бу! *(Қаҳ-қаҳ отиб, у ёқ-бу ёққа чайқалиб)* Қаранглар, бу Мўмин Мирзо! Келдингми, ўғлим?
(Бағрига босиб ўпа бошлайди) Мана, Мўмин Мирзо-о! *(Бирдан ўзини орқага олиб, аёлни нари итаради).* Йўқ! Бу Ҳадичабегим, маҳди улё!
Ҳадичабегим-и-им!..

Сарой хонимлари қуршовида Ҳадичабегим кўринади.

Ҳадичабегим

(Опоқбегимни кўрсатиб)

У куни оғзига рўмол тикқанимда, жинни деб қўйғондим, фаришталар оминига олиб, энди ростакамига жинни бўпти, ўзи шуни жуда истарди, мақсадига етибди. Дунёнинг қаердан ўтаётганини билмайдур, жинни!

Опоқбегим Ҳадичабегимга ташланади. Сарой хонимлари уни қўйишмайди, Ҳадичабегим хонимлар кузатувида мағрур саҳнадан чапга чиқиб кетади. Аёллар Опоқбегимни юпантириб ўнг томонга олиб кетадилар. Навоий, Хондамир, Бадахший, Маишҳадий, Бобоалилар киришади. Барчасининг руҳлари чўккан.

Навоий

Қазо ўқи беомондир, чидамас қалқон,
 Фақат Ҳаққа суянгайдир чорасиз инсон.
 Сўзламакка тилим лолдир, кўнгил беҳолдир,
 Бу кўнгилнинг юпанмаги, дўстлар, маҳолдир...
 Илтижо-ла кўз ёш тўксанг ўтар савобга,
 Гоҳи журъат кўргизасен Ҳаққа хитобга:
 Шукр, Оллоҳ, қилғонингга шунча иноят,
 Балолардан айла бизни ўзинг ҳимоят.
 Биз – ношукр бандаларга афв чизиғин торт,
 Зиммамизга улкан, эзгу юмушларни орт!
 Ҳақ дейдики: “Мен бандамга тилаймен эзгу,
 Ёмон йўлни танлаб олар, ажаб, ўзи у.”
 Рост, бад йўлни танлаб олдим, гуноҳкорингмен,
 Сен қанчалар азиз тутсанг, шунча хорингмен!
 Неки қилсанг фақат яхши, эзгулик, тангрим,
 Банда учун, ибрат, ўртак, кўзгулик, тангрим!
(у ёқдан-бу ёққа юриб)
 Бори низо Астробод устида эрди,
 Ҳамма ташвиш Алишернинг дўстида эрди.
 Мансур хокон бир неча ўт ичида қолмиш,
 Танг паллада шайтон унинг эс-хушин олмиш.
 Май восвоси очирмамиш сира кўзини,
 Идрок эта олмай қолмиш ўзи, сўзини!
 Набирамга Машҳад бердим, дея хурсанд, шод,
 Шаҳид айлаб юборғонин билмамиш, ҳайҳот!..
 Чинор эди, ўз шохини кесди бешафқат,
 Бир тоғ эди, ўз бағрини ўйди оқибат!
 Осмон эди, хароб қилмиш чакноқ юлдузин,
 Қуёшга терс боқмиш, тутмиш зулматга юзин!
(хаёлга чўмиб)
 Навоий, ул гул учун ҳай-ҳай йиғлама кўп,
 Ки ҳай дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор...
 Афсус.... энди ўтғон ўтди, наф йўқдир сўздин,
 Фақат кўз ёш тўкажакмиз кетгунча ўздин.
 “Аттанг!”, “Аттанг!..” деган билан енгиллашмас дард,
 Мусибатга тик боқади, букилмайди мард!

Хондамир

Сизга, пирим, жуда қийин... ўзлари ҳам уч ўт ўртасида қолмишлар. Мўмин Мирзо қатл қилинсун, деб фармонга муҳр босгон киши султон Бойқаролигидан, сиз ўпка қиладиган одам аржуманд дўстингиз эканидан кўнглингиз қийилади...

Бадахший

Иккилончи, Мўмин Мирзо бирлан Темурийлар салтанати узоқ йиллар давру даврон сурмоғи аниқ эрди! Мўмин Мирзо сизнинг келажакдан кутган порлоқ умидингиз эрди! Энди у армон бўлиб қолди. Шундан изтироблар чекасиз, пирим! Уч томон сизни ўз домига тортадур, поралайдур!

Машҳадий

Ҳа, шахзода Мўмин Мирзо салтанат пешонасига битгон ёрқин юлдуз эди! Салтанат пешонасига сиғмади. Нечун уни сууб яратдингиз, умрини қисқа қилдингиз, эй парвардигор?

Хондамир

Ҳазрат, афв этадилар... Султон Бойқаро сизнинг яқин дўстингиз бўла туриб, сизга озор етказди, ардоқли Мўмин Мирзони – ўз набирасини қатл этдирди! Сиздай улуғ зот бунга қандоқ чидайдурлар? Шундай қабоҳатга йўл қўйган киши билан дўст бўлиш мумкинми? Бундоқ кишидан юз ўгирмоқ энг тўғри йўлдир!

Навоий

(инграб)

Оҳ, Хондамир! Нозик жойдан тутдингиз... Қандоқ юз ўгирай? Шоҳ Ғозий бирлан бир умрлик дўстмиз, умримнинг бойлиги Султон Хусайн бирлан дўстлигимдир. Умрим поёнига етиб турганда ногаҳоний бир сабаб деб, қандоқ қилиб бир умрлик тоат-ибодатимдан айрилай, бу дунёлигимни совурай? Бу адолатдан эрмас! Шоҳ Ғозий бу гуноҳни билиб эмас, билмасдан, ғафлатда қилиб қўйди!

Ҳозир дўстимга жуда ҳам оғир, унга маломат тошини отиш эмас, балки дардини енгиллатадиган малҳам сўзларни айтмагим, юпантирмагим жоиз. Унинг мендан ўзга дўсти йўқдир! Ҳаммаси худонинг иродаси!

Хондамир

(таъзим бажо келтириб)

Ҳазрат, афв этадилар... Дўстга шундай садоқатингиз борлигини билмас эканмен. Онт ичаменки, сизни ҳали яхши билмаслигимни билдим.

Бобоали

Бу инсофли одамнинг тутуми!

Навоий

(изтиробли)

Мўмин Мирзо янглиғ йигит хазон бўлди, оҳ!
Даврон қондан ёлқинланган даврон бўлди, оҳ!

Зулму озор етказувчи ситамкор фалак
 Ҳилвираган бу жонимни айлади ҳалак.
 Бундоғ машъум фожиага ким бергай бардош?
 Тош ҳам кўриб, не тонг, кўздан тўкса қонли ёш!
 Кўриб, нега тушмайди ой ерга узилиб?
 Нега кўриб осмон тоқи кетмас бузилиб?
 Мангу осмон тўнкарилиб қуламас ғамдан?
 Офтоб чак-чак бўлиб оқмас эриб аламдан?..
 Разил ҳаёт залворидан дунё ўртанар,
 Ажаб, хануз ер айланар, юлдузлар ёнар!..

*Бойқаро парвоначи, қозикалон, лашкарбоши Саъдваққос
 ва бир неча сарой аъёни кузатувида Жаҳонородан
 чиқиб келади. Ҳаммалари мотам кайфиятида. Шоир
 ва Шоҳ бир-бирига қучоқ очиб кўришадилар.*

Бойқаро

(ийглаб)

Алишербек, каминани мақтайсиз боз-боз,
 Соҳибқирон деб атайсиз, хўп баландпарвоз,
 Лойдан бўлдим, униб-ўсдим, мен хом сут эмиб,
 Бошқалардек, даъвойим йўқ фариштаман деб.
 Нетай, шундоқ... бир бандамен, хатойим бисёр,
 Нега, нега май-шаробга бердим ихтиёр?
 Тушда ичдим, кечда ичдим, ётганда ичдим,
 Умри қисқа роҳатни, деб ўзимдан кечдим...
 Ота-ўғил тил тополмас дунё экан бу,
 Олтин қадах тутадую ичида – оғу..
 Ахир, ўғил отасига қилмасму хизмат,
 Набирасин ўлдирурму бобо... О, қисмат!
 Одамликдан чиқиб бўлдим расво мен латта,
 Билмай босдиму тиконни, қолдим ғафлатда...

Навоий

(ҳазин)

Йиғламаймен... кўз ёшларим қуриб битғондир,
 Мунг ҳам, ғам ҳам ўз ерида битиб-йитғондир.
 Қайғу-ҳасрат қайтиб кетди ҳеч мойил бўлмай,
 Ушбу вужуд – вайронада қолгиси келмай...
 Ҳақ таоло берғонини олди қайтариб,
 Ҳирот қолди шахзодасиз ғарибдан-ғариб...
 Не чора бор, шундоқ эса тақдири азал,
 Бари эрур сизу бизнинг қилмишга бадал.

Бойқаро

(яна йиғлайди)

Мўмин Мирзо юрагимнинг меҳвари эрди,
 Дурри якто, салтанатим гавҳари эрди!
 Ардоқлигим, кўзичоғим, суйғон набирам,

Ота, бобо оловида куйғон набирам!..
 Қўлимдаги кабутарим учди-да кетди...
(йиғидан тўхтаб)
 Низомумулк фитначи ўз бошига етди!
 Низомумулк ўлди, хор-зор, моли талонда,
 Терисини шилдилар-ку Пули Молонда!
 Айб ўзимда, атрофимга разм солмадим,
 Афсус, афсус, дўст-душманни фарқлай олмадим...
 Салтанатим вайрон этиб кетди-ку бадбахт,
 Маъни йўқдир энди, недир давлат, недир тахт,
 Нетай, кўкка кўлим чўзсам, кўлим етмаса,
 Ерга кирай десам, Ер ҳам қабул этмаса!
 Мен гумроҳни кечиргайсиз, пирим, баякбор,
 Қошингизда муриддурмен, бадбин, гуноҳкор!

Навоий

(ўйга чўмиб)

То ҳирсу хавас хирмони, ки барбод бўлмас,
 То нафсу хаво қасри ҳам барафтод ўлмас,
 То зулму ситам ул жониға бедод ўлмас,
 Эл шод ўлмас, ҳеч мамлакат хур, обод ўлмас...

Бойқаро

(изтиробли)

Алишербек, сўзингиз ҳақ, ўзингиз ҳақсиз,
 Номуносибмен мутлақо тож-тахтга, шаксиз!
 Эл-халқ кулар, подшо ҳоли танг деб ҳозирда,
 Шундан юрт ҳам пароканда, диллар озурда...

Навоий

(Бойқаро сўзларига эътибор бермай, хаёл суришда давом этиб)

Шайх Маждиддин Бағдодийни қатл этишғон чоғ,
 Касрини деб вайрон бўлди Хуросон, Ироқ.
 Чингизхоннинг аскарлари мўрмалах мисол,
 Тирик ҳаёт боғларини айлади поймол.
 Қўрқаменким, Мўмин Мирзо фожиаси ҳам
 Келтирмаса юрт бошига кулфат, ғам-алам...
 Темурийлар салтанатин қулатмаса, бас,
 Афсус, дермен.. минг бир афсус, афсуски, абас...

(Бойқарога қараб)

Ёдимдадир, ўқир эдик мактабда икков,
 Ўн ёшдамиз, чаққон, жўшқин, пуршиддат, олов.
 Аҳд-паймон қилдик, айлаб қасамёд бизлар:
 “Қуръон тутиб дўст бўлайлик умрбод бизлар!
 Айб иш қилса, дўст ёқасин дарҳол тутиш йўқ,
 Озор чекиб, ё дўстини ташлаб кетиш йўқ...”
 Бошимизга тушса ҳамки, минг турли бало,
 То ушбу дам биз қасамни бузмадик асло!
 Дўстни дўстдек севмак керак, қалб нури билан,

Фазилати, химматию қусури билан.
 Қасам ҳақдир. Бизни тутган ўша қасамдир,
 Ул қасаммас, адолатли холис ҳакамдир.
 Гарчи ичим ёниб, бағрим ётса ҳам тутаб,
 Кечиргаймен... мен қасамнинг этагин тутиб.
 Соҳибқирон Амир Темур айтмиш бир замон:
 “Чин дўст улдур, ки ранжимас дўстдан ҳеч қачон!
 Ранжиса ҳам, қабул айлар узрин, рад этмас!
 Дўстдан ажраш – жароҳат, ки ҳеч қачон битмас!”

*Бойқаро билан Навоий бир-бирларини
 бағирларига босадилар, кўз ёшларини
 яширмайдилар ва ўнг тарафга чиқиб кетадилар.*

Қозикалон

(Саъдваққосга)

Навоий билан Шох Ғозийнинг бу қадар дўст эканларидан беҳабар эдим.
 Бири биридан узр сўрайдур. Чинакам дўстлар шундай бўладур, улар бир-
 бирини кечира оладурлар! Фитначи вазир Низомумулк гапларига ишониб,
 шундай улуғ зот ҳақида номақбул ўйларга бориб юрибман-а мен нодон!

Парвоначи

(таажжубда)

Навоий ўзи шундай ожиз, касалманд бир одам эса, Шох Ғозий
 нимасига учиб у билан дўст бўлган экан-а?.. Тушунолмаман.

Саъдваққос

(ҳайратланиб)

Очиқ айтсам, бундоқ дўстликни ҳали-ҳануз кўрмаганман...

Хондамир

Бу дўстликнинг баҳоси йўқ, умри абаддир!

*Чиқадилар.
 Девона киради.*

Девона

Олам ўзи обод эрур, ҳақ дўст, ё олло,
 Пойдевори фарёд эрур, ҳақ дўст, ё олло!..

Саҳнанинг ўнг томониغا чиқиб кетади.

П а р д а

Ўнинчи кўриниш

*Биринчи кўринишдаги манзара. Ҳирот.
 Подшо арки олдидаги кенг майдон.*

Ортада шаҳарнинг олис-яқин манзаралари, миноралар, дабдабали биноларнинг пештоқ ва қуббалари кўзга ташланади. Карнай-сурнайлар, ногоралар овози борлиқни тутган. Шодиёна оҳанглари янграйди. Халқ тўлқини у ёқдан-бу ёққа оқади. Бу ерда донгдор амирлар, номдор беклар, лаешкарбошилар, сарой аъёнлари, мулозимлар, Ҳирот зодагонлари, машойиху сайидлар, қозилару қорилар, фозилу фузалолар, вазирлару садрлар, хатиблару воизлар, мутаваллию мударрислар, талабалар, таниқли усталар, меъмору муҳандислар, оддий халқ вакилларини учратиши мумкин. Драманинг барча иштирокчилари саҳнада одамларнинг ичида юришади. Саҳна ўртаси очилиб боради. Ўнг томондан Биринчи жарчи киради.

Биринчи жарчи

Хокони мансур Шоҳи Ғозий Султон Соҳибқирон Абулғози Баҳодирхон Султон Ҳусайн Бойқаро ибн Ғиёсиддин ибн Мансур Мирзо ибн Бойқаро Мирзо ибн Умаршайх Мирзо ибн Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари ташриф буюради-л-а-а-ар!..

Қийқириқ кучаяди. Саҳнанинг ўнг томонидан сарой аъёнлари қуришовида шоҳона либосда Бойқаро чиқиб келади. Саҳнанинг чап томонидан Иккинчи жарчи киради.

Иккинчи жарчи

Ҳидоят эгаси, шараф ва ҳурматнинг соҳиб викори, дину давлат арбобларининг сараси, мулку миллат эгаларининг саромади, хайру эҳсонлар пешвоси, салтанат устунни, подшоҳларнинг қўлидан етакловчи, султон ҳазратларининг яқин дўсти – муқарраби султон, ҳақиқат ва дин низоми Низомиддин Мир Алишер ҳазратлари ташриф буюради-л-а-а-ар!..

Қийқириқ ортади. Ўзининг яқин дўстлари кузатувида Навоий кўринади. Ортада Машҳадий, Хондамир, Беҳзод, Бадахшийлар келишади. Тўртовининг ҳар бирида бир заррин муқовали салмоқли китоб кўзга ташланади. Булар “Ҳазойин ул-маоний” жилдлари.

Навоий

Ўз хоҳиши билан ўтга кирар парвона,
Насиҳату панд-ўғитлар унга бегона.
Гоҳи авом тухматидин бўлиб қийлу қол,
Кўнглимгаву оғир келар, таъбимга малол...
Дермен, шартга борсам, узлат эшигин очсам,
Дайри-дундан қочсам, даҳр элидин қочсам...
“Оҳ!” десаму, ибодатда кечирсам умр,
Охиратни ўйлаб дилда ҳис этсам ҳузур.
У дунёнинг ташвишини чексам, мен банда,

Бандаларнинг орасида бўлмаш шарманда...

Бойқаро

“Оҳ!” демаклик номуносиб шаънлари учун,
Дадил бўлинг, шахдам бўлинг, тан берсун очун.
Зинҳор гўша тутмак вақти эмасдур алҳол,
“Оҳ” қурутгай ишрат гулин, келтиргай завол...

Навоий

Зинҳор гўша тутғоним йўқ, шоҳим, ҳеч маҳал!
Ғақат заҳмат ила бердим умримга сайқал.
Шоҳим, сизга қуллуқликда маош кўргиздум,
Она тилим вужудига руҳ, жон киргуздум.
Зўр дostonлар иншо этсам, рангин ғазал, шеър,
Маснавийлар битсам, ёзсам гўзал-гўзал шеър,
Назм ила насрда ҳам айласам тасниф,
Жилд-жилд, жуз-жуз китобларга берсайдим тартиб,
Токи Шоҳи Ғозий Султон Соҳибқироннинг,
Шоҳи султон, буюк хоқон, озурда жоннинг
Ул муборак зикринию хайри корини,
Ҳимматию саховати, меҳри – борини
Васф айласам токи олам ибтидосидин,
Хабар олсам жумла жаҳон интиҳосидин...

Бойқаро

(қўлини кўксига қўйиб)

Ташаккур! Иншоолло, ғазаллар, дostonлар, маснавийлар битажаксиз хали! Жонсипор ғазалларингиз, латофатли дostonларингизга ҳамиша биз ҳам муштоқдурмиз, Алишер, эл-улус ҳам!

Навоий

Аммо баъд: муборак буйруғингизни дил устига қўйиб, қуллиётга тартиб бериш ишини яқунига етказғонимни билдиришга ошиқамен! Салтанат баҳрининг сиздай дурри яқтоси насаби борасида қалам сурсам, юз минг хон ва хоқонни бир жузви мухтасарда йиғиштирсан бўлур, аммо ўзларининг тарихлари, қиссалари шу қадар улўғки, уни қай сўзга сиғдириш мумкину, қай саҳифага жойлашнинг имкони бор? Анинг чораси чорасизликдур. Хўб ашъорингиз бордур, марғуб абётингиз бисёрдур...

Бойқаро

(ўзини ноқулай сезиб)

Ҳаддин зиёд мақтов дедилар...

Навоий

Йўқ, йўқ! Кўриб, кўнглим қувончларга тўладур! Чунончи, хотиримга келурки, бир байтингизда, нарғис кўзлик ва ғунча оғизлик гўзал маҳбубанинг кўзу оғзи нарғис била ғунчага ўхшатиғони жуда чиройли, назокатли чиқибдурки, кўриб қувонғойсиз:

Нарғис олмас ердин ул фаттон кўзинг оллида кўз,

Оғзинг оллида тутулмиш ғунчанинг оғзида сўз...

Жуда нафис!

Тагин. Бир ғазаллари фақирнинг ғазалига жавоб тарзда битилибдур.
(*Таъзим бажо айлаб*) Куллуқ. Инсоф юзидин тан олиб дейликки, андин юз чандон яхшироқ айтилибдур:

Тушгали хажрингда, эй сарви гуландомим менинг,

Не кўзумда уйку бор, не танда оромим менинг...

Бойқаро

Йўғ-е, йўғ-е! Мақтовни боз ошуруб юбордилар-ку, Алишер...
Хижолатдин лолмен.

Навоий

Камина эса, билъакс, камроқ таъриф берилди, деб озурдамен.
(*Пауза*). Ёдингиздаму, бир муддат Мурғоб дарёси бўйида ширин суҳбат қурғонимизда, тўрт жилдли куллиёт тартибига киришғайсиз, деб бизни мушкул вазифага рўбарў қилгон... балки оёқ-қўлимизни боғлаб, мушкул вазифа қўлига тобшурғон эрдилар.

Бойқаро

Ёдимда... Бу мухташам саройни томоша қилиш қачон насиб этар экан, дея интиқдурмен.

Навоий

Зинҳор хушомад эрмас, зинҳор! Агар Султони Сохибқироннинг ҳиммати, мадади, қайноқ меҳру эътибори, беғараз кўмаги, очик назари бўлмаса эрди, мундоқ душвор иш илгари бормоғи номумкин эрди. Тўрт фасл мисолида тўрт девон тузилди. Етти-саккиз ёшдин йигирма ёшгача болалик чечаклари барқ уриб очилгон умр фаслининг навбахоридир; анинг васфинда “Ғаройиб ус-сиғар”, яъни болалик ғаройиботлари девонини рақам қилдум. Йигирмадин ўттиз, ўттиз беш ёшгача, бу умр фаслининг ёзидур, гуркирагон навқиронлик, йигитлик ошифталиғи замони мадҳинда ёзилгон девон “Наводир уш-шабоб” – йигитликнинг нодирликлари деб аталди... Ўттиз бешдин қирқ беш ёшгача, ўрта ёш дейилур, умр фасли хазони етиб, тириклик боғи барглари тўкила бошлайдур, анинг таърифинда “Бадоеъ ул-васат” – ўрта ёш ажойиботлари девонини туздум. Ва қирқ бешдин олтмиш яқиниғачаким, бу умр фаслининг қишидур, унда киши букилгон қад билан йўқлик йўлига кирадур, замон аҳли билан хайрбод этадур... Анинг дуосинда “Фавоид ул-кибар” – кексаликнинг фойдалари девони битилди...

Навоий ортга қарайди. Маиҳадий, Хондамир, Бадахший, Беҳзодлар қўлларида заррин муқовали мухташам китоблар кўзга ташланади.

Хондамир

“Ғаройиб-сиғар”!

Бехзод

“Наводир уш-шабоб”!

Бадахший

“Бадойе ул-васат”!

Машҳадий

“Фавоид ул-кибар”!

*Навоий тўрт девонни олиб Бойқарога туҳфа қилади.
Шоҳ уларни эҳтиром билан қабул қилиб олади. Ҳар
бирини ўпиб, кўзларига суртади. Варақлаб кўради.
Сурон кучаяди.*

Бойқаро

(ҳаяжонда)

Шоир битғон ғазал худди парвозга шай қуш,
Бир лахзада ғойиб бўлур мисли ширин туш.
Агар тартиб берилмаса турфа авроққа¹,
Ҳар ғазални ел учиргай ҳар ёк-ҳар ёкқа.
Девонларнинг саҳфаларин бедамиш нури –
Коинотнинг тожи бўлғон инсоннинг умри...

(Навоийга)

Нақ офтобнинг саҳфасига чекиб рақамни,
Ой сатҳига ташлагайсиз сўнгра қадамни!
Юлдузлардан юлдузларга осон ўтгайсиз,
Арши аъло сарҳадига омон етгайсиз!

(томошабинга)

Қай миллат бор, кимнинг шундоқ шоири бордир?
Ки қаламин кучи беҳад, зўр, устувордир?
Ким мақтанур чўнг шоири жаҳоний бирлан,
“Хамса” бирлан, “Хазойин ул-маоний” бирлан?..

(Навоийга қарата)

Неча бийик айласангиз сиз сўзингизни,
Ондин бийик этгайдурмиз биз ўзингизни!

(Ўйланиб қолади.)

Оллоҳнинг инояти бирлан Хуросон салтанатини туздум, дунёга довруқ солдум, кўп душманларимни тиз чўккалатдим. Бир бандага шу кифоя қилса керак. Аммо мен – омади чопғон инсон, яна бир салтанат бунёд этиб қўйибмен! Бу юракнинг тубидаги салтанат – сиз билан буюк дўстлигимдир, Амир Алишер!

Навоий

(ҳайрат ила боқиб)

Қандай улуғ ҳикматни баён қилдилар, мансури хоқон жаноблари!
Камина ҳам шул ҳикматни юрагимнинг туб-тубида сақлаб келар эрдим...

Дилда ажиб нашъа бордир, кўнглимда нур бор,
Бу сиз билан дўстлигимдир, улуғ шахриёр!
Хулосаи ҳаётимни чамалаб кўрсам,

¹ Авроқ (араб.) – варақлар.

Ўтган умр, кечмишимга аста юз бурсам,
 Бир ҳақиқат, нодир ҳикмат бўлур намоён,
 “Дўсти билан бахтли эрур ҳар комил инсон!”
 Рўзи азал манглайимга босилмиш муҳр,
 Ки Шоҳ билан дўст бўлурмен, Оллоҳга шукр!
 Дўстлашмоқлик улуғ толе ёруғ дунёда,
 Насиб бўлур кимнинг бахти бўлса зиёда!
 Дўстни инсон танламайди, худо беради,
 Чин дўст топғон бу дунёда кўкрак керади!
 Худо сизни дўст яратди мендек фақирга,
 Вайрон кўнглум шундан обод, тўлуғ фаҳрга!

Бойқаро

Дўст танлаш ҳам қисмат эрур... Розимен минг бор,
 Шундоғ дўстни берғонингдан, эй парвардигор!
 Минг йилда бир келар бундоғ шоири замон,
 Шу улуғ зот бизга келди! – Гувоҳдир жаҳон!
 Менинг салтанатим, дўстим, сиз билан боқий,
 Дўстлигимиз қолар жаҳон тургунча токи!

Навоий

Шоҳим! Камина “Хамса”, “Ҳазойин ул-маоний” янглиғ китоблар
 иншо этдим. Жумла жаҳон билсун: менинг учун энг улуғ ижодим бу
 асарлар эмас, Сиз билан порлоқ дўстлигимдир, Шоҳ Ғозий жаноби
 олийлари!

Бойқаро

Муҳтарам Алишер! Такрор айтамен: мен бунёд этғон салтанат, Хуросон
 салтанати эмас, энг улуғ салтанатим Сиз билан улуғ дўстлигимдур!

*Ҳамма “Улуғ дўстликка офарин!” дея ҳайқиради. Икки сирдош дўст,
 Шоир ва Шоҳ бир-бирига пешвоз қадам ташлайдилар ва қучоқ
 очиб кўришадилар. “Навоий!”, “Навоий!”, “Мансури хоқон!”,
 “Шоҳ Ғозий!” деган садолар эшитилади. Сурон кучаяди.*

Жарчи (киради)

Валиаҳд шахзода Султон Бадиуззамон Мирзо жаноби олийлари
 ташриф буюрадила-а-а-ар!

*Ўнг томондан бир неча аъёнлар, навкарлар
 кузатувида ҳарбий либосда ораста кийинган
 Султон Бадиуззамон Мирзо кириб келади. У кўзларида ёш,
 қаддини тик тутганча саҳнанинг ўртасида турган Навоий билан
 Бойқаро олдига боради, эгилиб узоқ таъзим қилади. Аввал тиз
 чўкиб, Шоҳ тўни этагини уч марта ўпиб кўзларига суртади,
 кейин Шоир тўни пешини уч марта ўпиб
 кўзларига суртади. Сурон кучаяди.
 Навоий Бадиуззамон Мирзонинг қўлтигидан кўтариб турғизади.*

Навоий

(Бойқарога)

Шоҳим! Бугун сўзлайдурмен дилдан гупуриб:
 Ота-бола аро солдим мустаҳкам кўприк!
 Боғлай олдим, икки кўнгил – ётлар мисолни,
 Бир-бирига яқин, аммо узоқ оролни;
 Бир-биридан кўрк олгувчи икки шаҳарни,
 Шаҳар дема, балки қўшни икки кишварни!
 Сизни тавоф айлагали, эй шоҳи жаҳон,
 Келмиш мана – дилбандингиз Бадиуззамон!

Бадиуззамон

(таъзим бажо келтириб)

Ассалом, эй отажоним, мансур хоқоним,
 Сизнинг босғон изингизга садқа бу жоним!
 Турфаангиз фитначилар сўзига кириб,
 Паст-баландга боқмай, ўзни ҳар ёнга уриб,
 Мен ўғлингиз, сизга кўп бор кўтардим қилич,
 Билмадимким, отани ҳеч, енгиб бўлмас ҳеч!
 Гуноҳларга юз бурибмен, мисли нобакор,
 Билмадимким, келиб бўлмас отага бакор!
 Мўмин Мирзо зое кетди... ёш умр хазон,
 Ўзимда ҳам айб бордир... нодонман, нодон!
 Чамаламай вазиятни, машъум ҳаётни,
 Берма дебман, эҳ, ўғлимга Астрободни!
 Ўғлим кетгач, ўйлаб қолдим, бошда ҳушим йўқ,
 Отажон! Бас! Сиздан бошқа яқин кишим йўқ!..

(бироз жим қолади)

Мен отамни ранжитибмен, қилибмен хато...

(қўлларини фалакка кўтариб)

Тавба дейман, тавба, ўзинг кечиргил, худо!

(Бойқарога қараб)

Сизсиз – ёлғиз қиблагоҳим, дуонгиз олай,

Буюрингиз, ёнингизда бир умр қолай!

*Бойқаро ўғлини қаттиқ бағрига босиб туради,
 мамнун, кўзларида ёш нурланади.
 “Балли, ота ўғил!”, “Кам бўлмасин, Бадиуззамон!”,
 “Ота дуосини ол!” деган овозлар янграйди.*

Бойқаро

Кечир, ўғлим, қилиб қўйган кўрлик, отангмен!

Ўз илдизин ўзи кесган шўрлик отангмен!..

Бадиуззамон Бойқаро қучоғига отилади, ота-бола ўқиб йиғлайдилар.

Бойқаро

(ўзини ўнглаб, Бадиуззамонга)

Жоним ўғлим, дуо бўлса, сиздан айлансун,

Сизга инс-жинс кўз тикса гар, йўли бойлансин!

(томошабинларга қараб)

Кўрингизлар, ўғлим қайтди бағрим тўлдириб!
Душманларни қон йиғлатиб, дўстни кулдириб!

Шодлик сурони кучаяди.

Кабутарлар ўйнар эдим, завқи бемисол,
Париллатиб учирардим кўкка бемалол.
Энди билсам, ўзим ҳам бу ёруғ дунёда
Бир кабутар эканмен-ку, ҳоли афтода...
Беадаблик зоҳир бўлса ўғлимдан гоҳи,
Ўйлайману узоқларга кетар нигоҳим.
Дерлар, қандай хизмат қилсанг отанга, ногоҳ –
Фарзандингдан шу қайтади, бўлиб қўй огоҳ.
Билмам, мен ҳам болаликда бўлдимми бевош,
Ғиёсиддин Мансур Мирзо – отам кўп юввош –
Одам эди; ранжитдимми айтганин қилмай,
Оғритдимми нозик кўнглин билиб ё билмай?
Кўзларига, мен тентак, тик қараб қўйдимми?
Кўпол сўз-ла гап қайтариб, бағрин ўйдимми?
Бари бугун фарзандимдан қайтди шекилли...
Келди барин очик айтмак пайти, шекилли...
(муншийга қараб)

Бас, эй мунший, кел бу ёққа, фармон ўқилсин,
Фармон эмас, кўнгилдаги армон ўқилсин!

*Бойқаро орқароқда турган муншийни
чорлайди ва фармон ўқишни буюради.*

Мунший

(фармонни ўқийди)

“Шоҳ Ғозий, хоқони мансур Султон Ҳусайн Баҳодирхон сўзимиз!
Шаҳзода Султон Бадиуззамон Мирзоға Сеистон бирлан Фароҳ вилояти
бахшида қилинсун! Бу кундан эътиборан хутбаларда валиаҳд шаҳзоданинг
муборак номлари подшо номи билан бирга ўқилсун!”

Сурон кўтарилади. Ҳамма Бадиуззамонни муборакбод этади.

Навоий

Муборак бўлсин, суюкли шаҳзодам!

Бойқаро

Қутлуғ бўлсин, валиаҳд ўғлим!

Бадиуззамон

Миннатдормен, подшоҳим! Ташаккур, ҳазрат!..

*Бадиуззамон таъзим қилади. Шоир билан
Шоҳ бир-бирларини қутлайдилар.*

Навоий

Халқ қалбида жўш уради бир орзу мудом:
 Умр бўлсин бардавому толе мустадом!
 Халқ дилида япроқ ёзар бир ният ҳамон:
 Тинчлик бўлсин, тўрт кўз тугал, яшайлик омон.
 Барҳам топсин кутку, ғавго, низо, жанжаллар,
 Илгимиздан тутсун меҳнат, эзгу амаллар.
 Ёғийликнинг шаъми ўчсин, ўчсин қораси,
 Ранжитмасин ҳеч кимни ўз жигарпораси.
 Ҳеч бир ота фарзандидан ўгирмасин юз,
 Сочи қордай оқармасин, ҳали келмай куз...
 Шукр, уруш-низоларга энди жой қолмас,
 Ватан эмин-эркинликда олажак нафас.
 Юрт бирликда, баҳамжиҳат яшар одамлар,
 Юраклардан ювилади ғамлар, аламлар.
 Тиниқ бўлгай улуғ миллат осмони бешак,
 Олдинда-чи, кутар бизни буюк келажак!
(ўйга чўмиб, у ёқдан-бу ёққа юради)
 Кичик ёшдин ўзим отдим шеър савдосига,
 Айландим-ку назм боғин чин шайдосига.
 Мен дилларни забт этурмен, элларни эмас...
 Озод рухни улуғлармен, қулларни эмас!
 Максудимнинг қибласига дадил бурдим юз,
 Икболимнинг машрикидин узмайдурмен кўз...
 Юз бир жафо қилса манга, чекмасмен фарёд,
 Элга қилса бир жафо гар, юз бор дегум дод!
 Куч борича зулм тийгин ушотдим, кам-кам –
 Изладиму қўйдим мазлум дардига малҳам.
 Бу осойиш хирмани ҳеч кўрмасин зарар,
 Халқ шод бўлсун, Ватан – обод, Султон – музаффар!

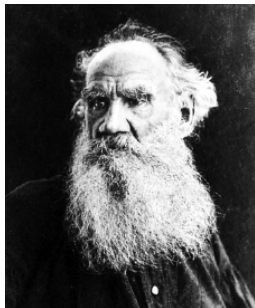
Халқ келиб Шоир билан Шоҳни ўраб олади.

Қийқириқ авжга чиқади.

*Машҳадий, Хондамир, Бехзод, Бадахший, Навоийнинг бошқа
 дўстлари Шоир ва Шоҳ атрофида парвона бўлади.*

Парда

Тамом

Лев ТОЛСТОЙ

ИВАН ИЛЬИЧНИНГ ЎЛИМИ

Қисса

*Рус тилидан
Ҳаким САТТОРИЙ
таржимаси*

“Иван Ильичнинг ўлими” (“Смерть Ивана Ильича”) қиссаси ўз вақтида Лев Толстой бадиий даҳосининг энг ёрқин кашфиётларидан бири деб эътироф этилган эди ва бу баҳо ҳамон қадрини йўқотгани йўқ. Бир умр ўз қобиғида яшаган, хизмат вазифасини қойил қилиб удралашу ҳар нарсадан яшаш қоидаси қилиб олгани “ёқимли, гўзал, кўнеилочар” қирраларни излашдан на-рига ўтмаган одам баногоҳ тирикликнинг энг буюк мантиғи — ўлим билан юзма-юз бўлади, беморликда ўтган дамлари давомида бутун умрини сарҳисоб қилади, хатоларини тушуниб етади.

Ёзувчи таъбири билан айтганда, “Фақат ўзини ўйлаб яшаш мумкин эмас, бу ўлим, худбинлик – тентаклик” эканлигини англаган Иван Ильич қазо остонасида илк марта атрофида одамлар борлигини, уларни ҳам ўйлаш, улар учун ҳам нимадир яхшилик қилиш лозимлигини тан олади: ўғлига ва хотинига “раҳми келади”, улар учун бирор яхшилик қилишни хоҳлайди, афсуски, бунинг иложи йўқ: ажал гирибонидан олиб турибди. Шунда у ёруғ оламни тарк этиш билан ўғли ва хотинининг мушкулени осон қилиши мумкинлигини эътироф этади: “Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар азоб чекишмасин”. Вақт зиқ, унинг қўлидан бор-йўғи шу келади.

Киши имкони қўлдан кетмай умрининг қимматиға етиб, ҳаёти давомида ҳар бир лаҳзани чин инсондек яшаб ўтишга интилиши лозим, дунё яхшиликлар билан гўзал, худбинлик барибир таназзулга олиб боради. Асарнинг оламшумул ғояси шуларни тасдиқлашга қаратилган. 1882–1886 йиллар орасида яратилган асар эълон қилинган, жамоатчиликнинг, адабиётшунос ва зиёлиларнинг диққатини тортди. Маишхур бастакор Пётр Чайковский уни ўқиб, “Мен аллақачон ишонганман, буюқларнинг буюғи – Лев Толстой. Рус кишиси унинг битта асари мисолида Европа инсониятга нима туҳфа этганини ҳис қилиб, бошини мағрур тутиб юриши мумкин”, деб ёзди. Ёзувчининг маишхур портретини чизган рассом Иван Крамской эса қисса ҳақида “Бу ҳар қандай санъатни хира торттирадиган мўъжиза, бу бемисл ижод”, деган. Француз ёзувчиси Ромен Роллан қиссани “рус адабиётининг француз китобхонларини жуда ҳаяжонга солган асарларидан бири” деб эътироф этганди.

* Манба: Толстой Л.Н. Собрание сочинений в двадцати двух томах. Том двенадцатый. Повести и рассказы. 1885–1902. –М.: Художественная литература, 1982.

Асарнинг ёзилиши қандай шароитда бошлангани ҳақида маълумот сақланмаган экан. Гувоҳларнинг кундаликларида 1882 йил баҳорида Толстойнинг яхши кайфият билан ишлаётгани, янги асаридан парчалар ўқиб бергани муҳрланган. Асар устида ишлаш эса, у нашр қилинаётганда ҳам давом этган. Баъзи лавҳалар қисқартирилган, ўнинчи боб энг охирида қўшилган. Қиссага Тула округи суди прокурори бўлиб ишлаган ва қирқ беш ёшида – 1881 йил 2 июнда вафот этган Иван Ильич Мечниковнинг ҳаёти асос қилиб олинган. У машҳур биолог олим Илья Ильич Мечниковнинг акаси бўлган.

Буюк сўз санъаткори мазкур асар воситасида ўзи яшаган “маърифатли жамият”да одам наслининг бачкана туйғулар тўри ичида ўралашиб қолиши бир марта бериладиган улуғ неъмат – яшаш саодатини қанчалик абгор қилиши мумкинлигини таъсирли ҳаётий воқеалар орқали ифодалаб, инсониятга тириклик мазмунини уқиш борасида яна бир сабоқ бериб кетди. Фақат ғафлатда қолмай, жилла қурса, қиссани бир бор ўқиб чиқиш ҳам бу ҳақиқатни ҳис этишга ёрдам беради.

Таржимондан

1

Суд маҳкамасининг катта биносида Мельвинскийлар ишига алоқадорлар ва прокурор танаффус пайтида Иван Егорович Шебекнинг хонасига кирдилар ва суҳбат кўпчиликланинг тилида юрган машҳур Касов иши юзасидан кетди. Фёдор Васильевич суднинг ваколати йўқлигини исботлаб жиғибийрони чикди, Иван Егорович ўз фикрида собит қолди, Пётр Иванович эса бошиданок можарога қўшилмай, баҳсда иштирок этмай, ҳозиргина олиб келинган “Ведомости”ни варақлашга тутинди.

– Жаноблар! – деди у, – Иван Ильич-чи, вафот этибди.

– Наҳотки?

– Мана, ўқинг, – деди у Фёдор Васильевичга газетанинг ҳали буюк хиди анқиб турган янги сонини узатиб.

Қора ҳошия ичида бундай гаплар ёзилган эди: “Прасковья Фёдоровна чуқур қайғу билан азиз умр йўлдоши, Суд палатаси аъзоси Иван Ильич Головиннинг яқинлари ва қариндошларига унинг 1882 йил 4 февраль куни вафот этганини маълум қилади. Дафн маросими жума куни соат 1 га тайинланди”.

Иван Ильич жам бўлиб турган жанобларнинг биродари эди ва ҳамма уни яхши кўрарди. У бир неча ҳафта аввал мазаси қочиб қолди; хабарлашганлар унинг дарди бедаво эканини билиб келдилар. Унинг ўрни бўш турарди, шундай тахмин қилиндики, мабодо вафот этса, бу жойга Алексеев тайинланиши мумкин, Алексеевнинг ўрнига эса ё Винников, ё Штабель. Шу туфайли Иван Ильичнинг ўлими ҳақида эшитганларидан кейин хонада тўпланган жаноблар ҳар бирининг миясида дастлаб бу қазо маҳкама аъзолари ёки уларнинг танишларининг мансаб пиллапоясига қандай таъсир этиши ҳақидаги тахминлар айлана бошлади.

“Энди, эҳтимол, Винников ёки Штабелнинг ўрни менга тегади, – ўйлади Фёдор Васильевич. – Буни менга аллақачон ваъда қилишган, бу ўсишим чўнтагимга девонхонадан ташқари саккиз юз сўм олиб келади”.

“Калугадаги қайноғамни чақиришим керак экан-да, – ўйлади Пётр Иванович. – Хотиним жуда хурсанд бўларди. Шунда қариндошларимга ҳеч нима қилмаганим борасидаги маломатлардан қутулар эдим”.

– Унинг қайтиб ўрнидан туrolмаслигини сезгандим, – ҳаммага эшиттириб деди Пётр Иванович. – Афсус, увол кетибди...

– Айтмоқчи, унга нима жин теккан экан?

– Дўхтирлар аниқлай олишмабди. Яъники, аниқлашибди, бироқ хулосалар ҳар хил эмиш. Мен уни охириги марта кўрганимда, ўзига келиб қолгандек, оёққа туриб кетадигандек туюлганди.

– Мен эса уни ўша байрамдан кейин кўрмадим. Ҳамма йиғилган эди.

– Қизиқ, нима бўлган экан ўзи?

– Менимча, хотини билан ўртасидан қандайдир майда гаплар ўтган. Тушуниб бўлмайдиган.

– Бориш керак бўлади. Ит топмас жойда яшашади ўзиям.

– Сизга узоқ. Бизга ҳам тупканинг тубида.

– Мен эса бир дарё нарида яшайман, менга сира ҳавас қилиб бўлмайди, – деди Пётр Иванович Шебекка кулиб. Шаҳар манзилларининг узоқлиги ҳақида ҳангомалашиб мажлисга кириб кетишди.

Бу совуқ хабар, кутилганидек, мансаб курсисидаги ўзгаришлар ҳақидаги мубҳам хаёллардан ташқари мулоҳаза юритган ҳар бир кимсада, доим бўладигандек, ўлим барҳақ, хайрият, у ўлибди, мен эмас, деганга ўхшаш чучмал мамнунлик кайфиятини ҳам ҳосил қилди.

“Ўлса, ўлгандир; бироқ, мана, мен ҳаётман”, – шундай ўйлади ёки хаёл қилди ҳар ким. Яқин танишлари, Иван Ильичнинг дўстларини шундай аташ мумкин бўлса, шу билан бирга беихтиёр ўзларининг гарданига дафн этиш билан боғлиқ одамни эзиб юборадиган зил-замбил юмушларни адо этиш, ҳам жанозада қатнашиш, ҳам таъзия изҳор этиш учун марҳумнинг мотамхонасига бориш мажбурияти келиб тушгани ҳақида ўйлаб кетдилар. Марҳумга бошқалардан кўра Фёдор Васильевич ва Пётр Иванович яқин эдилар.

Пётр Иванович ҳуқуқшунослик билим юртида Иван Ильич билан бирга ўқиган эди ва доим ўзини Иван Ильич олдида қарздор ҳисобларди. Тушликдан олдин хотинини Иван Ильичнинг вафоти ҳақида хабардор қилиб ва қайноғасини ўз округига кўчириш имконияти туғилгани хусусидаги муждани шипшитиб, Пётр Иванович ҳордиқ чиқаришнинг ҳам баҳридан ўтди-да, фракани эгнига илиб, Иван Ильичнинг хонадонига йўл олди.

Иван Ильич яшаган хонадон йўлагига от қўшилган арава билан аравакаш турарди. Пастда, кийимхона деворига чўткача, заррин упа билан тозаланган, четларига зарҳал ука ёпиштирилган тобут қопқоғи суяб кўйилган эди. Қора кийинган икки аёл келувчининг пўстинини кўлидан олди. Пётр Иванович Иван Ильичнинг опасини таниди, наригисини танимади. Кейин у юқоридан тушиб келаётган Шварцни кўрди. Шварц яқинлашиб тўхтади ва кўз қисиб қўйди, бу билан гўё: “Иван Ильич бемаҳал хунар кўрсатди”, дегандек туюлди.

Шварцнинг инглизча чакка соқолли юзи ва фрак ичидаги чўпдек гавдасидан дардчил мотамсаролик уфуриб турар, бу мотамсаролик унинг ўйноқи феълига мос тушмай, номувофиқ манзара ҳосил этганди. Ҳар ҳолда, Пётр Иванович шундай ўйлади.

Пётр Иванович аёлларни олдинга ўтказиб юборди ва уларнинг изидан секин зинапояга яқинлашди. Шварц чиқиб кетишга шошилмай, тепада кутиб турди. Пётр Иванович тушунди: у, албатта, видолашув

расми қаерда ўтиши юзасидан гаплашмоқчи. Аёллар зинапоядан ўтиб, мархумнинг беваси томон кетдилар, Шварц эса жиддий қимтилган, калин лаблари ва ўйноқи нигоҳи ила мўйловини учуриб, Пётр Ивановични мурда ётган ўнг томондаги хонага имлади.

Пётр Иванович ҳар доимгидек бундай жойда нима жоизлигини тўла англамай, ичкарига кирди. Фақат у билардики, айна паллада чўқиниш зарар қилмайди. Мақбул амални бажаришда тавозе жоиз-ножоизлиги борасида ҳам иккиланиб қолди ва шунинг учун ўрта ҳолатни танлади: хонага кирар экан, чўқинди ва бироз тавозе қилгандек бўлди. Қўл ва бош ҳаракатига монанд тарзда хонага разм солиб чиқди. Икки ёш йигит, афтидан, бири гимназист, ҳайтовур, жиянлари чоғи, чўқинганча хонадан чиқишди. Мотамзада бева қимирламай турарди. Қошлари асабий чимирилган аёл унга шивирлаганча ниманидир уқтирарди. Сюртукдаги дадил, шахдам дьячок ҳар қандай ғашликка ўрин қолдирмайдиган қатъий оҳангда баланд овоз билан қироат қиларди; ошхона хизматкори Герасим Пётр Ивановичнинг ёнидан енгил юриб ўтиб кетар экан, полга нимадир сепгандек бўлди. Буни кўриб, Пётр Иванович бирдан сулайиб ётган мурданинг енгил ҳидини ҳис қилди. У Иван Ильичникига охириги келишида бу хизматкорни кабинетда кўрганди; Пётр Иванович беморнинг ҳоли-руҳиясидан хабар олиб, хизматида бўлган ва Иван Ильич бу сипориши учун уни яхши кўриб кетганди. Пётр Иванович чўқинишни поёнига етказди, тобут, дьячок ва стол ортидаги бурчакка қўйилган иконанинг миёнасига енгил тавозе қилди. Кейин, ўзига чўқиниш амали жуда чўзилиб кетгандек туюлгач, тўхтади ва бошини мархум тарафга бурди.

Мархум барча ўликлар каби тобутнинг тўшамасига муз қотган вужуди билан ғарқ бўлиб ётарди, боши ёстикқа абадий тиркалган, жами охириги сафарга чиққанлар сингари ўзини намоёиш этганча, мумдек сарғайган пешонаси чаккаси аралаш чуқур ажинларга кўмилган, юқори лаби қисиб кўйгандек бурни танқайиб, тош қотган кўйи оғир чўкиб ётарди. У Пётр Иванович кўрмагандан бери анча ўзгарган, баттар ориклаган бўлса-да, барча мархумларда бўлгани каби чехраси “очилган”, яъни тириклигидан кўра теранроқ маъно касб этганди. Юзида шундай бир қатъий ифода бор эдики, гўё зиммасига қандай вазифа юкланган бўлса, барчаси бажо этилган ва тўғри бажо этилган. Шу билан бирга бу ифодада тирикларга қаратилган таъна ва таъкид мужассам эди. Таъкид Пётр Ивановичга ўринсиздек, жилла курса, ўзига тегишли эмасдек туюлди. Нимадандир кўнгли ғаш бўлди, шундан кейин Пётр Иванович апил-тапил яна бир марта чўқинди ва ўзича одамшавандалик шартларини бузгандек бўлса-да, жуда шошиб қайрилди ва эшик томон юрди. Шварц чатаноғини кериб, икки қўли билан цилиндрини ўйнаганча даҳлизда кутиб турарди. Шварцнинг ўйноқи, соф ва ёқимтой бир нигоҳи Пётр Ивановични ўзига келтирди. Пётр Иванович тушундики, у, Шварц бу ҳолатдан юқори туради ва ҳеч қанақа васвасага берилмайди. Унинг туриши таъкидларди: Иван Ильичнинг дафн маросими мажлис тартибининг бузилишини тан олишга ҳеч ҳам сабаб бўлолмайди, яъни бундан кейин ҳам ҳеч нарса оқшомлари қарта тахламини қарсиллатиб чийлаш ва шу пайтда хизматкорнинг яна тўртта ёниб битмаган шам келтиришидан тўхтатиб қола олмайди; умуман, бу издиҳом бизга бугунги оқшомни ҳам кўнгилли ўтказишга ҳеч монелик қилмайди. У ўтиб бораётган Пётр Ивановичга

пичирлаб, Фёдор Васильевичникида бир қўлга шерик бўлишни таклиф қилди. Бироқ маълум эдики, Пётр Ивановичга тақдир бу окшом ялло қилишни буюрмаганди. Бева Прасковья Фёдоровна паст бўйли, тўладан келган аёл эди, худди тобут қаршисида тургандек қошлари чимирилиб, бошини куйи эгиб олган, қорага бурканган, тўр рўмолни елкага ташлаган. У даврадошлари куршовида ўз хонасидан чикди-да, ҳаммани марҳум ётган хонага бошлади ва деди:

– Ҳозир дафн маросими бошланади, ўтинглар.

Шварц беихтиёр букилганча тўхтаб қолди, у бу таклифни қабул ҳам, рад ҳам этмаганга ўхшарди. Прасковья Фёдоровна Пётр Ивановични таниб, чуқур нафас олди, тирғалиб яқин келди ва унинг кўлидан тутди.

– Биламан, сиз Иван Ильичнинг энг яқин дўсти бўлгансиз... – ва унга тикилиб, шу калимасига жавобан ҳаракат кутди.

Пётр Ивановичга маълум эдики, бундай пайтда чўкиниш, қўлни уза-тиш ва чуқур хўрсиниб, “Таъзиямни қабул қилинг!” дейиш лозим. У худди шундай қилди ҳам. Шундай қила туриб сездики, амал жойига тушди: у мутаассир эди, аёл ҳам мутаассир бўлди.

– Кетдик, у ерда маросим бошланмасдан олдин мен сиз билан гаплашиб олишим керак, – деди бева. – Менга қўлингизни беринг.

Пётр Иванович кўлини чўзди ва улар Шварцни ёнлаб ўтиб, ички хона томон кетдилар. Шварц ғамгин нигоҳлари билан кузатиб қолди. Унинг ўйноқи кўзлари гўё “Мана сизга қарта ўйини. Энди кутула олмайсиз. Бошқа ҳамроҳ топамиз. Бўшасангиз борарсиз, майли, бешовлон бўлармиз”, деяётгандек эди.

Пётр Иванович яна бир бора чуқур ва ҳасратли хўрсинди, Прасковья Фёдоровна унинг кўлини миннатдорона қисиб кўйди. Хира лампа ёритиб турган, деворига пуштиранг газлама тортилган меҳмонхонага кириб, стол атрофидан жой олишди: аёл диванга, эркак пружиналари чиқиб ётган, оёқлари қийшиқ пастак курсига чўкишди. Прасковья Фёдоровна бошқа стулга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлди-ю, ҳолат тақозоси билан сукут сақлади. Пётр Иванович курсида ўтирар экан, Иван Ильич меҳмонхонани қандай созлагани ва айни пуштиранг гулли газлама юзасидан у билан маслаҳатлашганини эслаб кетди. Диванга стол ёнидан ўтаётиб (меҳмонхона ичи тўла мебель ва буюм эди), аёлнинг қора ридоси попути нимагадир илашиб қолди. Пётр Иванович ридони бўшатмоқчи бўлди-ю, бироқ тагидаги курси тийғониб кетиб, у кўзғалолмади. Бева кийимини ўзи ажратиб олди, Пётр Иванович “шаккок” курсини яна тагига босиб олиб ўтирди. Аёл бутунлай халос бўлмаган экан, Пётр Иванович яна кўзғалди, курси яна қийшайди, ҳатто ағнаб кетди. Буларнинг ҳаммаси жойига тушгач, аёл ёнидан тоза ипак қўлрўмолчасини чиқарди-да, йиғлай бошлади. Пётр Иванович бўлса, попук ва курси масаласини ҳал қилгач, тумшайиб жойига ўтириб олди. Нокулай вазиятга Иван Ильичнинг буфетчиси Соколов барҳам берди. У Прасковья Фёдоровнага қабристонда белгиланган жой икки юз сўм туриши ҳақида маълум қилди. Аёл йиғлашдан тўхтади, маҳзун ҳолатда Пётр Ивановичга термилиб, французчалаб ўзига ниҳоятда оғир эканини изҳор этди. Пётр Иванович сукут сақлаб, ўз ҳолати шундай маъно англа-тишига қатъий ишонч билан, бу вазиятда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигига ишора қилди.

– Чекинг, марҳамат, – деди аёл виқорли, айна пайтда эзгин овозда ва Соколов билан жойнинг нархи бўйича андармон бўлиб қолди. Пётр Иванович чека туриб кампир жуда синчковлик билан ерларнинг турли нархларини суриштирганини ва олмоқчи бўлган пулига аниқлик киритганини эшитди. Бундан ташқари, жой масаласини ҳал қилиб, гўяндалар юзасидан ҳам топшириқлар берди. Соколов кетди.

– Ҳаммасини ўзим эплайман, – деди у Пётр Ивановичга столда сочилиб ётган альбомларни бир четга сураб экан; кул столга тушаётганини пайкаб, шоша-пиша қулдонни Пётр Ивановичга яқин суриб қўйди ва давом этди: – Муғомбирлик билан бу ғамбода кунда дунёнинг ишлари билан шуғулланмайман, деб ўтирсам бўлаверарди. Аммо бу юмушлар мени юпатмаса ҳам... бироз овунтиради, ахир, шу ташвишларнинг бари унинг учун-ку. – Аёл яна рўмолчасини олиб йиғлашга тутинди-ю, хасратидан устун келгандек, бир силкиниб осойишта гапира бошлади: – Айтмоқчи, сизда менинг ишим бор.

Пётр Иванович тагида лиқиллаб турган курсининг пружиналари сочилиб кетмаслигини ҳисобга олиб қимирлади-да, оҳиста қуллуқ қилди.

– Охирги пайтларда у қаттиқ қийналди.

– Йўғ-э! – деди Пётр Иванович.

– Ҳа, даҳшатли азоб чекди! Охирги дақиқаларда эмас, соатларда у тўхтамай қичқирди. Сурункасига уч кеча-кундуз овозини ютмай қичқирди. Бунга чидаб бўлмасди. Тушунолмайман, мен бунга қандай чидадим; уч эшик ортидан ҳам эшитиларди овози. Оҳ, қандай чидаганимга ўзим хайронман!

– Ҳуши жойидамиди, ўзи, билармиди?.. – сўради Пётр Иванович.

– Ҳа, – шивирлади кампир, – охирги дақиқаларгача. Жон беришидан чорак соат олдин биз билан видолашди ҳатто Володяни олиб чиқиб кетишни сўради.

Дастлаб шўх бола, ўқувчи, кейин улғайган ўртоқ сифатида жуда яқиндан билган кишисининг азобланиши ҳақидаги фикрдан, ўзининг ва манов хотиннинг сохта жонхалаклиги ёқмаётганига қарамай, Пётр Иванович бирдан даҳшатга тушди. У яна ўша пешонани, лабга тармашган бурунни кўргандек бўлди ва бу манзарадан ўзи ҳам кўрқиб кетди.

“Уч кеча-кундуз даҳшатли азоб ва ўлим. Таассуфки, бу ҳозир, исталган дақиқада мен билан ҳам рўй бериши мумкин”, ўйлади у ва бир дақиқада кўркув дунёсига фарқ бўлди. Аммо тўсатдан беихтиёр сергакланди, бу кўргилик Иван Ильичнинг чекига тушди, меникига эмас, мен билан бундай фожа рўй бермайди, деган одатдаги фикр калласига келди; агар шу тарзда хаёл қилса, тушкун кайфиятга асир бўлишини, бундай қилиш мумкин эмаслигига Шварцнинг ҳаёт тарзи мисол эканини ўйлаб кетди. Шундай мулоҳазага бориб, Пётр Иванович тинчланди ва қизиқиш билан Иван Ильичнинг сўнгги дақиқалари қандай кечганлигини суриштира бошлади, гўё ўлим унга эмас, фақат Иван Ильичга хос саргузаштдек.

Иван Ильич бошдан кечирган ҳақиқатан даҳшатли жисмоний азоблар ҳақидаги ҳар хил тафсилотлардан сўнг (бу тафсилотларни Пётр Иванович Иван Ильич чеккан азоблар Прасковья Фёдоровнанинг асабларига қандай таъсир қилганидан ҳис этди) бева, афтидан, ишдан гапириш вақти етганини тушунди.

– Ох, Пётр Иванович, қандай оғир, қандай оғир азоб, қандай даҳшатли азоб, – у яна йиғлай бошлади.

Пётр Иванович тин олди ва аёл бурнини қоқиб бўлишини кутиб турди. Бурун қоқиш тугагач, деди:

– Таъзиямни қабул қилинг...

Бирдан аёл яна гапга тушиб кетди ва навбат мақсадга келганда, эрининг вафоти муносабати билан хазинадан қайси йўллар ила кўпроқ пул олиш юзасидан фикрини сўради. Бу билан Пётр Ивановичдан нафақа жамғармаси бўйича маслаҳат сўраётгандек бўлди, бироқ кўриниб турардики, аёл бу масаланинг ҳатто у билмайдиган энг майда тафсилотларигача ўрганиб чиққан; ҳаракатлар мотам муносабати билан хазинадан мўлроқ маблағ ундиришга қаратилганди; беванинг қизиқиши товон ундиришнинг яна ҳам мақбул йўлларини излаш борасида янги усулларни топишда эди. Пётр Иванович бундай маблағ манбалари ҳақида ўйлай бошлади, анча бош қотиргандек бўлди ва таомил бўйича ҳукуматни хасисликда лаънатлаб, дедикки, белгиланган меъёрдан чиқиб бўлмайди. Буни эшитиб, аёл чуқур хўрсинди ва суҳбатдошидан тезроқ қутулишга баҳона қидира бошлади. Гап қайси томонга оққанини тушуниб етган суҳбатдош папиросини ўчириб ўрнидан турди ва қўл олишгач, олдинги қаторга йўналди.

Бир пайтлар Иван Ильич брикабракдан¹ ўз қўли билан харид қилган соат қўйилган, ўшанда раҳматли жуда яйраган эди, ошхонага кирар экан, Пётр Иванович попга, таъзияга келган бир қанча танишларига дуч келди ва Иван Ильичнинг зурриёти, чиройли ойимқизни кўрди. Қиз бутунлай қорага ўраниб олганди. Унинг қомати нозик, жуда нозик, айниқса, мотам либосида яна ҳам нозик кўринарди. Чехраси ғамгин, қатъиятли, ҳатто ғазабнок эди. У худди Пётр Иванович нимададир айбдордек, унга таъзим қилиб қўйди. Қиздан кейин шундай аламзада ҳолатда ёш бойвачча йигит турар, унинг суд терговчиси, куёв эканини эшитган эди. У ҳам маъюс саломлашди ва зинапоя қуйисидан Иван Ильичга қуйиб қўйгандек ўхшайдиган ўғли, гимназиячининг қомати кўрингач, Пётр Иванович марҳум ётган хонага киришни истаб, ўша томон ўтди. Ўғил Пётр Ивановичнинг хотирасида сақланиб қолган билим юртидаги кичкина Иван Ильич эди. Боланинг кўзлари йиғидан қизарган ва, таассуфки, ўн уч-ўн тўрт ёшли болаларда учрайдигандек, шумроқ эди. У Пётр Ивановични кўргач, қовоғи солиниб, пешонаси уялганнамо тиришди. Пётр Иванович унга бошини ирғаб қўйди-да, марҳумнинг хонасига кирди. Мотам маросими бошланди – шамлар, йиғи овозлари, “ўлай”лаш, кўз ёшлари, энтиқишлар. Пётр Иванович оёғининг учига кўзини тикканча бошини эгиб қовоқ солиб турди. У марҳум тарафга бир марта ҳам назар солмади, охиригача бўшашмай, ўзини маҳкам тутди ва биринчилардан бўлиб хонадан чиқди. Олдинда ҳеч ким йўқ эди. Ошхона хизматчиси Герасим хонадан отилиб чиқди-да, кийимхонадаги жами пўстинларни паншахадек қўли билан у ён-бу ён суриб, Пётр Ивановичнинг либосини топди ва унга узатди.

– Қалай, биродарим Герасим? – гап қотди Пётр Иванович йўлига, нимадир дейиш учун. – Афсусдамисан?

– Худонинг иродаси. Ҳаммамизнинг борар жойимиз ўша ёқ, – деди

¹ Брикабрак (франц.) – камёб буюмлар дўкони (Изоҳлар таржимонники).

Герасим оппоқ, сўйлоқ тишларини тиржайтириб ва замзамали хизматга сафарбар этилган одамдек шахт билан эшикни очиб, извошчини чақирди, аравага Пётр Ивановични ўтказди ва яна муҳим бир иши эсига тушгандек орқага бурилди-да, ўқдек учиб айвон томонга ўтиб кетди.

Пётр Ивановичга тоза ҳавода нафас олиш, айниқса, тутатқи, мурда ва карбол кислотанинг ҳидидан кейин, жуда ёқиб тушди.

– Қай томонга буюрадилар? – сўради ҳайдовчи.

– Ҳали кеч эмас. Майли, Фёдор Васильевичникига кираман.

Пётр Иванович йўлга тушди. Ҳақиқатан, ўйиннинг биринчи давраси тугагач, ўзининг бешинчи бўлиб қўшилишига қартабозларни мажбур қилди.

2

Иван Ильич яшаб ўтган ҳаётининг тарихи ҳам жуда оддий, ҳам одатдагидек, ҳам ўта даҳшатли эди.

Суд палатасининг аъзоси Иван Ильич қирқ беш ёшида вафот этди. У Петербургдаги турли вазирлик ва департаментларда шароитнинг ўзи одамларни бирқадар даражага етказадиган маълум амални қўлга киритган мансабдорнинг ўғли эдики, ҳаммаси кундай равшан бўлганидек, бундайлар қандайдир муҳим вазифани бажаришга ярамайдилар, аммо барибир ўз мансаб ўринлари, ўтаган хизматлари ва етишган даражаларига кўра уларни ишдан ҳайдаб бўлмайди, негаки, ўйлаб топилган хуфиёна бир жойга тошдек чўкиб туришади, олти мингдан ўн минггача маош тайин ҳамда шу зайлда то мункиллаганча ивирсиб юраверишади.

Ҳар хил кераксиз маҳкамаларнинг кераксиз аъзоси, махфий маслаҳатчи Илья Ефимович Головин шундай одам эди.

Унинг уч ўғли бор эди. Иван Ильич иккинчиси эди. Катта ўғли худди отаси сингари ҳаёт кечирди, фақат бошқа вазирликда хизмат вазифасини ўтади, эндиликда ўша оқим билан яшаб, нафақа ёшига яқинлашиб қолган. Учинчи ўғил омадсиз чиқди. У турли жойларда ўзини синаб кўрди, ҳозир темир йўлда ишлаяпти: отаси, акалари, айниқса, уларнинг хотинлари нафақат уни кўришни исташмайди, балки зарурат туғилганда ҳам унинг борлигини эслашни хоҳлашмайди. Опа отаси каби петербурглик амалдор, барон Грефга узатилганди. Иван Ильич, тан олганларидек, оиланинг фаҳри эди. У акаси сингари совуққон ва тартибли ҳам, укасидек тажанг ҳам эмасди. У оға-иниларнинг ўртасида ақлли, ҳаракатчан, ёқимтой ва батартиб одам эди. Укаси билан ҳуқуқшуносликда ўқиди. Укаси ўқишни тугатмади, бешинчи босқичда ҳайдалди, Иван Ильич эса мактабни яхши тугатди. Билим юртида у бутун ҳаёти давомида қандай талъат касб этган бўлса, шундай эди: қобилиятли, хушчақчақ, саховатли, киришимли, бироқ ғоят омилкор ижрочи эди ва буни ўз бурчи деб биларди; бу бурчни ўзидан юқори турувчи ҳар қандай одамнинг иродасига бўйсунуш деб тушунарди. У болаларга, кейинчалик катталарга хушомадгўйлик қилмасди, бироқ эсини танигандан бошлаб ёруғликка интилган чивиндек, юқори даражадаги одамларга талпинди, ўзича уларнинг турмуш тарзларини, ҳаётга қарашларини ўзлаштирди ва бундай одамлар билан яқин алоқа ўрнатди. Болалик ва ёшликнинг барча жозибалари унинг учун исиз кетди; у ҳиссиёт ва шуҳратпарастликка

берилди, юқори давраларда эса туйғулари тақозо этган даражада муросасозлик йўлини тутди, бироқ маълум чегарадан чиқмади.

Ҳуқуқшуносликда дастлаб ўзига қабих туюлган ҳаракатларни содир этган пайтлари ҳам бўлди, уларни амалга оширган лаҳзаларда ўзидан нафратланиб ҳам юрди; кейинчалик бундай қилиқлар ўзи интилган кишилар феъл-атворига ҳам бегона эмаслигига ва улар шу ҳоллари билан ярамас ҳисобланмасликларига гувоҳ бўлди, уларни яхши деб ҳам билмади, бундайларни бутунлай унутмади ҳамда улар ҳақидаги хотиралар хафа қилмай ҳам қўйди.

Ҳуқуқшуносликда ўнинчи синфни тугатиб, отасидан хизмат либоси учун пул олгач, Иван Ильич Шармерда либосга буюртма берди, занжирга касб ёрлиғини илдириб, тарбиячи билан хайрлашди, ўртоқлари билан Дононда тушлик қилди ва янги урф бўлган жомадонга энг яхши дўконлардан харид қилинган чойшаб, қўйлақлар ва орасталикка асқотадиган ашёларни жойлаб, вилоятга, отаси топган губернаторнинг махсус топшириқлар бўйича ходими вазифасига йўл олди.

Вилоятда худди ҳуқуқшуносликда қандай бўлса, шундай енгил ва ўнғай шароитни яратиб олди. У хизматни ҳам, мансабни ҳам, ёқимли ва яйраб дам олишни ҳам жойига қўярди; гоҳида бошлиқларнинг топшириғи билан жойларга хизмат сафарига чиқар, бу пайтда катта-кичик билан учрашганда ўзини сипо тутар, ҳеч вақт мактанмай, аниқлик ва ҳалоллик билан аксарият бузғунчиларни муросага келтириш борасидаги зиммасига юкланган вазифаларни адо этарди.

У ёшлигига, енгил-елпи шўхликларга мойиллигига қарамай хизмат курсида фавқулодда босиқ, расмиятчи, ҳатто қатъий эди; жамоат ишларида гоҳида ўйинқароқ, ҳозиржавоб, ҳар доим хушмуомала, одамшаванда ва, албатта, унинг ўз одамларига айланиб улгурган хўжайинлари айтганидек, “эркатой гўдак” эди.

Вилоятда олифта ҳуқуқшуносга илакишиб қолган бир аёл билан; бир сатанг билан алоқалар бўлди; меҳмон флигель-адъютантлар билан ичкиликбозлик ва кечки овқатдан кейин шаҳар четидаги кўчага кириш ҳам бўлди; бошлиққа, ҳатто бошлиқнинг хотинига мулозамат қилиш ҳам бўлди; буларнинг ҳаммаси ўз шамойилида юксак назокатни сингдирган эдики, уларни асло ёмон сўз билан атаб бўлмасди: ҳаммаси французларнинг “ёшлик кутуриши керак” деган ҳикматига мос келарди. Ҳаммаси покиза қўл билан, тоза қўйлақларда, французча илтифотлар билан, энг муҳими – жамиятнинг юқори қатламида, яна уларнинг хайрихоҳлиги остида рўй берди.

Иван Ильич шу тарзда беш йил хизмат қилди ва хизмат жойини ўзгартириш фурсати келди. Янги суд маҳкамалари ташкил қилинди ва уларга янги одамлар керак эди.

У шундай янги одамлардан бири бўлиб чиқди.

Иван Ильичга суд терговчиси лавозими таклиф қилинди ва у гарчи бу вазифа бошқа губернияда бўлса-да, ўзига нисбатан шакланган муносабатлардан воз кечиш ва янги муносабатлар ўрнатишга тўғри келса-да, уни қабул қилди. Иван Ильични дўстлари кузатиб қўйди, “гап” ташкил қилишди, эсдалик учун кумуш папирос қути тақдим этишди ва у янги жойга жўнаб кетди.

Суд терговчиси Иван Ильич олдингидек комильфо¹, одамшаванда, хизмат мажбуриятини шахсий ҳаётидан ажрата биладиган ва махсус топшириқлар бўйича ходим сифатида жамоатчилик ҳурматини уйғота оладиган одам бўлиб қолди. Терговчилик хизматининг ўзи Иван Ильич учун олдинги ишидан кўра қизиқроқ ва мафтункорроқ эди. Олдинги хизматида амалдорлар ва маъмурларнинг қабулига келган, қалтираб турган одамларнинг ҳасадини кўзгаб, уларнинг ёнидан тугмаси ялтироқ мундирда қадамларини салмоқлаб ташлаб ўтиб, бемалол бошликнинг хонасига кириш, бир пиёла чой устида папирос чекиб, валақлаб ўтириш унга жуда-жуда ёқар эди; бироқ унинг бундай бахтиёрлигига ҳасад қиладиганлар кам эмас эди. Бундай одамларни уни хизмат сафарига жўнатганларида жойлардаги полиция бошлиқлари, бузғунчилар орасида учратарди; ўзига тобе бундай одамлар билан назокатли, дўстона муомалада бўлар, бу билан уларни хоҳласа эзиб ташлаш қўлидан келиши-ю, азбаройи улуғлигидан марҳамат кўрсатаётганини писанда қилишни севарди. Бундайлар озчилик эди. Энди эса суд терговчиси Иван Ильич англаб етдики, ҳамма, жуда эътиборли, ўзига бино қўйган ҳамма одамлар унинг бир ишорасига маҳтал, хоҳласа, сарлавҳали машъум қоғозга ўша таниш сўзларни ёзади ва ўша эътиборли, димоғдор зотни айбдор ёки гувоҳ сифатида унинг қаршисига ўтирғизиш қўядилар ва у ҳаммасини ҳал қилади, хоҳласа, қаматади, хоҳламаса, тутқун қалтираб, унинг саволларига жавоб қайтаришга мажбур. Иван Ильич ҳеч қачон ўз ҳокимиятини суиистеъмом қилмаган, аксинча, вазиятни юмшатиш йўлидан борган; бироқ бу ҳокимиятни англаш ва уни юмшатиш имконияти янги хизмат вазифасининг завқ ва жозибасини ташкил этди. Хизматда, айнан терговчиликда Иван Ильич ҳар қандай мураккаб иш жорий қилинган тартиблар асосида ифодаланса, унинг фақат ташқи моҳияти билан қоғозда акс этиши, хусусий жиҳатлари рад этилишини англаб етди ва асосийси талаб этиладиган жами расмийчиликлар сақланганда юзага келадиган хизмат доирасига кирмайдиган барча ҳолатларни инкор этиш усулларини жуда тез ўзлаштирди. Бу бутунлай янги ёндашув эди. Ва у 1864 йилда амалиётга жорий қилинган низомларга иловаларни ишлаб чиққан кишиларнинг дастлабкиларидан эди.

Бу шаҳарга суд терговчиси вазифасига ўтгач, Иван Ильич янги танишлар орттирди, борди-келдиларни йўлга қўйди, ўзини бошқачароқ тутди, ҳаммасига янгича тус беришга интилди. У губерния маъмуриятидан анча узоклашди, танишларни эса шаҳарда яшаётган судьялар ва бой зодагонлар даврасидан орттирди, одамлардаги ҳукуматдан енгил норозилик кайфиятини юқтирди, муросасозлик ва ривожланган фуқаролик тартибларини ёқлади. Шу билан бирга, Иван Ильич ўз орасталигини бирқадар ўзгартириб, янги вазифада иягини қиртишлашни бас қилди ва соқолига қанча хоҳласа, шунча ўсиш имконини берди.

Иван Ильичнинг янги шаҳардаги ҳаёти жуда кўнгилли эди: губернатор билан ихтилофда бўлган жамоа тотув ва ҳамжиҳат эди; маблағ ебичишга етарди, яна қарга ўйини унинг ҳаётига ўзгача завқ бағишларди, у қарга ўйнаганда шод-хуррам бўлар, бу ўйиннинг нозик жиҳатларини ўзлаштириб олган, шунинг учун аксарият ҳолда ютиб чиқарди.

Бу жойдаги икки йиллик хизмати давомида Иван Ильич ўзининг

¹ Комильфо (франц.) – одоб-ахлоқли, тарбияли.

бўлажак умр йўлдошини учратди. Прасковья Фёдоровна Михель Иван Ильич ўралашиб қолган даврадаги энг истараси иссиқ, ақлли, ҳаракатларидан ўт чақнаб турган қиз эди. Терговчи Иван Ильич меҳнатга дам берувчи эрмак ва фароғатлар қатори Прасковья Фёдоровна билан кўнгилочар, энгил муносабат ўрнатди.

Муҳим топшириқлар бўйича ходимлик даврида Иван Ильич рақсга тушишни қойиллатарди; суд терговчиси бўлгач, йўлига рақс тушарди. У шу маънода рақсга тушардики, бу янги муассасадами, бешинчи синфдами – фарқи йўқ, агар иш шунгача бориб етса, мен бу борада тенгсиз эканимни кўрсатиб қўяман. Шу йўсинда, базмларнинг охирида баъзан Прасковья Фёдоровна билан рақсга тушар ва бу рақслар жараёнида Прасковья Фёдоровнани мағлуб этарди. Шу тариқа қиз уни севиб қолди. Иван Ильичда уйланиш борасида аниқ, режалаштирилган мақсад йўқ эди, қиз уни севиб қолгач эса шундай саволни кўндаланг қўйди: “Аслида, уйланишимга нима монелик қилади?”

Қизалоқ Прасковья Фёдоровна яхшигина зодагонлар авлодидан эди, аҳмоқ эмасди; ўзига яраша бисоти бор эди. Иван Ильич тақдирини бундан ҳам мойлироқ киморга тикиши мумкин эди, бироқ шуниси ўнғай. Иван Ильичнинг ўз тирикчилиги бор эди, у шунга умид қилардики, қизнинг топиш-тутиши ҳам бундан кам бўлмайди. Насли тоза; ёқимтойгина, ғоят басаришта ҳам. Гапнинг сирасини айтганда, Иван Ильич атрофидаги одамлар шуни маъқул кўрганлари туфайли уйланди, дейиш адолатдан бўлмайди, негаки у ўз қайлигини севди, унда туйғуларини кадрлайдиган ҳамроҳни кўрди. Иван Ильич икки мулоҳазага кўра уйланди: шундай аёлни танлагани ўзига ёқди, боз устига юқори мансабда турган арконлар ҳам бу қарорни маъқуллашди.

Шундай қилиб, Иван Ильич уйланди.

Уйланиш жараёнининг ўзи – тўй, оилавий ҳаётнинг дастлабки палласи – келин-куёвларга хос ширингуфторликлар, янги мебеллар, янги идиш-товоклар, то аёлининг ҳомиладор бўлгунича жуда яхши кечди, ҳатто Иван Ильич амин бўла бошладики, уйланиш ҳаётнинг бор будшуди деб қараган, жамият томонидан маъқулланган ва қабул қилинган энгил, ёқимли, шодон турмуш тарзини бузиб юбормай, аксинча, уни теранлаштирар экан. Аммо хотини ҳомиладорлигининг дастлабки ойларида бирданига ўзгача, қутилмаган, ёқимсиз, оғир ва андозаларга сиғмайдиган воқеалар содир бўлдики, уларни сира истамагани ҳолда қутулиб ҳам бўлмади.

Иван Ильичга туюлганидек, аёл ўринсиз инжиқликлар билан, бу унинг ўзининг ибораси эди, турмушнинг ёқимли ва сокин муҳитини буза бошлади: эрини сабабсиз рашк қилади, ундан ўзига айрича эътибор қаратишини талаб этади ҳамма нарсадан шубҳаланади, бу билан эркакни ёқимсиз ва ғазабнок ҳолатларга солади.

Бошида Иван Ильич бундай вазиятдан олдин ҳам ўзига кўп ёрдам берган усул – ҳаётга энгил-елпи, истиғносиз қараш билан чиқиб кетмоқчи бўлди, хотинининг руҳий мувозанатини тартибга солишга уринди, олдингидек очилиб, яйраб яшашда давом этди: уйига дўстларини чорлаб, қарта ўйнарди, ўзи ҳам клуб ёки танишлариникига қадам ранжида қилиб турди. Лекин бир сафар хотини шундай важоҳат билан ҳақорат қилди ва эри айтганларини бажо келтириб, таслим бўлмагунча, ўзи

каби уйда ўтириб сиқилмагунча дийдиёларини бас қилмаслигини баён этиб, кейинчалик ҳам ўшандай ҳақоратларни давом эттирдик, бундан Иван Ильич даҳшатга тушди. У эр-хотинлик муносабати ҳаётнинг дилраболиги ва гўзаллиги билан чиқишмай, аксинча, уни бузар экан, демак, ўзингни шу ғоратгарликдан сақлашинг лозим, деган хулосага келди. Ва Иван Ильич бу йўлда восита излай бошлади. Етим битта эди – Прасковья Фёдоровнани тинчлантириш. Иван Ильич хизмат ва мажбуриятларидан келиб чиқиб, ўзининг мустақил дунёсини чегириб, хотинига қарши кураш бошлаб юборди.

Фарзанд туғилиши билан уни овқатлантириш, бу борадаги турли ғиди-бидилар, ҳақиқатан бўлган ёки ўйлаб топилган, Иван Ильичнинг аралашини талаб қиладиган, бироқ унинг ўзи нима қилишини билмайдиган бола ва онанинг касалликлари – инжикликлар уни оила даврасидан бездириб, ундан ташқари ҳаётни яна ҳам жозибали қилар эди.

Хотин жаҳлдор ва шафқатсиз бўлиб боргани сари Иван Ильич ҳаётининг оғирлик марказини яна ва яна хизмати елкасига юкларди. У касбини олдингидан ҳам қаттиқроқ севадиган, янада шуҳратпарастроқ бўлиб қолди.

Кўп ўтмай, уйланганларига бир йил тўлиши нари-берисида Иван Ильич тушуниб етдики, оилавий ҳаёт тирикчиликда асқотадиган кўп нарсаларга ўргатибди, амалда жуда қийин ва мураккаб иш ҳисобланган, жамият томонидан тан олинган турмуш тарзи асосидаги муносиб тирикчиликни юритиш учун ўз мажбуриятини бажаришда, худди хизмат соҳасида бўлганидек, аниқ муносабатни қарор топтириш лозим экан.

Иван Ильич ўзи учун оилавий ҳаётда ана шундай муносабатни яратиб олди. У оилавий ҳаётдан уйда тушлик, хизматкорлардан фойдаланиш, хотини илтифот қилиши мумкин бўлган тўшак сингари одатий машғулотлар, энг асосийси, кўпчилик фикри билан қарор топган зоҳирий расмийчиликни талаб қилди. Қолган вақтларда кўнгилочар хушчақчақликни излади, агар топа олса, мамнун бўлди; агар қаршилик ёки майда гапга дуч келса, шу лаҳзада ўзининг хизматдаги хилват, чегараланган оламига равона бўлди ва ундан фароғат топди.

Иван Ильични яхши ходим сифатида кадрлашарди ва уч йилдан кейин прокурор ёрдамчиси этиб тайинлашди. Янги мажбуриятлар, уларнинг масъулияти, ҳар қандай кишини судга тортиш, авахтага тикиб қўйиш имконияти, нутқининг раволиги, ишдаги ютуқлари – буларнинг ҳаммаси Иван Ильични хизматга бағтар руҳлантирди.

Болалар улғайди. Хотини яна ҳам майдагап ва забти тор бўлиб қолди, лекин Иван Ильичнинг оилавий ҳаётда ўзи ишлаб чиқиб ўрнатган тартиблари унинг учун бунақа майдакашликларнинг аҳамиятини деярли йўққа чиқарди.

Бир шаҳарда етти йиллик узлуксиз хизматдан кейин Иван Ильични бошқа губернияга прокурор вазифасига ўтқизишди. Улар кўчиб келишди, сармоя кўп эмас эди, хотинга янги жой ёқмади. Топиш-тутиш олдингидан кўп бўлса-да, тирикчилик қимматлашиб кетди; бундан ташқари икки фарзандлари вафот этди ва Иван Ильич учун оилавий ҳаёт бами-соли дўзахга айланди.

Прасковья Фёдоровна янги жойдаги барча омадсизликлар учун эридан ёзғирарди. Эр-хотин суҳбатларининг аксарият мавзуси, айниқса,

болалар тарбияси масаласида олдингидек жанжалларга бориб тақалар, жанжаллар эса исталган дақиқада оловланишга шай турарди. Гоҳида севишиб юрганларининг ёқимли хотиралари қалқиб чиқарди, аммо бу ҳам узокка бормасди. Бу лаҳзалар улар бир кўниб ўтган оролча эди, кейин яна бир-бирларидан ажратиб юборган, бегона қилиб қўйган хусуматлар уммонига ғарқ бўлишарди. Бегоналашув, агар Иван Ильич бундай бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаганда, уни хафа қилиши мумкин эди, бироқ аллақачон бундай ҳолни нафақат табиий қабул қилди, балки оиладаги фаолиятининг мақсади деб билди. Мақсад эса бундай кўнгилхираликлардан иложи борича кўпроқ халос бўлиш йўлларини излаш ва бу ҳаракатига зарарсизлик ҳамда ёқимлилиқ хусусиятини бағишлаш эди; бу мақсадга эса оила даврасида иложи борича камроқ бўлиш, келишга мажбур бўлганда эса бошқа бировнинг ҳамроҳлигида ташриф буюриш билан эришди. Муҳими, Иван Ильичнинг иши бор эди. Унинг хизмат оламида бутун ҳаётий қизиқишлари мужассам бўлганди. Бу қизиқишлар эса уни гирдобига тортиб кетди. Ўз ҳукмронлигининг ҳавоси, кимни хоҳласа мажақлаб ташлаши мумкинлиги, судда унинг ташрифи ёки қўл остидагилар билан учрашишига интиқ бўлишлари ва, асосийси, ҳис қилиб турган ишини маҳорат билан амалга ошира олиши – буларнинг ҳаммаси уни мамнун этарди ва дўстлар билан суҳбатлар, бирга тушликка чиқиш ва қарга ўйини билан биргаликда унинг ҳаётини бекаму кўст қиларди. Умуман айтганда, Иван Ильичнинг ҳаёти шу тарзда, ўзи чамалаганидек, ёқимли ва кўнгилли давом этарди.

У шу зайлда етти йил яшади. Катта қизи аллақачон ўн олтига тўлган, яна бир гўдак вафот этган, ташвишларининг манбаи бўлмиш гимназиячи бола билан қолишганди. Иван Ильич уни ҳуқуқшуносликка бермоқчи бўлди, Прасковья Фёдоровна эса жўрттага гимназияга топширди. Қиз уйда таълим олди ва яхши ўсди, бола ҳам ёмон ўқимади.

3

Иван Ильичнинг уйланганидан кейинги ўн етти йиллик ҳаёти шундай кечди. У аллақачон ҳар хил силкилашларга бўй бермайдиган, яна ҳам ёғлироқ жойга кўз тикиб турган басавлат прокурор даражасига етганда кутилмаганда ёқимсиз бир воқеа рўй берди-ю, унинг тинч ҳаётини остин-устун қилиб юборди. Иван Ильич университет шаҳарчасига раислик лавозимидан умидвор эди, Гоппе илдамроқ чопди-да, бу жойни эгаллаб олди. Иван Ильич чидолмади, ўз норозилигини билдирди ва у билан ҳамда ўзига яқин бошлиқ билан жанжаллашиб қолди; шу билан ундан совидилар ва кейинги даврада ҳам уни четлаб ўтишди.

Булар 1880 йилда рўй берди. Бу Иван Ильичнинг ҳаётидаги энг оғир йил бўлганди. Шу йилларда, бир томондан қараганда, тирикчилик учун маош ҳам етмасди; бошқа тарафдан – уни бутунлай унутдилар ва унинг чекига тушган, ўзининг тасаввурича, оғир ва даҳшатли ноҳақликларни бошқалар одатдаги ҳол сингари баҳоладилар. Ҳатто отаси ҳам унга ёрдамлашишни ҳаёлига келтирмас, бунинг ўзининг мажбуриятидан ташқари ҳисобларди. Иван Ильич англадики, 3500 рубллик маош олиб, тирикчилик қилаётган прокурорни ҳамма тарк этди ва унинг ҳозирги аҳволини меъёрида деб, ҳатто бахтли ҳисоблашади. Фақат унинг ўзи шуни би-

лардики, ўзига нисбатан қилинган ноҳақликлар, хотинининг охири йўқ ёзғиришлари, қарзлари – у шунга мажбур бўлиб, энди қарз кўтара бошлаганди – имкониятидан яхшироқ яшашга уринишлари сабаб аҳволи ҳавас қилгулик эмас.

Шу йилнинг ёзида моддий аҳволини мўътадиллаштириш мақсадида таътил олди ва хотини билан Прасковья Фёдоровнанинг қишлоқдаги акасиникига кетишди.

Қишлоқдаги бекорчиликдан Иван Ильич дастлаб фақат зерикиш эмас, балки қаттиқ соғинч ҳиссини ҳам туйдики, бундай яшаб бўлмаслигини ва қандайдир аниқ чоралар кўриш зарурлигини тушуниб етди.

Уйқусиз тунларнинг бирида у долонда айланиб юриб, Петербургга бориш, кимларнингдир эшигини тақиллатиб, шундай бебаҳо одамни унутиб юборган ўшаларни жазолатишга қарор қилди ва бошқа вазирликка ишга ўтишни мўлжаллади.

Кейинги кун хотини ва қайноғасининг ҳарчанд йўлдан қайтаришларига қарамай, Петербургга жўнади.

У бир нарса учун йўлга чиқди: беш минглик маоши бор жойни тилаб олиш. У аниқ бир вазирлик, йўналиш ёки машғулот турини мўлжаллагани йўқ. Унга ҳар қандай жой: маъмуриятдами, банкдами, темирйўлдами, император хоним Мариянинг муассасасидами, ҳатто божхонадами, беш минглик маош бўлса кифоя, бўладигани беш минг рубллик маош ва унинг қадрига етмаган вазирликдан халос бўлиш.

Қарангки, Иван Ильичнинг бу сафари кутилмаган ва ҳайрон қоларли муваффақият билан якунланди. Курскда биринчи даражали вагонга таниши Ф.С.Ильин чиқди ва уни губернатордан олган телеграммасидаги янгилик билан таништирди. Шу кунларда у ишлаган вазирликда тўнтариш рўй бераётган эмиш, Пётр Ивановичнинг ўрнига Иван Семёнович тайинланар экан.

Кўзда тутилаётган янги тайинланишлар Россия тарихидаги аҳамиятидан ташқари Иван Ильич учун ҳам беиз кетмасди, негаки, Пётр Иванович ва, шубҳасиз, унинг ўртоғи Захар Ивановичнинг янги мансабга кўтарилиши Иван Ильич учун айни муддао эди. Захар Иванович Иван Ильичнинг дўсти ва ҳамтовоғи эди.

Москвада хабарлар тасдиқланди. Петербургга ўтгач, Иван Ильич Захар Ивановични топди ва ўзининг олдинги Адлия вазирлигида ишончли ўринга тайинланишининг қатъий ваъдасини олди.

Бир ҳафтадан кейин хотинига телеграмма жўнатди:

“Захар Миллернинг ўрнида биринчи маърузада лавозим билан сийланаман”.

Иван Ильич ходимларнинг ўзгариши шарофатидан кутилмаганда ўзининг қадрдон вазирлигида шундай ўринга тайинландики, бу олдинги мансабидан икки поғона баланд эди: беш минг рубллик маош ва уч минг рубллик рағбатлантириш. Рақибларнинг барча тўсиқлари олиб ташланган ва вазирлик эгалланган, бундан Иван Ильич беҳад бахтиёр эди.

Иван Ильич қишлоққа шод, мамнун қайтди, кўпдан бери у бундай яйрамаганди. Прасковья Фёдоровна ҳам хурсанд бўлди ва олдинги гиналарни унутиб, ярашдилар. Иван Ильич Петербургда ўзига қандай иззат кўрсатганлари, бир вақтлар душман саналганларнинг писиб

қолганлари-ю, унга қуллуқда бўлганлари, омадига ҳасад қилишлари, айниқса Петербургда уни қанчалик қаттиқ севишларини сўзлаб чарчамасди.

Прасковья Фёдоровна бу гапларни жонқулоғи билан тинглар, ўзини ҳаммасига ишонаётгандек қилиб кўрсатар, ҳеч нарсага эътироз билдирмас, фақат янгидан кўчиб борадиган шаҳарларида турмушни ўзгача йўлга қўйиш юзасидан режалар тузарди. Иван Ильич ҳам хурсандчилик билан бу режалар унинг мўлжаллари билан мос тушаётганини таъкидлар, ўзининг абгор бўлган ҳаёти хотинининг ҳақиқий, унутилган шодликлари қайтиши эвазига изга тушиб кетишига ишонарди.

Иван Ильич қисқа муддатга келганди. 10 сентябрда лавозимни қабул қилиши, шу билан бирга, янги жойга ўрнашиши, ашқол-дашқолларни вилоятдан келтириши, янги нарсалар сотиб олиши, кўп нарсаларга буюртма бериши лозим эди; бир сўз билан айтганда, ҳаммасини шундай ташкил қилиш керак эдики, унинг ақли нимани чамалаган бўлса, рўёбга чиқиши ва буларнинг ҳаммаси Прасковья Фёдоровнанинг орзулари билан мос тушиши лозим эди.

Энди, ҳаммаси муваффақиятли уудалангач ва хотини билан муродига етгач, бирга жуда кам яшаганлари, сезиб-сезмай айро тушганлари, эр-хотинликнинг дастлабки йилларидагидек тотли турмуш насиб этмагани кўз олдида келди. Иван Ильич оиласини ҳозироқ олиб кетишни ўйлади. Аммо бирданига уларга яқин ва ғамхўр бўлиб қолган опаси ва куёвининг қистови билан Иван Ильичнинг бир ўзи жўнаб кетди.

Иван Ильич жўнаб кетди, ишдаги муваффақиятлар ва хотини билан муросага келганидан туғилган, бир-бирини қувватлаган аъло кайфият уни тарк этмади. Биноидек шинам уй топди, бу бир пайтлар эр-хотин орзу қилган бошпананинг айнан ўзи эди. Эски услубдаги кенг, баланд хоналар, катта кабинет, хотини ва қизи учун махсус хоналар, ўғлига дарсхона – худди улар учун атайлаб қурилгандек. Иван Ильич жиҳозлашни ўз зиммасига олди, гулқоғозларни ўзи танлади, қадимги боярлар услубидаги мебеллар сотиб олди, деворларга ҳам ўз дидидаги пардалардан тортирди, ҳаммаёқ очилиб кетди ва у ҳаёлида тасаввур қилган олиймақом манзара юзага келди. Жиҳозлаш ярмига етганда унинг хунари шу даражада намоён бўлдики, ҳосил бўлган нафосат кутганидан анча юқори эди. У ҳаммаси тайёр бўлгач, бошқалар қабул қиладиган салобатли, тўқис ва дилтортар манзарани тасаввур қилди. Ўзича катта хона қандай бўлишини ҳаёлига келтириб кўрди. Ҳали таъмири тугамаган меҳмонхонага назар ташлаб, у аллақачон камин, унинг олдидаги панжара ва жавонларни кўрди, бу сочилиб ётган курсичалар, деворларга терилган мис товоқ ва ликоплар жой-жойига қўйилганда юзага келадиган кўрк уни яйратиб юборди. Унга ўзидек дидга эга Паша ва Лизенькани бу совғаси билан қанчалик хурсанд қилиши мамнуният бағишлади. Улар бунақасини кутмаганди, бироқ ҳаммаси улар учун-да. Мухими, кўнгилга олийжаноблик ва тўқислик кайфиятини улашадиган арзон нарҳдаги қадимги буюмларни топиш ва харид қилиш мумкин бўлди. Яқинларига йўллаган хатларида уларни бирваракайига ҳайратга солиш учун ҳаммасини яшириб ёзди. У бу юмушларга шунчалик берилиб кетдики, айни уни мамнун қилган ва севган янги иши ҳам кейинга сурилиб қолди. Мажлислар асносида ҳаёли паришон бўлиб кетарди:

дераза пардасини осишга қандай пирамон олсам: сидирғасиданми ёки йиғилганидан? Қараб ўтиришга сабри чидамай, нарсаларни ўзи ташиди, ҳатто мебелларни ўрнаштирди, пардаларни осди. Бир сафар нарвончага чиқиб, гулкоғоз ёпиштираётган устага ўзи истаган бурама нақшни ўргатаман деб суриниб кетди ва йиқилиб тушди, чакқонлик билан ўзини ўнглаб олди-ю, аммо дераза ромига биқини билан қаттиқ урилди. Лат еган жойи оғриб юрди, бироқ ҳаммаси ўтиб кетди. Шу кунларда Иван Ильич ўзини ўта хушчақчақ ва бардам ҳис қиларди. “Ўзимни ўн беш йилга ёшаргандай сезаяпман”, деб такрор-такрор айтарди ўзича. Юмушларни сентябрда тугатишга астойдил интилди-ю, барибир иш октябрнинг ўрталаригача чўзилди. Майлига, лекин ҳаммаси гўзал бўлди, бунини нафақат ўзи тан олди, балки кўрганлар ҳам эътироф этишди.

Одатда бир-бирига ўхшаган ўртаҳол одамлар бой бўлишни жуда хоҳлайдилар ва бойларга тақлид қиладилар: қалин мовут газлама, қора ёғоч, гуллар, гиламлар ва тўқ ёки ялтироқ мис лаганларни тахлайдилар ва ҳамма танийдиган машҳур одамларга ўхшагилари келади. Унда ҳам, гарчи диккатни қаратиш шарт бўлмаса-да, шунга ўхшаш нарсалар бор эди; назарида унинг буюмлари бутунлай ўзгача эди. Ниҳоят у оиласини темирйўл станциясида кутиб олиб, уларни тўғри ўзининг яраклаб турган хонадонига бошлаб келди, оқ галстук тақиб олган хизматкор гулларга фарқ олдинги хона эшигини очди, кейин меҳмонхонага, хос бўлмага киришди, шу ерда хайратдан донг қотишди, бундан у ўзини янада бахтиёр ҳис этар, уларни айлантириб, ҳамма жойни кўрсатар, мақтовларни мамнуният билан қабул қиларди ва мамнунлигидан кўнгли чароғон бўларди. Шу оқшом чой устида Прасковья Фёдоровна Иван Ильичдан қандай йиқилганини сўраганда, у ёйилиб кулди ва ҳаммага қандай учиб тушганини ва устани кўрkitганини кўрсатиб берди.

– Беҳудага гимнасткочи, бўлмаганман ахир. Бошқа одам бўлганда ўлиб қоларди, мен эса мана бу жойим билан андак туртиниб ўтдим, холос; қўл тегиб кетса, оғрийди, бироқ аллақачон тузалиб кетди; ўрни андак қорайиб турибди.

Улар янги хонадонда ҳар доимгидек, бир пайтлар яхши яшаганлари сингари, худди ҳамма нарса етарли-ю, фақат яна битта хона камдек, маблағ, бошқа воситалардан ҳам шикоят йўғу, фақат жиндай пул – беш юз сўм етишмайди сингари жонҳалак кайфиятда кўнгилли яшадилар. Айниқса, ҳали ҳаммаси бажарилмаган, лекин адо этилиши лозим бўлган дастлабки пайтлар ёқимли эди: ниманидир харид қилиш, бошқасига буюртма бериш, бирининг ўрнини алмаштириш ёки ўзгасини тузатиш даркор. Гарчи эр-хотин ўртасида бир қанча англашилмовчиликлар юзага келиб турса-да, иккаласи ҳам шундай мамнун эдиларки, юмушлар қанчалик кўп бўлмасин, ҳаммаси ортиқча гап-сўзларсиз адо этиларди. Ташвишлар ниҳоялаб қолганда бироз зерикарли бўлар, нимадир етишмаётгандек туюлса, таниш-билишчилик, расм-русумлар билан турмуш бисёр бўларди.

Эрталабдан судда бўлган Иван Ильич тушликда уйига қайтарди, дастлабки вақтларда, агар уйдаги баъзи қусурлар унинг жиғига тегишини ҳисобга олмаганда, кайфияти доим яхши бўларди. (Дастурхондаги, чойшаблардаги кичкина доғ, пардадан ситилиб кетган тизимча ҳам уни зор қашатарди: у қанча меҳнат сарфлади буларга, қандай чидайди?) Уму-

ман, Иван Ильичнинг ҳаёти худди ўзининг эътиқоди талаб қилгандек ўтаётганди: енгил, ёқимли ва жозибали. Соат тўққизда туриб, қаҳва ичади, газета ўқийди, кейин вицмундирина кийиб, суд маҳкамасига йўл олади. У жойда тегирмон тоши айланиб туради ва Иван Ильич худди дўлда қолгандек бўлади: ишга шўнғиб кетади. Қабулига келганлар, девонхонадан маълумотномалар, девонхонага қоғозлар, мажлис – доимий ва қатъий йўлга қўйилган тартибот. Ана шундай шиддаткор оқимдан ташқарида бўлган ва хизмат вазифасининг тўғри ташкил қилинишига халақит берадиган барча ғўр, ҳаётий даҳмазаларни инкор этишга тўғри келарди: одамлар билан ҳеч қандай муносабатга, айниқса, ишга доир муносабатларга йўл қўймаслик, муносабатлар фақат хизмат доирасида бўлиши, хизматнинг ўзи муносабат бўлиши лозим эди. Масалан, биров келади-да, ниманидир билмоқчи бўлади. Иван Ильич ундан қарздор эмас ва бундай одам билан бирор гап-сўз қилишга мажбурияти йўқ; мабодо, ўша одам ҳамкасб бўлиб, хизмат юзасидан нимадир муносабатга киришиш лозим топилса, буни Иван Ильич кифтини келтириб, барча хизмат низомларида таъкидланган талабларни жойига қўйиб, шу билан бирга дўстона назокат билан адо этарди. Хизмат муносабатлари тугадими, ҳаммаси тугарди. Шу уддабуронлиги туфайли ҳаётининг ҳақиқий манзараси билан хизмат йўриғини кориштириб юбормасди, Иван Ильич узоқ амалий тажрибаси ва иқтидори билан бу санъатни мукамал эгаллади ва баъзан сеҳргар каби ўзича ҳазиллашиб, инсоний ва хизмат бурчини аралаштириб кўришни синамоқчи ҳам бўлди. Унга шунинг учун ҳам йўл қўйдик, ўзининг иқтидори кучини ҳис қиларди ва исталган пайтда зарурат юзасидан инсоний ва хизмат бурчини ажратиб юбора ва жой-жойига қўя олишига ишонарди. Иван Ильичнинг ишлари фақат енгил, ёқимли, жозибалигина эмас, сеҳргарона давом этарди. Ора-сира чекар, чой ичар, озроқ сиёсат ҳақида, яна бироз умумий ишлар юзасидан, мавриди билан қарта тўғрисида, ҳаммадан кўпроқ эса лавозимларга тайинлашлар борасида суҳбатлашарди. Ҳорғин, бироқ оркестрда биринчи скрипкада ўз партиясини муваффақиятли ижро этган моҳир созанда кайфияти билан уйига қайтарди. Уйда қизи ойиси билан қаергадир кетган чиқар ёки уларникига кимдир келган бўларди; ўғил гимназияда, дарсларни репетитор кўмагида тайёрлайди ва гимназияда қандай ўқитишса, шу даражада таҳсил олади. Ҳаммаси яхши эди. Тушликдан кейин, агар меҳмонлар бўлмаса, Иван Ильич баъзан одамлар тилдан қўймайдиган китоблардан ўқир, оқшомлари эса иши билан машғул бўлар, қоғозларни титкилар, қонунлар билан танишар, суд кўрсатмаларини қонун талаблари билан солиштирарди. Бу машғулотлар унга зерикарли ҳам, ёқимли ҳам туюлмасди. Қарта ўйналганда-ку бошқа гап, лекин ишлаш барибир бир ўзи ёки хотини билан ўтиргандан кўра яхши эди. Иван Ильичга хуш ёқадиган дамлар мавкеи баланд эркак ва аёлларни чорлаб уюштирган чортанг давралар – дилкаш тушликлар эди, шунчаки одми суҳбатдошлардан фарқ қилмайдиган, маълум даражага эришган одамлар билан вақт ўтказишлардан унинг меҳмонхонаси файзга тўлиб кетгандек туюларди.

Бир сафар уларникида ҳатто базм бўлди, рақсга тушдилар. Иван Ильич учун ҳаммаси ёқимли, ҳаммаси яхши эди, фақат хотини билан торт ва конфетлар борасида катта жанжал чиқди: Прасковья Фёдоровнанинг ўз мўлжаллари бор эди, Иван Ильич эса қаттиқ туриб қиммат со-

тадиган қандолатфурушдан харид қилишни талаб қилди; анчагина торт олдилар, ортиб қолди ва шундан жанжал чиқди, қандолатфурушнинг баҳоси эса қирқ беш рубл эди. Жанжал каттариб кетди ва ёқимсиз тус олди, Прасковья Фёдоровна унга: “Аҳмоқ, заҳар!” деди. Эр бошини чангаллаб қолди ва баногоҳ юраги унга ажрашиш ҳақида эслатгандек бўлди. Бироқ базм хушчакчак ўтди. Яхши одамлар йиғилганди, Иван Ильич княгиня Труфонова ва “Сен қайғумни ол” жамиятини тузиб машҳур бўлиб кетган унинг синглиси билан рақс тушди.

Хизмат юзасидан мамнунлик худбинликни, ижтимоий ҳаётдан мамнунлик димоғдорликни пайдо қилади, Иван Ильич учун эса ҳақиқий хурсандчилик қарта ўйинидан эди. У тан олардики, ҳаммасидан кейин, қандайдир воқеалару ҳаётидаги нохушликнинг изидан хуш ёқадигани, барининг қаршисида шамдек ёниб турган мамнуният, бу – яхши ўйинчилар, худа-беҳудага бақиравермайдиган ҳамтовоқлар билан қарта ўйнаш, албатта, мудом тўртовлон (беш киши бўлса, менга ёқади, деб турсанг ҳам ўйин қийин кечади) иштирокида ақлли ва жиддий ўйин (агар қўл келиб турса), сўнг кечки овқат билан бир стакан вино ичиш. Кичикроқ ютуқдан кейин (каттаси ёқмайди) Иван Ильич оромбахш кайфият билан уйкуга ётарди.

Улар шу тарзда умргузаронлик қилишарди. Теваракларида энг мақбул одамлар йиғилган, эътиборли шахслар, ёшлар ҳам келиб-кейтиб туришарди.

Даврадаги танишларидан эр ҳам, хотин ҳам, қиз ҳам бутунлай рози, атрофларида хира пашшадек айланиша бошлаган, садоқатларини изҳор этиш учун ҳатто японча таомлар тайёрлаб келишга киришган ҳар хил танишлари-ю дўстларидан узоқлашишди. Тез орада хира пашшалар тарқаб кетди ва Головинлар атрофида энг яхши дўстлар давраси қолди. Ёш йигитлар Лизенька атрофида ўралаша бошлашди, айниқса, суд терговчиси Дмитрий Иванович Петришевнинг ёлғиз ўғли, меросхўри анча айланишиб қолдики, бу масалада Иван Ильич Прасковья Фёдоровна билан жиддий гаплашиб олди: уларни тройкада¹ сайр қилишга юборишса ёки уйда хонаки спектакль ташкил этишса, қандай бўларкан? Улар шундай яшашарди. Ҳаммаси шундай давом этарди ва жуда ёқимли эди.

4

Ҳаммаси кўнгилдагидек давом этарди. Иван Ильич баъзан шикоят қилиб қоладиган оғзидаги аққимтил, ёқимсиз таъм ва ошқозонининг чап тарафи санчиб туришини ҳам кўнгилсизликка йўйиб бўлмасди. Аммо бу нохушлик ортиб борди, оғриқ ҳам ўтиб кетмади ва шуридан биқинидаги доимий сирқираш сезими ҳамда кайфиятининг бадбинлигини чиқариб ташлай олмади. Кайфиятидаги бадбинлик борган сари кучайиб, Головинлар оиласида қарор топган файзли турмуш тарзини ҳам издан чиқара бошлади. Эр хотини билан тез-тез жанжаллашадиган бўлиб қолди ва бундай доимий машмашалар оилавий тароват ва жозибани барбод қилди, фақат одоб меъёрлари аранг жон сақлаб турарди. Яна жанжал мунтазам тус олди. Яна эр ва хотин алоҳида-алоҳида ўтиришгандагина эркин нафас оладиган бўлишди.

¹ Тройка – уч отли извош.

Энди Прасковья Фёдоровна ҳеч тортинмай, асоссиз равишда эрининг феъли оғирлигидан ёзғирадиган бўлди. Ўзига хос ҳамма нарсани бўрттириб гапириш одатидан келиб чиқиб, у эри бошиданок шунақа ит-феъл бўлганлигини, фақат ўзининг бардоши билан йигирма йиллик бу азобни енгиб келганлигини такрорлай бошлади. Рост гап ҳам шу эдики, энди жанжаллар эр томонидан келиб чиқарди. Унинг инжиқликлари ҳар доим тушлик пайтида, кўпинча шўрвани тановул қилиши билан бошланарди. Ҳали идишларнинг синиғига кўзи тушиб қолар, ҳали овқатнинг таъми ёқмас, ҳали ўғлининг столга тирсагини тираб ўтиргани ғашига тегар ёки қизининг соч турмагидан жиғибийрони чиқарди. Буларнинг ҳаммасида Прасковья Фёдоровнани айбларди. Прасковья Фёдоровна бошида эътироз билдириб, бунақа бачканалик қилаверма, деб айтди, лекин эри барибир тушлик пайти бир-икки қилиқ кўрсатишини қўймади, бундан аёл унинг овқат пайтида жини кўзийдиган касали бор эканини тушуниб етди ва ўзига таскин берди; ортиқ эътибор бермай қўйди-да, фақат тезроқ овқатланиб, туриб кетадиган бўлди. Прасковья Фёдоровна бутун бардошини ишга солиб, муроса йўлини тутди. Эрининг қабих феъл-атворга эғалигини тушуниб, ўзига раҳми келиб кетди. Ўзига раҳми келган сайин эрига нисбатан нафрати ортиб бораверди. Ҳатто унинг ўлимини тилашгача бориб етди, бироқ буни хоҳламади, негаки, унақада тирикчилик манбаидан ажралиб қоларди. Бу нарса унинг баттар жиғибийронини чиқарарди. Шунчалар чорасиз эдики, ҳатто эрининг ўлими ҳам уни бу кўрғиликдан халос қила олмасди, ҳамма захрини ичига ютди, шу тарзда юраги зардобга тўлиб бораверди.

Навбатдаги жанжалдан сўнг, бу гал Иван Ильич бутунлай ноҳақ эди, буни ўзи ҳам тан олди ва ўзига келгач, ҳақиқатан ҳам хотинининг жиғига тегадиган бўлиб қолганини, бу касаллик эканини очиқ эътироф этди, хотини касаллиги рост бўлса, даволаниш лозимлигини айтди ва таниқли бир шифокорга бориб учрашишга қистай бошлади.

Эр шифокор хузурига борди ҳам. Ҳаммаси ўзи кутгандек бўлиб чиқди; ҳаммаси рисоладагидек бажарилди. Кутиш, ўзига суд амалиётидан таниш бўлган қоғоз тўлдиришлар, албатта, бу сафар дўхтир тўлдирди; томир кўриш, юракни эшитиш, олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар ва кераксиз жавоблар, кейин эса, модомики, сиз бизга мурожаат қилибсизми, биз хизматингизга тайёремиз қабалидаги сохта илтифот. Ҳаммаси худди суддагидек эди. Судланувчилар унинг қаршисида қандай кўринишда намоён бўлса, таниқли дўхтир уни шундай алпозда кутиб олди.

Дўхтир айтди: у-булар ва анов-мановлар кўрсатаяптики, сизнинг ичингизда фалон нарса бўлган; агар бу текширувлар давомида тасдиқланмаса, маълум бўладики, аҳволингиз мановнақа. Агар бунақа чиқиб қолса, унда... ва ҳоказо. Иван Ильич учун битта савол ҳаммасидан муҳим эди: унинг аҳволи хавфлими ёки ташвишга ўрин йўқми? Дўхтир бундай кўндаланг қўйилган саволни айланиб ўтди. Дўхтирнинг нуқтаи назарича, бу савол жуда сийқа ва муҳокама қилишга арзимаиди; фақат буйракнинг ўрнидан жилгани, шиллиқ пардасининг яллиғланиши ҳамда кўричакда ўзгариш тахмин қилинмоқда. Бу ўринда Иван Ильичнинг ҳаёти ҳақида гап кетаётгани йўқ, гап кимирлаб қолган буйрак ва кўричак устида айланмоқда. Бу борадаги мунозарага чек қўйиб, дўхтир

Иван Ильичнинг кўз олдида ақлини чакмоқдек ишлатганча, асосий муаммони кўричакдан, деб ҳукм қилди ва хулоса ясаб дедики, кейинчалик пешобнинг таҳлилидаги янги аломатларни маълум қилиши мумкин ва шунда иш қайтадан кўрилади. Ҳаммаси худди Иван Ильич судланувчилар билан қандай муносабатга киришса, ёрқин бир тарзда айнан шундай такрорланаётганди. Дўхтир ҳам кўзойнагининг устидан тантанавор оҳангда судланувчидан юқорига қараб, ёрқин бир тарзда ўзининг якуний сўзини маълум қилди. Дўхтирнинг якуний сўзидан Иван Ильич шундай хулосага келдики, аҳвол ёмон, дўхтирга, қолаверса, ҳаммага барибир, фақат унга ёмон. Бу хулоса Иван Ильичда ўзига нисбатан ҳамдардлик туйғусини кўзгаб, жуда ёмон таъсир қилди, шу билан бирга юрагида шундай муҳим масалада пинагини бузмаган бепарво дўхтирга ғазаб жўш урди.

Бироқ у ҳеч нима демади, ўрнидан турди, стол устига пул ташлаб, чуқур хўрсинди-да:

– Биз, беморлар, сизларга тез-тез ўринсиз саволлар бериб турсак керак, – деди. – Умуман, бу касаллик хавфлими, йўқми?

Дўхтир кўзойнагининг устидан бир кўзи билан қаттиқ тикилди, бу билан у: ҳой, судланувчи, агар савол беришни тўхтатмасангиз, мен сизни залдан ҳайдаш юзасидан қарор чиқаришга мажбур бўламан, деяётгандек эди.

– Мен сизга муҳим ва керакли гапларнинг ҳаммасини айтдим, – деди дўхтир. – Қолганини кейинги таҳлиллар кўрсатади. – Дўхтир таъзим қилди.

Иван Ильич шошилмай кўчага чиқди, чанага ғамгин ўтирди ва уйига йўл олди. Йўл бўйи дўхтирнинг мавҳум ва тушунарсиз илмий тилда айтганларини хотирасида тиклаб, уларни оддий лафзга ўгиришга, маъзини чақиб, лоақал битта саволга жавоб топишга ҳаракат қилиб борди: менга ёмонми – жуда ёмонми ёки ҳали ҳеч нарса эмасми? Унга дўхтирнинг барча айтганлари ахволининг жуда ёмонлигини тасдиқлаётгандек бўларди. Кўчадаги ҳамма нарса Иван Ильичга ёмон кўриниб кетди. Извошчилар ғамгин, уйлар ғамгин, йўловчилар, дўконлар ғамгин. Вужудидаги бир дақиқа ҳам тўхтамайдиган, симиллаган оғриқ дўхтирнинг тушунарсиз гапларидан кейин бошқача, жиддий тус олди. Иван Ильич энди янги, оғир бир сезги билан унга кулоқ тутта бошлади.

У уйига етиб келди ва хотинига гап қотди. Хотини кулоқ тутди, бироқ гапнинг ўртасида шляпа кийиб олган қизи кириб қолди: у ойиси билан отланиб турган экан. Қиз мажбуран ўтириб, бу зерикарли ҳикояни тинглашга тутинди, бироқ унинг гапларини охиригача эшитишга она-боланинг сабри чидамади.

– Яхши, мен жуда хурсандман, – деди хотини, – энди сен ўзингга кара, дориларни вақтида ичиб тур. Рецептни менга бер, ҳозир Герасимни дорихонага жўнатаман. – Прасковья Фёдоровна шундай дея кийимларини алмаштиргани чиқиб кетди.

У хотини хонада эканида нафасини ичига ютиб турди, чиқиб кетган эса чуқур нафас олди.

– Нима ҳам дердим, – деди ўзича ғудраниб. – Ҳақиқатан ҳам ҳали ҳеч нарса эмасдир...

У дориларни ича бошлади, пешоб таҳлилидан сўнг ўзгариши тах-

мин қилинган бўлса-да, тавсияларга амал қилиб борди. Шу ўринда таҳлилдами ёки ўзини парвариш қилишидами, қандайдир чатоқлик содир бўлди. Буни дўхтир билмаслиги керак – нима бўлганда ҳам у дўхтир айтган ниманидир бажармаган. Ё у эсдан чиқарган, ё ёлғон гапирган ёки ундан ниманидир яширганлар.

Барибир Иван Ильич тавсияларга қатъий амал қилиб борди ва дастлабки вақтларда бу яхши таъсир қилди.

Дўхтир ҳузурига ташриф буюргандан кейин Иван Ильичнинг асосий машғулоти шифокор тавсиясида қайд этилган талаблардан келиб чиқиб, гигиенага қатъий амал қилиш, дориларни вақтида олиш, бутун вужуди бўйлаб тарқалаётган оғриқни назорат қилишдан иборат эди. У бутун диққат-эътиборини одамга хос касалликлару одамга хос саломатликка қаратди. Унинг ҳузурига беморлар, вафот этганлар, соғайганлар тўғрисида, айниқса, уникага ўхшаган касалликдан гап очганларида ҳаяжонини яширишга интилиб эшитди, сўради ва дардига кўникишга интилди.

Оғриқ қамаймади; аммо Иван Ильич ўртага шундай шартни кўйди: аҳволи яхшилиги ҳақида ўйлашга ўзини мажбур қилади. Ҳеч нарса ташвишга солмаган паллаларда у ўзини алдай оларди. Бироқ хотини билан даҳанаки жанг қилиб қолса, хизматда муваффақиятсизликка учраса, қартада омади юришмаса, оғриқ кучлироқ сезиладиган бўлиб қолди; авваллари бундай кўнгилсиз ҳолатларни, албатта, иллатларни енгаман, ютуқларга эришаман, зафар кучаман, деган сўзлар билан овунтириб, сездирмай ўтказиб ҳам юборарди. Энди эса ҳар қандай нохушлик унинг кўл-оёғини бўшаштириб юборар ва ғамга чўмдирарди. Ўзича энди соғая бошлаганимда, дориларнинг таъсири билинаётган бир пайтда мана шу лаънати кўнгилхиралик етмай турувди, деб ғижинарди. Яна бахтсизлигидан, уни хафа қилувчи ва нафратлантирувчи одамлардан дарғазаб бўлар ва бу ғазаб уни адойи тамом қиладигандек туюларди; аммо ғазабланмай туролмасди. Афтидан, унинг ғазабини кўзгайдиган вазият одамлар соғлиғининг ёмонлашувига олиб келиши тайин эди, шунинг учун бундай ҳолатларга бепарво бўлиш лозим; бироқ Иван Ильич бутунлай тескари мулоҳаза юритарди: ўзига тинчлик керак, осойишталикка дахл қиладиган таъсирларни изга солиш лозим. Шундай дерди-ю, арзимаган нохушлиқдан ҳам фиғони чиқиб кетарди. Табобатга доир китобларни ўқиб, дўхтирлар билан маслаҳатлашавериб, аҳволи баттар ёмонлашди. Ёмонлашув шунчалик осойишта кечаётган эдики, у буни сезмасди ҳам: бугунги аҳволини кечаги кунидан фарқлолмасди. Дўхтирлар билан маслаҳатлашиб билдики, унинг аҳволи оғирлашиб кетаяпти, ҳатто бу жараён тезлашиб бормоқда. Шунга қарамай, у дўхтирлар билан маслаҳатлашишдан тийилмади.

Бу ойда у бошқа бир таниқли зот қабулида бўлди: таниқли хоним олдин нима дейилган бўлса, шуни такрорлади, фақат саволларни бошқачароқ кўйди. Бу зотнинг маслаҳатлари Иван Ильичнинг шубҳалари ва кўрқувини фақат кучайтирди, холос. Танишининг таниши – жуда яхши дўхтир – касалликни бутунлай бошқача шарҳлади, соғайиб кетишига зўр бериб ишонтиришига қарамай, ўзининг саволлари ва тавсиялари билан Иван Ильични чалкаштириб юборди ва гумонларини кучайтирди. Гомеопатия усули билан даволовчи шифокор касалликка мутлақо

тескари ташхис қўйди ва дорилар берди, Иван Ильич бошқалардан яшириб, бир ҳафта дориларни ичди. Бир ҳафтадан кейин ҳеч қандай енгиллашиш сезмай, олдинги шифо ва ҳозирги давога ишончини йўқотиб, баттар тушқун ҳолга келди. Бир сафар таниш хоним иконаларнинг шифобахш хусусияти ҳақида сўз очиб қолди. Иван Ильич ўзини мажбур қилиб, диққат билан тинглади ва далилнинг тўғрилигига ўзини ишонтирди. Бу янгилик уни қўрқитиб юборди. “Наҳотки ақлим шунчалик заифлашиб қолган бўлса? – деди ўзига. – Бўлмағур гап! Ҳаммаси сафсата, буларга чалғимаслик, хушёрликни қўлдан бермаслик, бир дўхтирни танлаб, унинг айтганларини оғишмай адо этиш лозим. Шундай қиламан ҳам. Тамом-вассалом. Ҳеч нарсани ўйламайман ва ёзгача қаттиқ даволанаман. Шунда ҳаммаси аниқ бўлади. Энди иккиланишлар тугади!..” Буларни айтиш осон эди, бажариш эса анча мушкул. Биқинидаги оғриқ кучайиб борди, гўё бешбаттар бўлаётгандек эди, энди тўхтовсиз оғрирди, оғзининг таъми баттар айнаиди, унга оғзидан ёқимсиз, бадбўй хид чиқаётгандек туюлди, иштаҳаси ҳам, дармони ҳам йўқ. Энди ўзини алдаб бўлмасди: Иван Ильичнинг ҳаётида янги, муҳим, олдин ўз аҳамияти билан ҳеч кўрилмаган жиддий воқеа содир бўлаётганди. Буни фақат унинг ўзи биларди, атрофидагилар гап нимадалигини тушунишмасди ёки тушунишни хоҳлашмасди ва дунёда ҳаммаси олдингидек давом этаяпти, деб ўйлашарди. Булар ҳам Иван Ильични баттар кийнардди. Уйдагилари – асосан, борди-келдини авж олдириб юборган она ва қиз – кўрдик, ҳеч нимани тушунишмади, унинг хафалиги ва инжиқлиги учун ўзини айбдор санаб, баттар хўрлигини келтиришди. Гарчи улар бу кайфиятларини яширин тутсалар-да, Иван Ильич ўзининг уларга ҳалақит бераётганини кўриб турарди. Хотини унинг касаллигига бошқача ёндашмоқда эди, яъни эри нима деса ҳам, нима қилса ҳам, ўзини ундан йироқ тутди. Аҳвол тахминан мана бундай:

– Биласизми, – дерди аёл танишларига, – Иван Ильич рисоладаги одамлардай даволаниш тартибларига амал қилмайди. Ҳозир ҳапдориларни ичади ва нима буюрилган бўлса, ейди, вақтида ётади; эртасига эса, агар мен назорат қилмасам, дори ичишни эсдан чиқаради, осётр балиғини ейди (унга тақиқланган), яримкечагача қарта ўйнайди.

– Э, қачон эди? – дейди Иван Ильич алам билан. – Бир мартагина Пётр Ивановичникида ўтирганмиз.

– Кеча-чи, Шебек билан?

– Барибир мен оғриқдан ухлай олмайман...

– Нима бўлгандаям, бунақада сен соғаймайсан, фақат бизларни кийнаганинг қолади.

Зоҳиран, бошқаларнинг етказишича ва ўзи кўриб-билганидек, Прасковья Фёдоровнанинг эрининг касаллигига муносабати шу тарзда эди ва бунинг учун унинг ўзини айблар, дардини ортиқча даҳмаза деб биларди. Иван Ильич сездик, бу ҳолат хотинида ихтиёрсиз пайдо бўлди, бироқ бундан ўзига ҳам осон эмасди.

Судда Иван Ильич ўзига нисбатан ғалати муносабат қарор топаётганини сзди ёки сезаётганини ўйлади: гоҳ унга яқинда ўз ўрнини бўшатиб қўядиган одамдек қарашади; гоҳ атрофидагилар унинг кўрқинчли, даҳшатли, қулоқ эшитмаган восвослиги устидан бараварига кулишадилар ва ҳазил учун исталган жойга бошлаб борадиган ёки тортиб ке-

тадиган бахона топилгандек бўлади. Айниқса, ўзининг ўйноқилиги, сўзамоллиги Шварц ўн йил олдинги масрур кунларни эслатиб, Иван Ильичнинг баттар аламини келтирар, жаҳлини чиқарарди.

Бир қўл ташлаш муддаосида дўстлар тўпланди, кур олиб ўтирдилар. Янги қартани олиб аралаштирдилар, чийладилар, қарғани, улар етгита эди, қарғага тахладилар. Шериғи айтди: козирсиз, – ва иккита қарғани сақлаб турди. Кейин нима бўлади? Кулгили, мароқли хотима – қалпоқ. Бирдан Иван Ильич ўша жон олувчи оғрикни, оғзидаги ўша таъмни сездди ва унга шу ҳолда қалпоқдан завқ олиб хурсанд бўлиш ажабтовур ёввойиликдек туюлиб кетди.

У қўлдоши Михаил Михайловичнинг шодон тарзда столга мушт туширганини ва қарта олишдан илтифот ила ўзини тийиб, уни Иван Ильич томонга суриб қўйганини, шу билан хурсанд қилиш мақсадида қўлини чўзмай турганини кузатди. “У нима деб хаёл қиляпти, мен шунчалик ожизманки, ҳатто қарта олишга ҳам мажолим етмайди дебми?”, – ўйлади Иван Ильич, козирни унутиб қўйди, козир қартани юриб юборди ва қалпоқни қўлдан бой берди – ўйинда ютказди, энг ачинарлиси мағлуб бўлган Михаил Михайлович қақшаб қолди, унинг учун эса ҳаммаси бир чақа. Ҳамма нарсанинг қадрсизлигини хаёлга келтириш эса азоб эди.

Ҳамма унга кийин бўлаётганини кўриб турарди ва бундай таклиф қилишди: “Агар чарчаган бўлсангиз, ўйинни бас қиламиз. Дам олинг”. Дам олиш? У ҳеч қачон чарчамайди, тинмай қарта суриб, барчани чарчатади. Ҳамма сукут сақлаб, ғамга ботиб қолади. Иван Ильич бу қора булутни ўзи таратганини билади ва тарқатиб юбора олмайди. Улар кечки овқатни еб тарқалишади, Иван Ильич эса зилдек хаёллари гирдобада ёлғиз қолади. Унинг ҳаёти захарланган ва бошқаларнинг ҳаётини захарляпти, бу оғу камаймаяпти, аксинча, унинг бутун борлигини камраб олаяпти.

Ана шундай кайфият, боз устига қаттиқ жисмоний оғриқ билан тўшакка кириш лозим ва оғриқдан туннинг кўп қисми уйқусиз ўтади. Эрталаб эса яна ўриндан туриш, кийиниш, судга бориш, гапириш, ёзиш, агар бирон жойга борилмаса, уйга қайтиш керак – ҳар бир дақиқаси азоб бўлган йигирма тўрт соатлик кеча-кундузни шу тахлит ўтказаетганди. Ҳорат бўлиш арафасида якка-ёлғиз, ўзини тушунадиган, кадрига етадиган бирон кишисиз яшаётганди.

5

Шу йўсинда икки ой ўтди. Янги йил арафасида шаҳарга қайноғаси келиб уларникига қўниб ўтди. Иван Ильич судда эди. Прасковья Фёдоровна харид учун чиқиб кетганди. Иван Ильич кабинетига кирар экан, бу жойда жомадони билан ўрнашиб олган шодон ва соғлом қайноғасига дуч келди. Меҳмон Иван Ильичнинг қадам олиши билан хушёр тортиб, бошини кўтарди-да, унга бирзум анграйиб тикилиб қолди. Шу назар Иван Ильич учун бор манзарани намоён қилди. Қайноға нимадир демоқчи бўлиб оғзини очди-ю, тўхтаб қолди. Бу ҳаракат ҳаммасини тасдиқлади.

– Ажабо, ўзгариб кетибсиз?

– Ха, ўзгаришлар бор.

Шундан кейин Иван Ильич ўзининг кўриниши юзасидан қанча оғиз очмасин, қайноға миқ этмади. Прасковья Фёдоровна келиб қолди, қайноға опасининг олдига чиқди. Иван Ильич эшикни ёпиб, кулфладида, ўзини ойнага солди, олдин тўғридан, кейин қиялаб қаради. Ўзининг хотини билан тушган катта суратини олди, уни ойнадаги акси билан таққослади. Ўзгариш жуда катта эди. Кейин кўлини тирсагигача шимарди, қаради, енгини туширди, юмшоқ ўриндиққа ўзини ташлади ва кўз олдида тун зулмати қуоқлашди.

“Керак эмас, керак эмас”, – дерди у ўзича; сўнг ирғиб туриб, столга яқинлашди ва жилдни очиб, ишни ўқишга тутинди, бироқ ўқий олмади. Эшикни очди ва танобий хонага чиқиб кетди. Меҳмонхонанинг эшиги ёпиқ эди, овоз чиқармай яқинлашди-да, ичкарига қулоқ тутди.

– Йўқ, сен ошириб юбораяпсан, – дерди Прасковья Фёдоровна.

– Нимасини ошираман? Кўрмаяпсанми – у ўлаётган одам-ку, кўзига кара. Нур йўқ. Унга нима бўлган ўзи?

– Ҳеч ким билмайди. Николаев (бу бошқа дўхтир эди) нимадир деди, лекин мен билмадим. Лешетицкий (бу машҳур дўхтир эди) тескари гапни айтди...

Иван Ильич нари кетди, хонасига кирди, ётди ва ўйлай бошлади: “Буйрак, тинчимаган буйрак”. У жами дўхтирларнинг буйрак қандай силжиши, қандай безовта қилиши ҳақида айтган гапларини эслаб кетди. У ҳиссиёт кучи билан бу нобакор буйракни тутиб олиш, жойига қўйиш ва маҳкамлашга интилди; ҳайтовур, бу кўлидан келмасди. “Йўқ, яна Пётр Ивановичга бораман”. (Ўша танишининг дўхтир таниши бор эди.) Кўнғирокни чалиб, отни тайёрлашни буюрди ва жўнашга ҳозирланди.

– Йўл бўлсин, Жан? – хотини ўта дардчил ва ғайриодатий меҳрибон овоз билан сўради.

Бу кутилмаган ҳамдардлик уни қайғуга чўмдирди. У ғамгин нигоҳини хотинига қадади.

– Менга Пётр Иванович керак.

Шу билан дўхтир таниши бор танишаникига йўл олди. У билан дўхтирникига боришди. Дўхтир уни ўтирғизиб қўйиб, узоқ суҳбат қилди. Барча анатомик, физиологик тафсилотлар билан танишган дўхтирнинг фикрича, нима рўй берганини у тушуниб етган.

Кўричак билан жиндай бир нарса, арзимаган нарса содир бўлган. Бунини тўғрилаш қийин эмас. Бир узв фаолияти кучайтирилиб, бошқа узв фаолияти заифлаштирилади, шундай қилинганда сўриш юзага келади ва ҳаммаси изга тушиб кетади. У тушликка бироз кечикди. Тушлик қилди, яйраб суҳбатлашди, бироқ анчагача ишлагани кабинетига ўтгиси келмади. Ниҳоят кабинетига кирди ва шу зумда ишга ғарқ бўлди. У ишни ўқиди, ишлади, аммо хаёлининг тубида чўкиб ётган, қотиб қолган бир ишни ортга суриб қўяётганлиги ҳақидаги фикр тинчлик бермаётганди. Юмушларини тугатгач, бу қотиб қолган иш кўричак муаммоси эканини эслади. Бироқ бунга эътибор бермади-да, чой ичгани меҳмонхонага йўл олди. Меҳмонлар бор экан, суҳбатлашдилар, фортепиано чалдилар, қўшиқ куйладилар; қизининг ардоқли куёви, суд терговчиси ҳам бор экан. Прасковья Фёдоровнанинг фикрича, Иван Ильич оқшомни бошқалардан кўра қувноқроқ ўтказди, аммо у бир дақиқа ҳам кўричак

муаммоси юзасидан қотиб қолган ишни унутолгани йўқ. Соат ўн бир-да хайрлашди-да, ўз бўлмасига кириб кетди. У касалланганидан буён кабинетининг ёнидаги кичкина хонада бир ўзи ухларди. Ичкарига кириб ечинди, Золянинг романини кўлига олди, аммо китобни ўқимади, ўйга чўмди. Унинг хаёлидан қадрдон кўричакнинг тузалиб қолиши ҳақидаги фикр ўтди. Сўрилса, чиқариб ташланса, меъёридаги фаолияти тикланса. “Ҳа, ҳаммаси шундай бўлади, – деди ўзича. – Фақат табиатга кўмаклашиб юбориш лозим”. Дори эсига тушиб қолди, ўрнидан турди, уни ичди, унинг қандай шифо ато этаётганини, оғриқни йўқотаётганини ҳис этиб, елкаси билан ётди. “Фақат дорини меъёрида ичиш ва нохуш таъсирлардан қочиш керак; мен энда ўзимни яхши, ҳатто жуда яхши ҳис қиляпман”. У биқинини пайпаслаб кўрди, оғриқни сезмади. “Ҳа, сезмадим, тўғри, жуда яхши”. У шамни ўчирди ва ёнбоши билан ётди... Кўричак сўраяпти, тузалапти. Бирданига у ўша таниш, симиллаган, зиркираган оғриқни сезиб қолди. Оғзида ҳам ўша лаънати таниш маза. Юраги ўйнаб кетди, боши ғувиллади. “Э, Худо, э, Худо! – ғудранди у. – Яна, яна, ҳеч қачон тўхтамайди”. Бирданига дунё остин-устун бўлиб кетди. “Кўричак. Буйрак, – деди ўзича. – Гап кўричакда ҳам, буйракда ҳам эмас, балки ҳаёт ва... ўлимда. Ҳа, ҳаёт бор, у ўтаяпти, ўтаяпти, мен уни тутиб қола олмаяпман. Ҳа. Ўзни алдаш нимага керак? Нима, ўзимдан бошқа ҳеч кимга маълум эмасми, мен ўламан, фақат масала ҳафталарда, кунларда, балки ҳозирдадир, бўлиши мумкин. Қачондир ёруғлик бор эди, энди зулмат. Қачондир мен шу ерда эдим, энди у ерга... Қаерга?”. У музлаб кетди, нафаси тўхтади. Фақат юрагининг уришини эшитиб турди.

“Мен бўлмайман, хўш, шу билан нима рўй беради? Ҳеч нарса бўлмайди. Агар мен йўқолиб қолсам, қаерга кетаман? Наҳотки ўлим? Йўқ, хоҳламайман”. Ўрнидан туриб кетди, шамни ёқмоқчи бўлди, қалтироқ қўллари билан пайпасланди ва шамдондаги шамни полга тушириб юборди, изига қайтиб, ўзини ёстикқа ташлади. “Нима учун? Барибир, – очик кўзлари билан қоронғиликка тикилиб гапирди ўзича. – Ўлим. Ҳа, ўлим. Улар ҳеч нимани билмайди, билишни хоҳламайди, шафқат ҳам қилмайди. Улар ўйин қилади. (Қулоғига эшик ортидан, узоқлардан таралаётган кулги овозлари ва қийқириклар чалинди). Уларга барибир, аммо улар ҳам ўлади. Аҳмоқлар. Мен олдинроқ, улар эса кейин. Улар мамнун бўлишяпти. Ҳайвонлар!” Ғазаб уни бўғиб қўйди. Унга жуда қийин, кўтариб бўлмайдиган даражада оғир бўлиб кетди. Бироқ доимо бундай дахшатли кўрқув гирдобиди ҳам қолиб бўлмасди. У ўрнидан турди.

“Нимадир жойида эмас; ўпкани босиб олиш керак, ҳаммасини бошидан ўйлаб кўриш керак”. Ва у ўйлай бошлади. “Ҳа, касалликнинг бошланиши. Биқинимни уриб олганимда ҳеч ўзгариш йўқ эди, кеча қандоқ бўлсам, бугун ҳам, эртага ҳам шундоқ эдим, сўнг биқиним симиллаб қолди; жиндай безовта қилди, кейин кўпроқ, кейин дўхтир, кайфиятим бузилди, ранж-алам, яна дўхтир; мен эса жар ёқасига борган сари яқинроқ кела бошладим. Қувват оз. Яқинроқ, яқинроқ. Ва мен чўпдек қуриб қолдим, кўзимда нур йўқ. Бирданига ўлим васвасаси, мен эса ичак ҳақида ўйлайман. Ичакни суробга келтириш ҳақида ўйлайман, бу эса ўлим дегани. Наҳотки ўлим?” Яна кўрқув ғулув қилди, у ҳаллослаб, ка-

Кай ўлимга маҳкум ва у ўлишга арзир ҳам, бироқ мен, Ваня, Иван Ильич, барча ички туғёнларим, ўйларим билан ўлишим – бу бошқа масала. Ва менинг ўлим чангалига тушишим мумкин эмас. Бу даҳшат ахир.

Унга шундай туюларди.

“Агар қисматимга Кай сингари ўлиш битилганда, буни олдиндан сезардим, ботиний овоз шуни айтарди, лекин менда бундай бўлмади-ку; мен ва дўстларим – ҳаммамиз бунинг Кай билан юз берганидек эмаслигини тушуниб турардик. Энди эса аҳвол бу! – дерди у ўзига-ўзи. – Бўлиши мумкин эмас. Мумкин эмас, бироқ... мумкин экан. Бу ёғи қандок бўлди? Буни қандай тушуниш керак?”

Чиндан ҳам у тушуна олмасди ва ёлғон, нотўғри, ёқимсиз бу фикрдан қутула олмасди, уни бошқа, тўғри, соғлом фикрлар билан ситиб чиқаришга интиларди. Лекин шу фикр фақат фикр эмас, ҳақиқатдек қайта пайдо бўлар ва қаршисида туриб оларди.

У нажот топиш илинжида бу фикрнинг ўрнига навбати билан бошқа ўйларни чорлай бошлади. Ўлим ҳақидаги хаёлларни қувган бурунги тафаккур тарзига қайтишга уринди. Бироқ – ғалати ҳолат – олдин нима ўлим туйғусини тўсган, ёпган, йўқотган бўлса, энди ҳеч бири ўшандай қила олмасди. Кейинги пайтларда Иван Ильич ўлим ваҳимасини яшириб турувчи илк фикрлаш тарзини тиклашга кўп уринди. Баъзан ўзига дерди: “Иш билан шуғулланаман, ахир унга ҳаётимни бағишладим-ку”. Ва у кўнглидаги барча шубҳаларни иткитиб, судга йўл олди; ўртоқлари билан суҳбатларда иштирок этди ва эски одати бўйича ёйилиб, одамлар тўдасига ўйчан нигоҳ ташлаб, озиб кетган кўллари билан дуб креслонинг суянчиғига таяниб, ўртоғига худди олдингидек энгашиб, қоғозни суриб кўйиб, қулоғига шивирлаб, кейин бирдан кўзини жаланглашиб ва тик қараб таниш сўзларни айтди ва ишни бошлади. Қутилмаганда биқинида оғриқ турди ва мажлисининг авж палласига сира эътибор қаратмай, ўзининг қон қакшатовчи ишини бошлади. Иван Ильич берилиб тинглар, оғриқ ҳақидаги фикрдан ўзини чалғитарди, бироқ дард симиллашда давом этар, қаршисида туриб олиб, унга термиларди гўё. Иван Ильич қотиб қолди, кўзидаги чўғ ўчди ва яна ўзидан сўрай бошлади: “Нахотки фақат у ҳақ?” Ўртоқлари ва қўл остидаги ходимлар ҳайрат ва надомат билан кўриб турардиларки, шундай моҳир, тажрибали қози адашиб кетаяпти, хатоларга йўл қўймоқда. У силкиниб хушига келишга интилди, мажлисни нари-бери тугатди-да, энди йиғилишларни олдингидек олиб бора олмаслиги, яшириб келган дарди ўзини ҳам бошқалар назаридан, оламидан бекитиб қўяётганини ҳис этиб, тушкун кайфиятда уйига қайтди; қозилик фаолияти билан ундан қутулишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. Ҳаммасидан ёмони шу эдики, дард уни бирор нима қилишга ундамас, фақат диққатини тортиб, оғриқнинг кўзига тик қараганча айтиб бўлмас даражада азоб чекишга мажбур этарди.

Иван Ильич бундай ҳолатдан қутулиш учун ўзга таскин, ўзга ниқоб излади, бундай ниқоблар ҳам қисқа муддатга уни кутқаргандек бўлди, бироқ зум ўтмай оғриқ нур каби уларнинг ичидан сизиб ўтар, уни ҳеч нарса тўсиб қололмасди гўё.

Бир сафар, кейинги кунларнинг бирида, у меҳмонхонага, ўша ўзи тузаган, йиқилиб тушган, – буни ўйлаш заҳарханда кулги кўзғарди, – ўзи

уни тахтлашда ҳаётини қурбон қилган, негаки касаллигининг бошла-нишига ўша йиқилиб тушишдаги лат ейиш сабаб бўлганди, – шу хона-га кирди ва локланган столнинг бир чети нима биландир қирилганини кўрди. Бунинг сабабини излай бошлади ва четга суриб кўйилган альбом-нинг бронзадан ясалган безаги қийшайиб қолганини пайқади. У ўзига кадрдон, ўзи меҳр билан тузган альбомни олди, қизи ва ўртоқларининг искиртлигидан алами тошди, – варақлари йиртилган, суратлар буклан-ганди. Альбомни ҳафсала билан тартибга келтириб, безакни тўғрилаб кўйди.

Кейин альбомлар солинган жавонни бошқа бурчакка, гуллар ёнига ўрнатиш фикри ҳаёлига келди. У хизматкорни чақирди: қизими, хотини-ми ёрдамга келишди; улар рози бўлишмади, тортишдилар, у бахслашди, жаҳли чикди; барибир ҳаммаси яхши эди, негаки анов ҳақида эсламади, у кўринмади.

У уриниб турганда бирданига хотини ишни расво қилди: “Тўхта, одамлар силжитади. Яна ўзинга бир балони орттирасан”, шунда бир-данига у ниқоб ортидан эласланиб кўриниб кетди, уни аниқ кўрди. Иван Ильич умид қилдики, у ўтиб кетади, бироқ беихтиёр биқини зирқиради, – у жойида ўтирибди, шу жойни безовта қиляпти, энди унута олмайди, у гуллар ортидан юзсизларча Иван Ильичга боқиб турибди. Муддаоси нима?

“Рости, худди шу ерда, манави парда ортида ҳужумда жон таслим қилгандек мен ҳаётимни бой бердим. Наҳотки? Қандай даҳшатли ва аҳмоқона қисмат! Бундай бўлиши мумкин эмас! Мумкин эмас, бироқ бўлаяпти”.

Иван Ильич кабинетга кириб ўринга чўзилди ва у билан ёлғиз қолди. Кўзи кўзига тушиб турибди, у билан қиладиган иш йўқ. Фақат унга тер-милиш ва кўрқувдан музлаш қолди.

7

Иван Ильичнинг дардга чалинганининг учинчи ойида шундай вазият юзага келдики, буни пайқамаслик мумкин эмасди, негаки қадам-бақадам шунга борилаётганди, хотини, қизи, ўғли, хизматкорлар, танишлар, дўхтирлар, энг муҳими унинг ўзи – билдиларки, Иван Ильичга нисба-тан бошқаларнинг бор қизиқиши шундан иборат эди: ниҳоят у яқинда жойини бўшатади, ўзининг борлиги билан юзага келган қисинишдан тирикларни халос этади ва ўзи ҳам жами қийноқлардан халос бўлади.

У камуйку бўлиб қолди; унга афюн бердилар ва морфин пуркай бош-ладилар. Бу муолажалар унга кор қилмади. Бошида ярим уйқу ҳолатида ҳис этган маънисиз қўмсаш кайфиятидан бироз ўзига келгандек бўлди, бироқ кейинроқ бу ҳам олдингидек, ҳатто ундан ҳам баттар эзадиган кучлироқ оғриққа алмашди.

Унга дўхтирларнинг тавсияси билан алоҳида овқат тайёрладилар; бироқ бу таомлар унинг учун бемазадан бемаза, ёқимсиздан ёқимсиз туюларди.

Ичини бўшатиши учун ҳам махсус мослама ясаб беришди, ҳар сафар бу ҳам азоб эди. Азоб ифлосликдан, ёқимсизликдан, бадбўй ҳиддан ва бу юмушда бошқа бировнинг иштирокидан эди.

Бирок шу хижолатли ишда Иван Ильичга юпанч ҳам топилди. Ахлатни олиб чиқиш учун ошхона хизматчиси Герасим келарди.

Герасим покиза, соғлом, шаҳар маишатида семириб қолган ёш йигит эди. Ҳар доим кувнок, очиқ кўнгил. Бошида русча кийинган, тартибли бу боланинг ўзига ярашмаган юмуши Иван Ильични ажаблантирди.

Бир сафар у тувакдан турди-ю, иштонини кўтаришга мадори етмай, юмшоқ креслога кулаб тушди ва ўзининг яланғоч, этлари тиришиб қолган сонига тикилиб қолди.

Атрофга катта этигидан таралаётган ёқимли қорамой ҳидини анқитиб, қишнинг тоза ҳавосини олиб, мовут пешбанд таққан ва чайир, ёш билакларига енги шимарилган янги чит кўйлак кийган Герасим енгил қадамлар билан кириб келди-да, одатдагидек, беморни хижолат қилмасликка уриниб, юзидан ҳаёт завқи ва латофати уфуриб турганча тувакка яқинлашди.

– Герасим, – аранг гапирди Иван Ильич.

Герасим қандайдир дағалликка йўл қўйгандек титраб кетди ва илдам ҳаракат билан ўзининг навқирон, ёқимтой, содда, тароватли, энди тук қоплай бошлаган рухсорини бемор томон ўтирди.

– Нима хоҳлайдилар?

– Сен учун, ўйлашимча, ноқулай. Мени маъзур тут. Менинг иложим йўқ.

– Хижолат бўлмасинлар. – Герасим кўзлари чакнаб оппоқ соғлом тишларини кўрсатди. – Бундан нега азият чекаси? Сизнинг тобингиз йўқ-ку.

Ва у ўзининг чакқон, кучли қўллари билан одатдаги ишини бажарди-да, шипиллаб чиқиб кетди. Беш дақиқадан сўнг яна шундай шипиллаб қайтиб келди.

Иван Ильич ҳамон ўриндиқда ўтирарди.

– Герасим, – деди у йигит тозалаб ювилган тувакни жойлаштирар экан, – илтимос, менга ёрдамлаш, яқинроқ кел. – Герасим борди. – Мени кўтар. Бир ўзимга оғир, Дмитрийни жўнатиб юборгандим.

Герасим яқинлашди; бақувват қўлида, қандай енгил кириб келган бўлса, шундай енгил ва чакқон ҳаракат билан бақувват қўлида уни кўтарди, нариги қўли билан иштонини тўғрилаб, турғазиб қўймоқчи бўлди. Иван Ильич ўзини диванга ўтказишни сўради. Герасим қийинчиликсиз, гўё эркалатгандек уни опичлаб, диван олдига олиб борди ва ўтказиб қўйди.

– Раҳмат. Қандай яхши. Ҳаммасини... тез, чакқон бажарасан.

Герасим яна табассум қилди ва кетишга чоғланди. Иван Ильичга у билан бирга бўлиш ёқиб қолаётган эди, қўйиб юборишни хоҳламади.

– Илтимос, анов стулни мен томон сур. Йўқ, мана буни, оёғим тагига. Оёғим юқори бўлса менга ёқаяпти.

Герасим стулни келтириб тақиллатмай қулай ўрнаштирди ва Иван Ильичнинг оёғини кўтариб, устига қўйди; Герасим оёғини юқори кўтарган пайтда Иван Ильичга анча ёқимли туюлгандек бўлди.

– Менга оёғимнинг юқори туриши ёқаяпти, – деди Иван Ильич. – Анов ёстикни ҳам шу ерга қўй.

Герасим шундай қилди. Яна оёқни кўтариб ёстикни жойлаштирди. Яна Иван Ильичга Герасимнинг оёғини баланд тутиб туриши ёқди. Оёқни туширганда яна ёмон бўлди.

- Герасим, – деди у хизматкорга, – сен hozir бандмисан?
- Хеч қандай ишим йўқ, – жаноблар билан гаплашишнинг ҳавосини олган шахарликларга ўхшаб жавоб берди Герасим.
- Яна нимадир қилишнинг керакми?
- Нима ҳам қилардим? Ҳаммасини бажардим, фақат эртанги кунга ўтин ёриш қолди.
- Оёғимни шундай юқори кўтариб тур, майлими?
- Бажонидил. – Герасим оёқни юқори кўтарди, шундай ҳолатда Иван Ильич оғрикни сезмаётгандек бўлди.
- Ўтин нима бўлади?
- У ёғидан безовта бўлманг. Ҳаммасига улгураамиз.

Иван Ильич Герасимга оёғини ушлаб ёнида ўтиришни буюрди ва хизматкор билан у ёқ-бу ёқдан сўзлаша бошлади. Қизиқ, Герасим оёқни ушлаб турганда оғриқ босилгандек туюлди.

Шундан кейин баъзан Герасимни чакирадиган, оёқни елкасида тутиб туришга қистайдиган бўлди, у билан гаплашиш Иван Ильичга ёқарди. Герасим Иван Ильични аяганидан буларнинг ҳаммасини юракдан чиқариб, тез, чакқон ва жўнгина адо этарди. Бошқа одамларнинг саломатлиги, ҳаётсеварлиги, хушчақчақлиги Иван Ильичнинг ғарзини кўзғарди; фақат Герасимнинг ҳаётсеварлиги ва хушчақчақлиги Иван Ильичнинг ғашини келтирмас, аксинча, тинчлантирарди.

Иван Ильични азоблайдиган, негадир ҳамма томонидан тан олинган ёлғон, бу – у фақат касал, аммо ўлмайди, хотиржам даволанса бўлгани, шунда ҳаммаси изига тушиб кетади деган сафсата эди. У эса яхши билардики, нима қилмасинлар, баттар жон олувчи оғриқ ва охирида ўлимдан бошқа ҳеч нима рўй бермайди. Бу ёлғон уни ёмон қийнади, шундай қийнардик, бу машъум хулосани ўзлари ҳам биларди, у ҳам биларди, бироқ тан олишни хоҳлашмасди, боз устига унинг аянчли ҳолати юзасидан яна ёлғон гапириб, унинг ўзини ҳам бу алдовга кўнишга мажбур қилишарди. Паймонаси олдидан уни ўзи ҳақидаги сафсатага ишонтиришлар, меҳмондорчиликлар, пардалар, тушликдаги осётр... – ҳаммасининг давомига унинг ўлимини қўрқинчли тантанадек сукиб киритишга мўлжалланган ёлғон Иван Ильич учун шафқатсиз азоб эди. Ажабки, кўп марта унга ўз қилиқларини намоиш эта бошлаганларида уларга бақариб юборишдан аранг тийиларди: алдашни бас қилинлар, ўлишимни сиз ҳам биласиз, мен ҳам биламан, шундай экан, бас қилинлар, жилла қурса ёлғон гапирманлар. Бироқ ҳеч қачон у бундай гапиришга ботинолмасди. Иван Ильичнинг даҳшатли ва ваҳимали ўлими атрофдагиларга қутилмаган тасодифдек ёқимсиз, ўзи бир умр сазовор бўлган “ёқимтойлик”нинг ажри сифатида кўнгилсиз ёки бирқадар ноҳўя (худди бир одам меҳмонхонага кириб, ўзидан бадбўй хид таратгандек) туюларди; у кўриб турардики, унга ҳеч кимнинг раҳми келмайди, негаки ҳеч ким ҳатто ҳозир ҳам унинг ҳолатини тушунишни хоҳламасди. Фақат Герасим унинг аҳволини тушунди ва юраги ачишди. Негаки Иван Ильичга Герасим билан бирга бўлиш таскин берарди, ёқарди. Герасимнинг баъзан миқ этмай тун бўйи унинг оёғини елкасига қўйганча узлуксиз ўтириши, ҳатто ухлашни ҳам хоҳламай, “Сиз ҳеч ҳам хижолат бўлманг, Иван Ильич, ҳали ухлаб оламан” деб туриши; баъзан қутилмаганда сенсираб, “Сен бетоб бўлсанг, нега хизмат қилмайлик?”

деб қўшиб қўйишлари ёқарди. Фақат Герасимгина ёлғон гапирмасди, афтидан, у гап нимадалигини тушуниб етган, кўриниб турибдики, яширишнинг ҳожати йўқ, чўпдек озиб кетган, заиф хўжайинига унинг раҳми келади. Ҳатто бир сафар Иван Ильич уни жўнатиб юбораётганида очикчасига:

– Бир кун ҳаммамиз ўламир. Нима учун хизмат қилмаслик керак? – деди у гўё ўлим тўшагидаги одамга хизмат қилаётганидан асло азият чекмаётганини ва вақти келганда ўзига ҳам кимдир шундай хизмат қилишидан умидворлигини таъкидлагандек.

Ёлғон ва унинг асоратларидан ташқари Иван Ильични яна бир нарса қийнарди: уни кадрлашмаётгани, у хоҳлагандек кадрлашмаётгани, муттасил оғриқлардан кейин, баъзи дақиқаларда узок ўйларди: уят бўлсаям кимдир уни худди касал боладек ардоқласа, у хоҳлардики, унга худди ёш болаларни эркалатгандек, овунтиргандек муносабатда бўлсалар, уни ҳам эркалатсалар, ўпсалар, бошида кўз ёш тўкиб ўтирсалар. У билардики, ўзи оиланинг эътиборли аъзоси, оқарган соқоли бунга изн бермайди; аммо барибир шундай бўлишини истарди. Герасим билан муносабатларида шунга яқин нимадир бор эди, шунинг учун ҳам Герасим билан муносабат унга таскин берарди. Иван Ильич йиғлашни, боши устида бошқаларнинг ҳам йиғлашини, эркалатишларини хоҳларди-ю, аммо мана, суд аъзоси, даврадоши Шебек келди, унинг йиғлашга, эркалашга сиёқи бор эди, Иван Ильич эса жиддий туриб, салобатли, чуқур ўйга толган қиёфада ва ўрганиб қолганидек дабдаба билан кассацион қарорнинг аҳамияти ҳақида сўз очди ва ўз фикрининг тўғрилигини уқтиришга киришиб кетди. Унинг атрофидаги ва ўзидаги бундай мунофиқлик кейинги пайтда Иван Ильичнинг ҳаётини ҳаммадан кўра кўпроқ захарлади.

8

Субҳидам эди. Субҳидам бўлганлиги Герасим кетган ва Пётр-малай келиб, шамларни ўчирган, пардаларни очган ва хонани аста йиғиштиришни бошлаганидан билинди холос. Тонгми, тунми, якшанбами, жумами – ҳеч бири фарқ қилмай қолди, фақат бир дақиқа ҳам тинмай сирқиратадиган, азобли оғриқ; тобора адоғига етиб бораётган, лекин ҳали тугамаган тириклик ҳисси; яқинлашаётган қўрқинчли, шафқатсиз ўлим ва ёлғонлар гирдобигина таъқиб қиларди. Бунақада кунлар, ҳафталар, соатларнинг ҳисоби бўладими?

– Чой буюрадиларми?

“Малайга тартибни сақлаш муҳим, эрталаб жаноблар чой ичсалар бас”, – ўйлади у ва қисқа қилиб:

– Йўқ, – деди.

– Диванга ўтишга қийналмайсизми?

“У хонани тартибга келтириши лозим, мен эса унга халақит бераяпман, мен ивирсиқлик, тартибсизлик келтираман”, – ўйлади Иван Ильич ва деди:

– Йўқ, мени тинч қўй.

Малай яна ғимирлай бошлади. Иван Ильич кўлини чўзгач, Пётр эшилиб яқин келди:

– Нима буюрадилар?

– Соат.

Пётр ёстиқ остида ётган соатни келтириб узатди.

– Тўққиз ярим. Улар туришмадимми?

– Йўқ ҳали. Василий Иванович (бу ўғли эди) гимназияга кетдилар, Прасковья Фёдоровна эса агар сиз сўрасангиз, уйғотишимни тайинлагандилар. Буюрадиларми?

– Йўқ, керак эмас. – “Чойдан татиб кўрсам-чи?” – ўйлади у. – Ҳа, чой... келтир.

Пётр ташқарига йўналди. Иван Иьичга ёлғиз қолиш кўрқинчли туюлиб кетди. “Уни қандай тутиб қолиш мумкин? Ҳа, дори”.

– Пётр, менга дорини узат. – “Дори нимага ҳам кор қиларди?” У қошиқни олиб, дорини ичди. “Йўқ, фойдаси йўқ. Бари беҳуда, ёлғон, – оғзида таниш, чучмал, ёқимсиз таъмни туяр экан у шундай хулосага келди. – Йўқ, ишона олмайман. Оғриқ бир нафасга бўлса ҳам тинсайди.” У инграй бошлади. Пётр қайтиб кирди. – Йўқ, бор. Чой келтир.

Пётр кетди. Ёлғиз қолган Иван Ильич яна инграй бошлади, фақат азобли оғриқдан эмас, қайғудан, юрак сиқилишидан инграрди. “Бу адоғи йўқ куну тунлар, бари бир хил. Тезроқ келсайди. Нима тезроқ? Ўлим, зулмат. Йўқ-йўқ. Булар ўлимдан яхшироқ!”

Пётр патнисда чой олиб кирганда Иван Ильич унга бу ким, у нима, дегандек узоқ анграйиб қараб қолди. Пётр бу қарашдан хижолат тортди. У ўнғайсизланиб турар экан, Иван Ильич хушига келди.

– Ҳа, – деди у, – чой... яхши, қўй. Фақат ювинишимга ёрдамлашиб юбор ва тоза кўйлак келтир.

Иван Ильич ювинишга тутинди. У тўхтаб-тўхтаб қўли, юзини ювди, тишини тозаллади ва сочини тарай бошлади-да, ойнага кўз ташлади. У кўрқиб кетди, айниқса, сочининг ялтираган пешонасига текис тармашиб туриши кўрқинчли туюлди.

Кўйлагини алмаштираётганларида, агар баданига кўзи тушса, яна ҳам кўрқиб кетишини тушунди-да, ўзига қарамади. Мана, ҳаммаси ниҳоясига етди. У халатни кийиб, қалин жун рўмолга ўранди ва чой ичиш учун стол ёнига ўтирди. Шу аснода бирзум ўзини енгил ҳис этди, аммо чой ичишни бошлар экан, яна ўша таъм, яна ўша оғриқ қайтди. У ўзини зўрлаб, чойни охиригача ичди, сўнг оёғини узатиб, чўзилди. Ётди-да, Пётрга рухсат берди.

Яна ўша гап. Баъзан умид учқуни порлаб қолади, баъзан пушаймонлар уммони жунбушга келади, яна ўша оғриқ, яна ўша азоб, ўша қўмсаш ва ҳаммаси бир хил, ўзгармас. У ёлғизликдан азобланиб, кимнидир чақиргиси келади, аммо биладики, ёнида биров ўтирса аҳволи бундан ҳам баттар бўлади. “Балки яна морфин ичиш керакдир, бари эсдан чиқади-ку. Мен унга, дўхтирга айтаман, бошқа бирор нарса ўйлаб топсин. Бундай яшаш мумкин эмас, мумкин эмас”.

Бир-икки соат шундай ўтади. Мана, ташқаридан қўнғироқ товуши эшитилди. Зора, дўхтир бўлса. Ҳа, бу дўхтир, сизни бирор нима чўчитдимми, ҳозир ҳаммасини тўғрилаймиз қабилидаги ифодани никоб қилиб олган бардам, хушчақчақ, семизгина, қувноқ шифокор. Дўхтир бу ифода мазкур ҳолатга ёпишмаслигини билади, аммо у худди зиёфатга бораётган одам эргалаб зарчопонини елкасига илиб олгандек, бу никобни босиб кийиб олган ва уни асло ечмайди.

Дўхтир завқ билан, шошилмай қўлини артади.

– Совқотиб кетдим. Қаттиқ совуқ. Исиниб олсам майлими? – дейди худди у исиниб олиши учун жиндай кутиб туриш лозим, шундан кейин бари изга тушиб кетадигандек оҳангда.

– Хўш, қалайсиз?

Дўхтир Иван Ильичга “Ишлар қалай?” дегиси келади, бироқ у сезадики, бундай деб бўлмайди ва “Тунни қандай ўтказдингиз?” дейди.

Иван Ильич дўхтирга “Нахотки сен ҳеч ёлғон гапиришдан уялма-санг?” дегандек қарайди. Бироқ дўхтир саволни тушунишни хоҳламайди.

Ва Иван Ильич нолийди:

– Барибир жуда қаттиқ азоб. Оғриқ ўтиб кетмаяпти, йўқолмаяпти. Нимадир бўлганда эди!

– Ҳа, сиз касаллар доим шунақасизлар. Хўш, карангки, исиниб ҳам олдим, ҳатто инжиққина Прасковья Фёдоровна шу ерда бўлганида ҳам, менинг ҳароратимга эътироз билдирилмасди. Хўш, салом бердик. – Дўхтир қўл олишади.

Ва бирданига олдинги нағмаларини йиғиштириб, жиддий киёфада беморни кўздан кечиришга тутинади, томир уриши, ҳароратини ўлчади, изидан дукиллантиш, тинглаб кўришлар бошланади.

Иван Ильич ҳеч шубҳасиз биладикки, буларнинг бари хўжақўрсинга, алдов, бироқ дўхтир тиззалаб, энгашиганча қулоғини гоҳ юкорига, гоҳ пастга тутиб, маънодор киёфада унинг устида турли тана машқларини ижро этар экан, Иван Ильич худди бир пайтлар адвокатларнинг нима учун ёлғон гапираётганини билса-да, мафтун бўлиб тинглагандек дўхтирнинг жонҳалак ҳаракатларига махлиё бўлиб қолади.

Дўхтир диванга чўккалаб, яна ниманидир дукиллантиб турганида Прасковья Фёдоровнанинг шоҳи кўйлаги шитирлади ва дўхтирнинг келганини билдирмагани учун Пётрга танбех бергани эшитилди.

Аёл ичкарига кирди, эрини ўпди ва бирданига аллақачон уйқудан тургани, фақат англашилмовчилик туфайли дўхтирнинг келганини пайқамай қолганини исботлашга тушиб кетди.

Иван Ильич унга суқ билан қаради, бошдан-охир кўз югуртириб чиқар экан, унинг оппоқ, дўмбоқ, тоза қўлларига, бўйнига, овозидаги жарангга ва кўзида ҳаёт уфуриб турган шуълага ҳасади келиб кетди. У қалбининг бутун қуввати билан хотинидан нафратланар, хотини тегинганида унга нисбатан кўнглида тўлиб-тошган нафратдан эзиларди.

Аёлнинг эрига ва унинг дардига муносабати одатдагидек эди. Худди дўхтир беморларга нисбатан маълум муносабат тарзини жорий қилган ва шундан воз кеча олмаганидек, аёл ҳам бир қолипдаги гапларни билиб олганди – эри айтилган тавсияларга амал қилмайди, ҳаммасига ўзи айбдор ва бу ҳам етмагандай тинмай таъна қилади. Прасковья Фёдоровна эрига шундан бошқача муомалани лойиқ кўрмасди.

– Кўрмайсизми, ҳеч қулоқ солмайди! Дориларни вақтида ичмайди. Боз устига доим оёғини тепага кўтариб ётади, бу, эҳтимол, унга зарардир.

Аёл унинг Герасимни оёғини тутиб туришга қандай мажбур қилишини эринмай ҳикоя қилади.

Дўхтир ёйилиб, беозор қулади: “Нима ҳам қилардик, афсуски бу беморлар шунақа аҳмоқона нарсаларни ўйлаб топишади, чидашдан бошқа илож йўқ; уларни тушунса бўлади”.

Кўрик тугагач, дўхтир соатга қаради ва шу пайт Прасковья Фёдоровна Иван Ильичга маълум қилдики, эри рози бўлсаям, бўлмасаям у таниқли дўхтирни таклиф қилган ва улар Михаил Данилович (одатдаги дўхтирни шундай аташарди) билан биргаликда беморни кўрадилар, маслаҳатлашадилар.

– Сен эътироз билдирма, илтимос. Буни мен ўзим учун қиляпман, – деди аёл ҳамма нарсани эри учун қилаётгани ва шу боис ҳам Иван Ильич унинг хоҳишига қарши бормаслигини истехзоли оҳангда таъкидлаб. Бемор сукут сақлади, пешонаси тиришди. Шу билан атрофини мунофиқлик бутунлай ўраб олганини, бундай муҳитда бирор нарсани тушунишда чалкашиб кетиш мумкинлигини ҳис этди.

Хотини унга нима раво кўраётган бўлса, барини ўзи учун қилар ва Иван Ильичга ўзи учун қилаётганини ақлга сиғмайдиган ҳолдек таъкидлаб, гапининг тескарасини тушунишга ундарди.

Ҳақиқатан, соат ўн икки яримда таниқли дўхтир келди. Яна шу жойда ва бошқа хонада эшитишлар, буйрак ҳамда кўричак ҳақида батафсил суҳбатлар бошланиб кетди ва ҳаёт-мамот масаласи бир ёқда қолиб, савол-жавобларда буйрак ва кўричак масаласи атрофлича муҳокама қилинди, бу аъзолар билан арзимаган ўзгариш бўлиб ўтган, мана энди Михаил Данилович ва таниқли зот ишга киришадилар ва ҳаммаси жойига тушади.

Таниқли дўхтир жиддий, лекин умид уйғотадиган қиёфада хайрлашди. Иван Ильичнинг кўзида кўрқув учқуни ва илинж шуъласи порлаб, тузалишга қанчалик кафолат борлиги ҳақида берган илмоқли саволига у кафолат йўғу, имконият бор, деб жавоб қайтарди. Дўхтирни кузатаётган Иван Ильичнинг нигоҳи шунчалар ғамгин эдики, буни кўриб, таниқли дўхтирнинг хизмат ҳақини бериш учун кабинетдан чиқиб кетаётган Прасковья Фёдоровна йиғлаб юборди.

Умидбахш сўзлари билан дўхтир бағишлаган кайфият узок чўзилмади. Яна ўша хона, ўша суратлар, пардалар, гулқоғозлар, шиша идишчалар ва ўзининг оғриётган, жафо чекаётган вужуди. Иван Ильич ихрай бошлади; унинг томирига дори юбордилар ва у сархушликда барини эсидан чиқарди.

У кўзини очганда қоронғи туша бошлаган эди; беморга таом олиб келишди. У шўрвани зўриқиб ичди; яна ўша ҳол, яна тун кириб келди.

Овқатдан кейин соат еттиларда унинг хонасига базмга борадигандек кийинган, дўппайган, таранг тортилган кўкраклар, юзида атир-упа изи билан Прасковья Фёдоровна кирди. У эрталаб театрга боришаётганини эслатганди. Сара Бернар¹ ташриф буюрган ва уларнинг ложага чипталари бор эдики, чипта олишни Иван Ильичнинг ўзи мажбурлаганди. Иван Ильич буни эсидан чиқарганди, хотинининг ҳашами унинг ғашини келтирди. Ғазаби кўзиганини яширди-ю, ўзи ложадан жой олиб, театрга боришни, бу болалар учун тарбиявий эстетик завқланиш бўлишини қаттиқ тайинлаганини эслади.

Прасковья Фёдоровна ўзидан кўнгли тўқ қиёфада, лекин айбдордек бироз қимтиниб ўтирди, гўё сўрашга мажбурдек, ҳеч янгилик бўлмаганини билса-да, эрининг соғлиғини суриштирди ва ўзига керак гапни айта бошлади: унинг боришга хоҳиши йўқроқ, бироқ ложа

¹ Сара Бернар (1844–1923) – француз актрисаси.

аллақачон олинган ва Элен, киз ва Петришев (суд терговчиси, кизнинг қаллиғи) боради, уларни ёлғиз жўнатиш нокулай. Аслида унга эрига қараб ўтириш ёқади. Фақат усиз дўхтирнинг тавсияларини бажарса бўлгани.

- Ҳа, Фёдор Петрович (куёв) кирмоқчи эди. Мумкинми? Лиза ҳам.
- Майли, киришсин.

Ясанган, яримяланғоч, ёш вужудини кўз-кўз қилиб қизи кирди. Отасига эса айнан вужуди азоб беради. Солланиб кадам босадиган, соғлом, табиийки, севгидан маст, бахтига соя ташловчи касаллик, оғриқ ёки ўлимдан ғазабланадиган нозикниҳол.

Фрак кийиб олган, йўғон, бакуватт бўйни маҳкам қисилган оқ ёқада, кўкраги кенг, кучли сонлари узун қора шимда лорсиллаган, бир қўли таранг тортилган қўлқопда, тавозе-ла Фёдор Петрович ҳам кирди.

Уларнинг изидан янги мундирча кийган, қўлқопда, кўзининг ости кўқарган, бунинг маъносини Иван Ильич тушунарди, бечорагина гимназиячи ҳам сездирмайгина бош сукди.

Иван Ильичнинг ўғлига ҳамиша раҳми келарди. Унинг олазарак, оғриқли нигоҳи доим ваҳимали эди. Иван Ильичнинг билишича, Герасимдан ташқари фақат Вася уни тушунар ва кадрига етарди.

Ҳамма ўтирди, яна беморнинг саломатлигини суриштирдилар. Сукунат чўкди. Лиза онасидан дурбинни сўради. Она ва киз ўртасида уни ким қаерга қўйгани юзасидан можаро чиқди. Жуда ёқимсиз ҳолат.

Фёдор Петрович Иван Ильичдан Сара Бернарни кўрган-кўрмаганини сўради. Иван Ильич бошида ўзидан нимани сўраганларини тушунмади, кейин эса деди:

- Йўқ; сиз аллақачон кўрдингизми?
- Ҳа, “Адриенна Лекуврёр”да¹.

Прасковья Фёдоровна актрисанинг бир фазилатини мақтади. Қизи эътироз билдирди. Унинг ўйинлари қанчалик нафосатли ва ҳаётий эканлиги ҳақидаги доим бир хилда такрорланадиган суҳбат бошланиб кетди.

Суҳбат асносида Фёдор Петрович Иван Ильичга назар солди-да, жим бўлиб қолди. Бошқалар ҳам қарадилар ва жимиб қолдилар. Иван Ильич ялтираган кўзлари билан қаршисига тикилар, шубҳасиз, улардан ғазабланарди. Бу ҳолатни изга солиш лозим эди, бироқ буни тузатиб бўлмасди. Ўртага чўккан оғир сукунатни бузиш лозим эди. Ҳеч ким бунга журъат этолмасди, бирданига ёлғон фош бўлиб қоладигандек, бари ошкор бўладигандек ҳамма ваҳимага тушди. Биринчи бўлиб Лиза журъат қилди. У сукунатни бузди. Қиз ҳамманинг кўнглидаги гапни яширмоқчи бўлди-ю, аммо сездириб қўйди.

– Айтганча, кетар вақт ҳам бўлди, – деди у бир вақтлар отаси совға қилган соатига қараб ва уларнинг иккисигагина маълум бўлган бир нарса ҳақида йигитга сездириброқ боқиб кулди-да, кўйлагини шитирлатганча ўрnidан турди.

Ҳамма ўрnidан кўзғалди ва хайрлашиб чиқиб кетишди.

Улар туриб кетгач, Иван Ильичга кайфияти яхшидек туюлди: мунофиқлик йўқолди, у ўшалар билан кетди, аммо оғриқ қолди. Яна ўша на оғир, на энгил оғриқ ва ўша қўрқув. Ҳаммаси бирдек ёқимсиз.

¹ “Адриенна Лекуврёр” – француз актрисаси Адриенна Лекуврёр (1692–1730) фаолиятига бағишланган пьеса.

Яна дақиқа изидан дақиқа, соат кетидан соат ўта бошлади, ҳаммаси ўша-ўша, охири йўк, бари муқаррар даҳшатли якун сари бораяпти.

– Ҳа, Герасимни юборинглар, – деб жавоб берди Иван Ильич Пётринг саволига.

9

Хотини тун ярмидан оққанда қайтди. У оёқ учида юриб кирди, бироқ буни Иван Ильич эшитди: кўзини очди ва яна шошиб юмиб олди. Аёл Герасимни жўнатиб юбориб, эри билан ўзи ўтирмақчи бўлди. Эр кўзини очди ва:

– Йўк, кет. – деди.

– Жуда қийналаяпсанми?

– Нима фарқи бор.

– Афюн ичсанг-чи?

У рози бўлди ва ичди. Аёл кетди.

Соат учларгача ярим беҳуш ҳолатда азоб тортди. Уни аллақандай тор қора халтага мажбурлаб тиқишаётгандек туюлар, лекин сира тика олишмасди. Бу ёқимсиз ҳаракат уни зор қақшатиб рўй бераётганди. Бундан ўзи гоҳ кўрқар, гоҳ ичкарига кирмоқчи, оғриқни тўхтатишга ёрдамлашмоқчи бўларди. Бирдан ағдарилиб, қулаб тушгандек бўлди ва кўзини очди. Ҳар доимгидек оёқ учида тинч ва осуда мудраб Герасим ўтирибди. У эса озиб кетган, пайпоқ кийдирилган оёғини унинг елкасига қўйиб ётибди; ўша қалпоқли шам, ўша тиним билмас оғриқ.

– Боравер, Герасим, – пичирлади у.

– Қўяверинг, ўтирибман-да.

– Йўк, боравер.

У оёғини тушириб ёнбошлаб ётди-ю ўзига раҳми келиб кетди. Герасим қўшни хонага чиқишини сабр билан кутди ва ортиқ чидай олмай, ёш боладек хўнграб юборди. У ўзининг чорасизлиги, бедаво дардга чалингани ёлғизлиги, одамларнинг шафқатсизлиги, Худонинг раҳми келмаётгани, шафқат қилмаётганидан ўксиб йиғлади.

“Нечун мени бу қўйга солдинг? Нега мени бу жойга олиб келдинг? Нима учун, нима учун мени бунча қийнайсан?..”

У жавоб кутмай, жавоб йўқлиги, жавоб бўлиши мумкин эмаслиги учун йиғлашда давом этди. Оғриқ яна хуруж қилди, бироқ у кимирамлади, ҳеч кимни чақирмади. Ўзича дерди: “Майли, яна уравер! Аммо нима учун? Мен сенга нима қилдим, нега?”

Кейин у жимиб қолди, йиғлашни ҳам, нафас олишни ҳам тўхтатди ва бутун диққат-эътиборини бир нуқтага жамлади: гўё шовқинли овозларга эмас, қалб овозига, ботинида қўзғалган фикрларга кулоқ тутмоқчи бўлди.

– Сенга нима керак? – дастлабки эшитган саволини сўзлар билан шундай ифодаласа бўларди. – Сенга нима керак? Сен нимани хоҳлайсан? – ўзича такрорларди у. – Нимани? – Қийналмасликни. Яшашни, – жавоб берди яна ўзи.

У бор вужуди билан диққатини қайта жамлади, ҳатто оғриқ сезилмай қолди.

– Яшашни? Қандай яшашни? – сўради ичкаридан қалб овози.

– Ҳа, яшашни, олдин қандай бўлса шундай: яхши, кўнгилли яшашни.

– Сен олдин яхши ва кўнгилли яшагансанми? – сўради овоз. У ҳаётининг энг гўзал лаҳзаларини эшлагга тиришди. Аммо – ғалати манзара – кўнгилли ҳаётининг у гўзал лаҳзалари энди олдингидек оҳанраболи эмас эди. Болаликнинг илк таассуротларигина бундан мустасно. Ўша манзилда, болаликда ҳақиқатан агар қайта яшаш насиб этса, орзу қиладиган ёқимли нарсалар бор эди. Бироқ у кунларни кечирган одам энди йўқ: улар бошқа биров ҳақидаги хотиралардек бўлиб қолди.

Бугунги кунларга етаклаган ўтмиш воқеалари ҳақида ўйлаганда таассуротлари хираллашиб, унинг учун, Иван Ильич учун қувонч бўлиб туюлган туйғулар кўзида эриб, ажабтовур, аллақандай ярамас тусга кириб борди.

Болаликдан узоқлашиб, шу кунларига яқинлашган сари шодликлар арзимас ва шубҳали туюла бошлади. Бу ҳуқуқшуносликдаги таҳсилдан бошланди. Ҳар ҳолда у жойда чинакам ҳаёт бор эди: хурсандчилик, дўстлик, умид бор эди. Лекин юқори синфларга ўрлай бошлагач, бундай ёқимли лаҳзалар камайиб борди. Кейин губернатор хузуридаги дастлабки хизмат асносида ҳам ёқимли лаҳзалар бўлганди: бу хотинига бўлган муҳаббатининг хотиралари эди. Кейин ҳаммаси чалкашиб кетди, кўнгилли онлар камайиб, яхши дамлар борган сари озаяверди.

Кутилмаганда уйланиш... ва кўнгил қолишлар, хотинининг оғзидаги ҳид, ҳиссиётлар, ён беришлар! Бу жон олувчи хизмат, бу пул топиш йўлида куйиб-пишишлар, шу зайлда бир, икки, ўн, йигирма йиллар ўтди – бўлгани шу. Ҳаммаси жонсиз, ўлик. Ўзимни гўё ташвишлардан юқорида юргандек ҳис этиб, аслида ғам-ташвишнинг остида умримни ўтказган эканман. Шундай бўлган экан. Кўпчиликнинг наздида, мансаб-мартабада баланд бўлганман, лекин ҳаёт қуйидан, пастдан ўтиб кетган экан. Мана, оқибати, ўлимга тайёрланавер!

Хўш, бу нима ўзи? Нега? Бўлиши мумкин эмас. Ҳаёт шундай маънисиз, ярамас бўлиши мумкин эмас. Агар у шу тарзда ярамас ва маънисиз бўлса, нима учун ўлиш, қийналиб ўлиш лозим? Нимадир нотўғри.

“Балки мен рисоладагидек яшамагандирман?” – Иван Ильичнинг миясига кутилмаганда шу фикр келди. “Нега, ахир ҳаммасини талаб қилинганича, керагича бажардим-ку?” – у ўзича шундай деди ва шу зумда ҳаёт ва ўлим жумбоғининг ягона ечимини ҳам ўзидан узоқлаштирди.

“Энди нимани хоҳлайсан? Яшашними? Қандай яшашни? Яшаш, худди судда яшагандек, суд амалдори эълон қилади: “Суд келаяпти!..” Суд келаяпти, суд келаяпти, – такрорлади у ичида. – Мана у, суд. Ахир мен айбдор эмасман-ку! – ғазаб билан қичқирди у. – Нима учун?” У йиғлашдан тўхтади ва юзини девор томон ўгириб, фақат бир нарса ҳақида ўйлай бошлади: бунча қийноқларга сабаб нима?

Лекин қанча ўйламасин, саволига жавоб тополмади. Энди ҳаёлига тез-тез шу фикр келарди: нима рўй бераётган бўлса, ҳаммаси нотўғри яшаганидан; аммо Иван Ильич дарҳол ҳаётининг мутлақо тўғрилигини эсга олиб, ёқимсиз ўйни нари ҳайдарди.

Яна икки ҳафта ўтди. Иван Ильич энди дивандан кўзгалмасди. У тўшақда ётишни хоҳламай диванга ўрнашиб олди. Мудом юзини девор-

га ўгириб ётганча нукул битта ечими йўқ азобдан қийналар, битта жавоби йўқ савол устида бор вужуди билан бош қотирарди. Ўлим нима? Наҳотки рост бўлса бу ўлим дегани? Ички овоз жавоб берарди: ҳа, рост. Бу қийноқларга сабаб нима? Ўша овоз жавоб берарди: шунчаки, сабаби йўқ. Шундан бошқа ҳеч нима рўй бермасди.

Дардга йўлиқиб, илк марта дўхтирга учраганидан бери Иван Ильич тез-тез ўрин алмашиб турувчи икки қарама-қарши кайфият таъсирида яшарди: бир томондан, тушунарсиз ва кўрқинчли ўлимнинг ваҳимаси ва кутилиши, бу ёқда ўз вужуди фаолиятини кузатишдан умидбахш қизиқиш. Кўз олдида баъзан ўз вазифасини бажармаётган биргина буйрак ва кўричак, баъзан эса ҳеч қачон қутулиб бўлмайдиган тушунарсиз ўлим шарпаси турарди.

Бу икки кайфият касалликнинг бошланишида бир-бири билан алмашиб турарди; дард узоқ давом этгач эса буйракнинг тузалиши ҳақидаги умид шубҳали ва хаёлий туюла бошлади ва кутилаётган ўлим таҳдиди кучайди.

Иван Ильич ўзича бундан уч ой олдинги ҳолатини эслашга ва уни ҳозирги вазият билан чоғиштиришга уриниб кўрди; барча умидлар чилпарчин бўлиши учун тоғнинг тагига энгандек ҳалокат сари бир текис кетган экан.

Кейинги пайтларда бу ёлғизликда, диван суянчиғига юзини босиб ётиб ўзи ҳис этган ёлғизликда, кўплаб танишлари, бор тумонат шаҳардаги ёлғизликда, на денгиз тубида, на ер юзида тенги йўқ мутлақ ёғизликда – кейинги пайтлардаги ана шундай танҳоликда Иван Ильич фақат ўтмиш хотираларини тиклаб яшай бошлади. Унинг кечмиши манзаралари навбати билан намоён бўлаверди. Яқин лаҳзаларнинг таассуротлари тобора узоқлашиб борар ва охири болаликда тўхтарди. Иван Ильич ўзига олхўри мураббосидан ейишни таклиф қилганлари ҳақида ўйласа, болаликдаги бурушган, хом француз олхўрисининг ўзига хос таъми, оғзи тўла сўлак билан уни данагигача кемираётганлари эсига тушиб кетар, шу хотиралар қаторида бошқалари ҳам уйғонарди: энага, ака, ўйинчоқлар... “Булар ҳақида ўйлаш шарт эмас, жуда оғриқли”, – дерди Иван Ильич ўзига ва бугунги кунларга қайтарди. Диван суянчиғидаги тугма ва саҳтиён теридаги излар. “Тери қиммат, лекин сифатсиз; шундан ҳам жанжал чиққанди. Биз отамизнинг сумкасини йиртиб қўйганимизда бошқа тери эди, жанжал ҳам бошқача, кейин жазолашганди, онам эса бизларга бўғирсоқ берувди”. Яна хаёл болаликка кўчар ва яна Иван Ильичга ёқимсиз туюлиб, буларни нари ҳайдаб бошқа нарсалар ҳақида ўйлашга уринарди.

Яна ўша ҳол, бу хотираларни эшлаш жараёнида бошқа хотиралар ҳам хаёлни эгалларди: касаллиги қандай зўрайди ва қандай оғирлашиб борди? Ўтмиш ҳақида ўйлар қанча узоққа кетса, ҳаёт таъми шунча кучаярди. Бурунги ҳаётда эзгулик кўп эди, ҳаётнинг ўзи ҳам, унинг қадри ҳам баланд эди. Кейин ҳамма ўйлари қоришиб кетарди. “Қийноқ қанча зўрайса, ҳаёт ҳам шунча ёмон ўтади”, – ўйларди у. Ортда, ҳаётнинг бошланишида фақат битта ёруғ нукта, кейин эса ҳаммаси қоп-қора, ҳаммаси шувиллаб ўтади. “Ўлимгача бўлган ораликқа тескари мутаносибликда”, – ўйлади Иван Ильич. Тобора шитоб билан пастга қулаётган тош кўз олдида келди-ю, қалби ўртанди. Азоби ортиб бораётган ҳаёт интиҳого, даҳшатли қабоҳат сари елдек учиб борарди. “Мен учаяпман...”

У титради, қимирлади, қаршилиқ қилмоқчи бўлди; бироқ қарши туриш мумкин эмаслигини англаб етди ва яна рўпарасида турган, қарамаса бўлмайдиган борлиққа тикилишлардан чарчаб, кўз қирини диваннинг суянчиғига қадади ва кута бошлади, ўша кўрқинчли қулаш, силкиниш ва вайрон бўлишни кута бошлади. “Қарши туриш мумкин эмас, – деди ўзича. – Ҳеч бўлмаса, нима учун мумкин эмаслигини тушуниш керак. Бу ҳам мумкин эмас. Агар мен рисоладагидай яшамаганимни тан олсам, тушунса бўлади-ку. Лекин буни энди тан олишнинг сира иложи йўқ”, – деди ўзича ҳаётининг бутун қонунийлиги, тўғрилиги, маъқуллигини хотирлаб. “Бунга йўл қўйиб бўлмайди, – деди у биров кўриб, алданиб қоладигандек лабларини қимтиб илжайганча. – Изоҳ йўқ! Қийноқ, ўлим... Нима учун?”

11

Шу алпозда яна икки ҳафта ўтди. Бу вақт ичида Иван Ильич ва хотини кўпдан кутган воқеа содир бўлди: Петришев урф-одат бўйича ниятини билдирди. Бу кечки пайт рўй берди. Эртаси куни Прасковья Фёдоровна Фёдор Петровичнинг таклифини эрига қандай маълум қилишни обдан ўйлаганча унинг хузурига кирди, бироқ шу кеча Иван Ильичнинг аҳволи руҳияти жуда ёмонлашди. Прасковья Фёдоровна уни ўша диванда, фақат бошқа ҳолатда учратди. У чалқанча ётар, инқиллар ва қотиб қолган нигоҳини тўғрига қадаб турарди.

Аёл дорилардан гап бошлаганда бемор нигоҳини унга қаратди. У гапини тугатишга улгурмади: бу нигоҳда туганмас ғазаб акс этиб турарди. – Исо ҳаққи, тинчгина жон таслим қилишимга изн бер, – деди у.

Аёл чиқиб кетмоқчи эди, шу зум кизи кирди-да, хол-аҳвол сўрашга тутинди. Иван Ильич қизига ҳам хотинига боққан нигоҳ билан тикилди, соғлиғи ҳақидаги саволга куруққина жавоб бериб, яқинда ҳаммаларининг ундан кутулишини билдирди. Иккаласи ҳам жимиб қолишди, биров ўтирган бўлиб, сўнг зумда чиқиб кетишди.

– Бизнинг айбимиз нима? – деди Лиза онасига. – Худди биз уни касал қилгандек. Тўғри, унга раҳмим келади, лекин нега бизни қийнайди?

Одатдаги вақтда дўхтир келди. Иван Ильич қаҳрли нигоҳини ундан узмай, қисқа-қисқа “ҳа, йўқ” деб жавоб қайтарди ва охирида деди:

– Ҳеч қандай ёрдам беролмаслигинизни биласиз-ку, шундай экан мени тинч қўйинг.

– Оғриқни энгиллаштиришимиз мумкин.

– Буни ҳам эпполмайсиз; тинч қўйинг дедим-ку сизга.

Дўхтир меҳмонхонага чиқди ва Прасковья Фёдоровнага маълум қилдики, аҳвол жуда танг, фақат битта йўли бор – афюн, у кўзғалаётган мислсиз оғриқни босади.

Дўхтир унинг жисмидаги оғриқ кучли, деб тўғри айтди. Бироқ баданининг зирқирашидан ҳам кўра кўпроқ унга қалб туғени азоб берарди. Иван Ильичнинг маънавий азобланиши шундан иборат эдики, кеча мудраб ўтирган Герасимнинг беғубор, лўмбиллаган юзига тикилиб туриб, миясига бир фикр келди: ростдан ҳам бутун ҳаётим, онгли ҳаётим “ҳалигидай” ўтган бўлса-я?

Унинг миясига авваллари мутлақо имконсиздек туюлган шубҳа оралади: у яшаб ўтган ҳаёт ўзи рисоладагидай деб ўйлаган даражадан

бошқача кечган кўринади. Миясига шундай савол келди: ўзидан юкори турган одамлар томонидан маъқул ҳисобланган мавжуд ҳолатларга қарши кураш борасидаги бироз кўзга ташланган ниятлари, дарҳол хаёлидан ҳайдаган ўша ниятларгина чин, бошқа ҳаммаси рўё бўлган эса-чи? Унинг хизмати, ҳаёт тарзи, оиласи, жамоаси ва манфаатлари – бари сохта бўлиши мумкин эди. У ўзининг ўтмишини ҳимоя қилишга уринди-ю, бирданига ўзи муҳофаза қилаётган борлиқ қаршисида ожизлигини сизди. Ҳимоя қилинадиган ҳеч нарса йўқ эди.

“Агар шундай бўлса, – деди у ўзича, – мен ўзимга берилган барча нарсани вайрон қилдим ва улар энди қайта тикланмайди, деган тушунча билан дунёни тарк этаётган бўлсам, буёғи қандок кечади?” Иван Ильич чалқанча ётиб олди ва бутун ҳаётини янгидан тафтиш қила бошлади. У эрталаб малайни, кейин хотинини, сўнг қизини, охирида дўхтирни кўрганда, уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи тунда аён бўлган машъум ҳақиқатни тасдиқлади. Уларнинг қиёфасида Иван Ильич ўзини, яшаш тарзини илғади ва буларнинг ҳаммаси ҳаёт ва ўлимни беркитиб турувчи дахшатли, улкан ёлғон эканини аниқ кўрди. Бу туйғу кучайиб, унинг жисмоний қийноқларини ўн баравар оширди. У хириллаб, кийимларини йириб ирғита бошлади. Унга нафаси қисилиб бораётгандек, кийимлари бўғаётгандек туюлди.

Унга кўп миқдорда афюн бердилар, у гум-гурс ўчди; бироқ чошгоҳга бориб яна шу қайталанди. Иван Ильич ҳаммани атрофидан қувиб солди ва у жойдан бу жойга ирғий бошлади.

Хотини кириб ялинди:

– Жан, азизим, мен учун шунга рози бўл (мен учун?). Бу зарар қилмайди, фойдаси кўпроқ тегади. Нима қилибди, ҳеч нарса эмас. Соғлом одамлар ҳам тез-тез...

Иван Ильич кўзларини катта очди.

– Нима? Тавба-тазарру келтириш? Нима учун? Керак эмас. Ҳа, майли...

Аёл йиғлаб юборди.

– Ҳа, азиз дўстгинам. Мен ўзимизникини чақиртираман, у жуда беозор.

– Ажойиб, жуда соз, – ғудранди Иван Ильич.

Рухоний келиб, унинг учун илохий каломлардан ўқигач, у юмшади, ўзининг шубҳаларидан кутулиб, энгил тортгандек бўлди ва бу тажангликдан сўнг унда оний умид уйғонди. У қайтадан кўричак ва уни даволаш ҳақида ўйлаб кетди ва кўзида ёш билан тазарру қилди.

Ибодатдан кейин уни ётқизиб қўйганларида, бир дақиқа энгил тортди ва яна дилида яшашга умид уйғонди. У таклиф қилинган жарроҳлик амалиёти юзасидан фикр юритди. “Яшашни, яшашни хоҳлайман”, – ўзича гапирди. Ҳол сўрагани хотини кирди; одатдаги гапларни айтди ва охирида қўшимча қилди:

– Аҳволинг анча тузук-а, шундай эмасми?

У хотинига қиё боқмай “ҳа” деб кўя қолди.

Аёлнинг кийими, туриши, юз ифодаси, овози – бари унга бир нарсани англатарди: “Ҳаммаси ёлғон. Сен яшаган ва яшаётган ҳаёт кўзбўямачилик, мунофиқлик, ўзингдан ҳаёт ва ўлимни пана қилишдан иборат”. У шуни ўйлар экан, хотинига нафрати кўзиди ва нафрат би-

лан бирга жон олувчи жисмоний оғриқ ҳамда рухиятида чорасизлик, яқинлашиб келаётган интиҳо хаёли гавдаланди. Янгидан нимадир рўй берди: бураб, чатнаб оғриш, нафас сиқиши...

У “ха” деганда юзи кўрқинчли буришиб кетди. “Ха” дея туриб, хотинининг афтига тик қаради-ю, ўз заифлигига ярашмаган чаққон ҳаракат билан юзтубан ағнаб бақириб юборди:

– Кетинглар, кетинглар, мени тинч кўйинглар!

12

Шу дақиқадан бошлаб уч кун давом этган, ваҳимали, икки эшик ортидан ҳам ваҳимаси тешиб юборадиган чинқирик бошланди. Хотинига жавоб қайтарган ўша дақиқада у маҳв бўлганини тушунган эди, энди қайтиш йўқ, қазо яқин, ҳаммаси тугаган, ҳаммасининг ёлғонлиги ҳақидаги шубҳа эса шубҳалигича қолган.

– В-у-у-уй! – кичқирарди Иван Ильич турли оҳангларда. Кейин яна кичқира бошларди: “Истамайман! В-у-у-уй!” – ва шу тарзда увлаб кичқираварарди.

Унинг учун вақт ўлчови тугаган шу уч кунда жонини охиригача сўриб олган кўзга кўринмас қора халта ичида типирчилади. У худди жаллоднинг қўлидан юлкиниб чикмоқчи бўлган маҳкумдек чиранарди; ҳар дақиқада жон-жаҳди билан курашмасин, уни даҳшатга солган ўша машъум палла яқинлашаётганини сезиб турарди. У бутун азоб қора халтага тобора сўрилиб боришда эканини ҳис қилар, аммо бундан кутулиш чораси йўқ эди. Кутулишга ҳаёти яхши ўтгани ҳақидаги иқрори халакит берарди. Ўз ҳаётини оқлаши уни занжир каби чирмаб олганди ва олға юришга кўймасди.

Бирданига қандайдир куч унинг кўкрагига, биқинига урилгандек бўлди, нафаси багтар қисилди, у аллақандай ўра тубига кулаб тушди ва ўша ёқдан аллақандай шуъла кўринди. У билан темирйўл вағонидаги бир ҳолат рўй бераётганди, олдинга кетаяпман, деб ўйлайсан-у, аслида орқага кетаётган бўласан ва бирданига асл йўналишни билиб қоласан.

– Ҳа, бари нотўғри бўлди, – деди ўзича, – ҳечқиси йўқ. Аслида “тўғри” қанақа бўларкан? – ўзидан сўради ва бирданига жимиб қолди.

Бу учинчи куннинг охирида, жони узилишидан бир соат олдинги ҳолат эди. Айнан шу паллада гимназиячи астагина отасининг ҳузурига писиб кирган ва унга яқин борганди. Жон берувчи тинмай бақирар ва қўлини силқирди. Қўл гимназиячининг бошига тегиб кетди. Гимназиячи қўлни ушлаб олди, лабларини унга босди ва йиғлаб юборди.

Айни шу пайтда Иван Ильич ўрага кулаб, шуълага кўзи тушган ва ҳаёти нотўғри кечганини, аммо уни ҳали ҳам тўғрилаш мумкинлигини ўйлаганди. У ўзидан: “Тўғри ҳаёт қанақа?” деб сўради ва букчайганча жимиб қолди. Шунда у қўлини кимдир ўпаётганини сезди. Кўзини очиб, ўғлига разм солди. Болага раҳми келди. Хотини унга яқинлашди. У аёлга тикилди. Аёл анграйиб, бурни ва бўйнига оққан кўз ёшларини артмай, аламзада назар билан унга қараб турарди. Унинг хотинига раҳми келди.

“Ҳа, мен уларни қийнаяпман, – ўйлади у. – Уларга оғир, бироқ мен ўлсам, уларга яхши бўлади”. У шу сўзларни айтмоқчи бўлди, аммо гапиришга кучи етмади. “Гапиришдан нима фойда, амалга ошириш керак”, – ўйлади у. Кейин нигоҳи билан хотинига ўғлини кўрсатди ва деди:

– Кара... афсус... сен ҳам... – У “кечир” демоқчи эди, “кеч” дея олди холос, хатони тўғрилашга мажоли етмади, кимга керак бўлса, ўзи тўғрилаб олади, дегандек қўл силтади.

Шу пайт Иван Ильични қийнаб, ичидан чиқмаётган азоб икки томондан, ўн томондан, ҳамма томондан отилиб чиқа бошлади. Уларга шафқат қилиш лозим, шундай қилиш керакки, улар азоб чекишмасин. Бу қийноқлардан ўзини ва уларни халос этиш лозим. “Қандай яхши ва қанчалик оддий, – ўйлади у. – Оғриқ-чи? – сўради ўзидан. – У қаерга кетди, қаердасан, хой, оғриқ?”

У қулоқ тута бошлади.

“Ҳа, мана у. Нима бўпти, майли, оғрийверсин”.

“Ўлим-чи? У қаерда?”

У ўзининг қадрдон бўлиб қолган ўлим кўрқувини излади ва уни топа олмади. У қаерда? Қанақа ўлим? Ҳеч қандай кўрқув йўқ эди, негаки ўлимнинг ўзи йўқ эди.

Ўлим ўрнида шуъла бор эди.

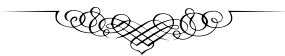
– Шунақа бўларкан-да! – кутилмаганда овоз чиқариб гапирди у. – Қандай яхши!

Унинг учун ҳаммаси бир дақиқада рўй берди ва бу дақиқанинг моҳияти ўзгармай қолди. Тепасида турганлар кўзи олдида эса унинг ўлим талвасаси яна икки соат давом этди. Иван Ильичнинг кўксида нимадир ғариллади; шарти кетиб, парти қолган гавдаси қалтиради. Кейин ғариллаш ва хирқираш камайиб борди.

– Тамом! – деди кимдир боши устида.

Бу сўзни у эшитди ва қалбида тақрорлади: “Ўлим тамом бўлди, у энди йўқ”.

У ичига ҳаво ютди, ютганини нафасининг ярмида тўхтатди, узанди ва омонатини топширди.

Тереса де ла ПАРРА

(1889–1936)

КАРАКАСЛИК ХОНИМНИНГ КУНДАЛИГИ

Испан тилидан
Аброр УМАРОВ
таржимаси

Венесуэлалик адиба Тереса де ла Парра (тўлиқ исми Ана Тереса Парра Санохо) Парижда, венесуэлалик консул оиласида туғилган. Унинг илк ҳикоялари 1915 йил “Эль-Универсал” журналида чоп этилади. “Ифигения: ёш аёлнинг бошидан кечирганлари”, “Бланка она хотиралари”, “Хатлар” каби асарлари Т. де ла Парра исмини ижодкор сифатида танитади.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Каракаслик хонимнинг кундалиги” ҳикоясини ёзишга адибанинг синглиси юборган хатлар туртки бўлган, айрим ҳаётий воқеалар асарга ҳам кўчиб ўтган.

Бошимдан омадсизлигу асаббузарликка тўла кўп кунлар ўтди! Анчадан бери Венесуэлага боришни кўнглимга тугиб кўйгандим, чунки қариндошларим ва юртимни жуда соғиндим. Минг афсуски, бу ниятим барбод бўлди. Тўсатдан юзага келган муаммо мени йўлдан қайтарди. Паспортим венесуэлалик эканимни тасдиқласа-да, уни қалбаки деб гумон қилишди.

Ўзи, америкаликлар бошқаларга шубҳа билан қарайди. Суриштириб кўрсам, улар мени рус деб ўйлашибди. Уларга Каракасда туғилганимни, шу ерда улғайганимни тушунтиравериб чарчадим, лекин ҳақлигимни исботлай олмадим. Америкада рус бўлиш жуда қийин экан...

Ёрдам сўраб консулликка мурожаат қилдим. Менга керак одам – консул жаноблари шарпаннинг ўзи. Ҳеч тутқич бермайди. Борсам, нуқул эшиги ёпиқ, унинг келишини кутавериш тоқатим тоқ бўлди.

Кунлар ўтди, Венесуэлага қараб сузадиган кема йўлга чиқди. Ҳазабимни ичимга ютиб уни ортидан кузатиб қолдим-да, сўнг “бор-э”, деб зарда билан қўл силтадим ва менда Японияга саёҳат қилиш фикри туғилди.

Эрим Марк банкда ишлайди. У билан Японияга бориш ҳақида гаплашиб кўрдим, у рози бўлди, шу йўл билан биратўла ўзининг шахсий ишларини ҳам битириб олар экан.

* Манба: <http://bookfi.net/s/?q=teresa+de+la+Parra&e=1&t=0>

Турли афсоналарда “Микадо” номи билан машхур бўлган, узок Шарқдаги Япон ороллари гейшалар ва самурайлар ватани саналади.

Саёҳат куни яқинлашар, мен эса Йокогама, Шанхай ва Харбинда ўтадиган марокли кунларим хақида хаёл сурардим. Осиёликларнинг меҳмондўст экани, мазали таомлари хақида кўп эшитгандим. Саёҳатгача кунлар бир йўсинда ўтиб борар, бўш вақтда дўкон айланиб турардим. Баъзида столга тирсагимни кўйганча хаёл суриб, Япония ва Хитой хари-тасини кўз олдимга келтирардим.

Соат ўн ярим. Нью-Йоркнинг баҳорий ёқимли ва илиқ кунларидан бири. Биз ниҳоят йўлга чиқдик. Табиатнинг ўзи бизга оқ йўл тилаётгандек хаво очик, ям-яшил дарахтлар барқ уриб, куёш нуридан баҳра оляпти. Кайфиятим чоғ, ҳаётимнинг ширин лаҳзалари ўтган жонажон уйим билан вақтинчалик хайрлашдим.

Вокзалга етиб келдик, саёҳатдаги шерикларимиз билан бир жойда йиғилдик. Гуруҳимиз, асосан, банк хизматчиларидан иборат, улар орасида энг жонбози ва саёҳат ташкилотчиси – эрим Марк. Сафимизда банк бошқарувчиси ўринбосари, стенограф, Манилага кетаётган банк вакили, Голдманлар оиласи ва Йокогамага иш юзасидан бораётган эр-хотинлар ҳам бор эди. Уларнинг беш-олти ёшли, малла сочли ёқимтой фарзанди бор экан. Кичкинтой ҳамманинг юзида қувонч уйғотар, кулгиси билан ҳаммани ўзига қаратарди.

Поездга чиқдик. Биз жойлашган вагон жуда шинам ва кенг экан. Вагонда столчалар ва икки диван бор, диванлар йиғилиб каравотга айланар экан. Ваннахона яқин, иккита вагон нарида умумий ошхона бор.

Поезд деразасидан бош чиқардим, узокдан уйимизни кўриб, эримга: “Марк, қаранг, Бродвейдаги уйимиз кўриняпти!” деб қичқирдим.

Поезд деразасидан ўрмонлар, тоғлар, кўллар, шаршаралар, дарёлар кўринарди – атрофни кузатган киши завқланиб чарчамасди.

Поезд Чикаго шаҳрига келди. Биз икки кунга “Аудиториум” меҳмонхонасига жойлашдик. Чикагодаги ҳаёт мени ҳайратга солди. Шаҳар ташқи кўриниши ва тузилиши жиҳатидан Нью-Йоркка ўхшаб кетарди. Одамлар қаергадир шошади, машиналар тинмай ҳаракатда, ҳамма ерда тутун... Шаҳарда қад кўтарган осмонўпар бинолар ва гуркираб ривожланаётган саноат белгилари – турли заводларнинг шовқини ва узлуксиз ишлаши... Икки кунда шаҳар шовқини мени ҳолдан тойдирди. Поездга чиқдик, шаҳардан узоклашган сари унинг тиниб-тинчимас заводлари аста-секин кўздан ғойиб бўлди, табиат измида ўзимни анча бахтиёр хис қилдим. Саҳроларни кесиб ўтиб, Нью-Мексикога етиб келдик.

Нью-Мексикодан ўтаётиб иқлим ўзгарганига гувоҳ бўлдик: бу ернинг табиати бутунлай бошқача, майин шабада эсар, ахён-ахёнда ям-яшил ўтлоқлар кўринар, баъзи ерларда буғдойсимон майсалар шамолда мавжланади; узокдан қор билан қопланган тоғ чўққилари кўзга ташланади. Поезд пастлик томон елиб борарди. Туман ичида фақат чўққиси кўринаётган сўнган вулконлар бор эди. “Льяно Эстакадо” деб аталувчи улкан биёбон қум ва ора-сира пастқам қоялар билан қопланган.

Мен жажжи Голдман билан поезд деразасидан атрофни кузатар эканман, бундай овлоқ жойларда ҳам одамлар кўним топганидан ҳайратландим, болакайга жўр бўлиб, уларга салом тариқасида шодон кўл силкитиб бақирдик. Бу ерлик ҳинду болалар бизни кўриб қичқиришди. Улар оддий бичимдаги, ола-була кийимларига турли хил

такинчоқлар осиб олишган. Бу хиндуларнинг кийими мен билган гуа-хиралик хиндуларнинг миллий либосига ўхшамас экан.

Поезд илгарилаган сари аста-секин тураржойлар кўпая бошлади. Му-стамлака даврида испанлар томонидан қурилган яшаш жойлари, эски монастир, черков, қалъа харобалари кўринаяпти. Бу ерларга ўтмишда қанчадан-қанча босқинчилар бостириб келганлар, шу жумладан, машхур конкистадор¹ Эрнан Кортес ҳам шу ерда ҳалок бўлган.

Поездда анча юриб, ниҳоят, Лос-Анжелес шаҳрига етдик. Ярим тропик иқлимли шаҳар атрофи боғлар билан ўралган, бу ерларда бутун АҚШга машхур ширин мевалар етиштирилади. Айникса, Пасадена даҳаси жуда мафтункор бўлиб, бу ерда шаҳардаги пулдор одамлар яшар экан. Апель-синзорлар ва алвон гуллар ёнида ҳашаматли уйлар қад кўтариб турибди. Машхур Буш фамилияли пиво қироли ҳам шу ерда яшар экан. Шаҳардаги кўприклар, ҳовузлар, ҳайкаллар, ҳайвонот боғи шаҳарга кўрк бағишлаб турибди. Замонавий шаҳар мана шундай бўлиши керак эмасми? Яхшиям-ки, шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини кўришга ҳали вақтимиз бор. Хиёбондаги апельсинзорларда сайр этаётиб, Гodelьядаги “Саградо Корасон” монастирида ўтказган ёқимли дамларим, коллеж ўқувчиси бўлган пайтимда ёмғирда жикқа ҳўл бўлиб ерга тушаётган апельсин гуллари та-гида югурганларим эсимга тушди.

Лос-Анжелесда биз “Александрия” меҳмонхонасига жойлашдик. Меҳмонхона ресторанининг иккинчи хонасида овқатландик, биринчи хо-надаги столларда бой одамлар ўзларини кўз-кўз қилиб ўтиришарди.

Лос-Анжелесдан Сан-Францискога йўл олдик. Атрофга махлиё бўлиб, вақт қанчалик тез ўтганини сезмай қолибман. Поезд баланд тоққа кўтарилганда, бепоён океан қаршисидаги бир нечта жарлик кўринди, сўнг поезд тоғ ёнбағридаги эгри-бугри йўллар бўйлаб гоҳ чапга, гоҳ ўнгга юрди.

Ахийри поезд Сан-Францискога етиб келди. Биз соҳил яқинидаги меҳмонхонага жойлашдик, Сан-Франциско кўрфази шундоқ ёнимизда эди. Балкондан соҳил бўйлаб чўзилган пляж, “Голден Гэйт” хиёбони, сал нарироқда Сан Франциск номидаги испан қалъаси кўринарди. Сан Фран-циск номи кейинчалик фақат қалъани эмас, балки бутун шаҳарни англа-тадиган бўлди, бугун қалъа ҳарбий мактабга айлантирилган.

1902 йилда юз берган зилзила оқибатида кўп одамлар ҳалок бўлган, шаҳар эса харобага айланган. Зилзила етказган талафот жуда катта бўлган, аммо одамларнинг юксак матонати ва метин иродаси туфайли шаҳар тез суръатда яна тикланади. Қисқа муддатда тураржойлар, гумбазли иморат-лар қурилади, миноралар қад ростлайди.

Балконда ўтирволиб бўш вақтимда ёндафтарчамга кўрган-билганларимни қайд эта бошладим. Навбатдаги саёҳат олдидан бизни қандай саргузаштлар кутаётганини роса билгим келарди. Энди саёҳатимиз кемада давом этади. Кема бизни бепоён ва сир-асрорга тўла уммон бўйлаб қаерларга олиб боради, уфқ ортида бизни қандай ғаройиботлар кутиб ту-рибди, буниси менга номаълум эди...

Бу шунчаки тасодифми, билмайман, бандаргоҳдаги саёҳатга чиқадиган кемамизнинг номи “Венесуэла” экан. Кема жуда кенг ва улкан эди, йўловчилар сони ҳам шунга яраша бўлса керак. Бугун пешиндан кейин кемага чиқамиз. У бошқа кемалардан мачтаси билан ажралиб турибди. “Венесуэла ҳаммасидан гўзал!” дедим ичимда ватан туйғуси жўш уриб.

¹ Конкистадор (исп.) – “забт этувчи” маъносида. Марказий ва Жанубий Америка қитъаси ер-ларини забт этишда қатнашган испан ва португал истилочиларига берилган ном. (Таржимон изоҳлари).

Кемада сузиш қандай ажойиб! Унда ўтган завқли ва шодон кунларим ҳеч қачон эсимдан чиқмаса керак. Кема улкан уммонда виқор билан, баланд тўлқинлар оша балиқдек енгил сузиб борарди. Кўпчиликни хавотирга соладиган денгиз касали мени мутлақо ўйлантирмасди, чунки дўстлар даврасида вақтим жуда хуш ўтарди. Бортда турволиб кемани олдинга чорлагандек “Олға, олға!” дея бақирардик. Кема “Пасифик Мэйл Ко” ширкатига тегишли бўлиб, йигирма минг тонна юк кўтарар экан. “Эль Экуадор”, “Эль Колумбия” каби йирик кемалар қаторида Сан-Франциско, Гонолулу, Гон-Конг, Йокогама, Кобе, Шанхай, Манила ва бошқа шаҳарларга сузар экан. Унда йўловчилар яхши дам олиши ва вақтини хуш ўтказиши учун нимаики даркор бўлса – мазали таомлар билан сийлайдиган ресторону даврани қиздирадиган оркестр ва музикачилар, рақс заллари, бассейн, хуллас, ҳаммаси муҳайё.

Йўловчилар дунёнинг турли чеккасидан келган, улар орасида америкаликлар, инглизлар, шведлар, японлар, бельгияликлар, хитойлар ва руслар ҳам бор. Бортдаги руслар, билишимча, рус империясининг шарқий чегарасидан паноҳ топишга кетаётибди. Биз кўпроқ бельгияликлар ва руслар билан яқин алоқада бўлдик; улар орасида зиёли кишилар, таниқли артистлар, жамиятда баланд мавқега эга шахслар бор.

Кемадаги саёҳатнинг еттинчи кунида Гавайи ороллари пойтахти Гонолулуга келдик. Ёзув столида шошиб-пишиб хат ёзарканман, ташқаридаги шовқиндан хаёлимни бир ерга жамлай олмасдим. Арқон ва занжирларнинг ғижирлаши, юк туширувчи ишчиларнинг шовқини, ўз молини мақтаётган сотувчиларнинг жарангдор овози қулоғимни қоматга келтиряпти, бунинг устига, шерикларим ёнимга қайта-қайта келавериб безор қилишди, улар жойимда қимирламай ўтирганимдан ажабланиб, ташқарига чорлашарди. “Миссис Бунимович, нега ҳалиям кемада ўтирибсиз?”, “Бунимович хоним, ҳамма қирғоқда сайр қилиб юрибди, сиз нега шу аҳмоқона хатингизни ёзиб ўтирибсиз?” дерди.

Ручкани столга қўйдим ва каютадан ташқарига чиқдим. Эрим мени ташқарида кутиб олди, шаҳарни ўз кўзим билан кўриш учун қирғоққа чиқдим.

Гавайи ороллариининг сўлим табиати, жайдари мевалари ва турли-туман ўсимлик олами, вулқонли, баланд тоғларини кўриб, роса завқландим. Уйимиздаги граммофонда кўп бора эшитганим, ўзида ҳам мумтоз, ҳам дунёвий оҳангни жамлаган куй Гавайи оролларига бағишланган бўлса керак. Менимча, дунёдаги барча нафис ва оҳангдор куйлар мана шундай мафтункор гўшалардан илҳом олиб басталанса, ажаб эмас.

Гавайи – иқлими илиқ ва юмшоқ кўплаб ороллардан иборат. Илгари ўзим яшаган Каракаснинг об-ҳавосига ўхшатдим. Гонолулу шаҳри атрофида шакарқамиш жўяклари, баланд букарел¹ дарахтлари соясидаги қаҳва плантациялари, ананас, манго, папайзорлар, пассифлора гуллари очилиб турибди.

Бу оролларда яшовчи элат – қорамағиз полинезияликлар. Ўтмишда маҳаллий қабила бошлиқлари оддий одамлардан кўра баъзи бир устунликларга эга бўлишган, мисол учун, улар ўтмишда “ломи-ломи” деган сирли массаждан фойдаланганлар. Ломи-ломи – қадимий массаж турларидан бири бўлиб, оддий одамларнинг у билан шуғулланиши тақиқланган. Массаж жуда мураккаб, аммо соғлиққа роса фойдали, шу

¹ Букарел – дуккакпилар оиласига мансуб дарахт, асосан қаҳва ва какао плантацияларини куёшдан ҳимоялаш мақсадида устрилади.

боис ҳозирги кунда бу массаж усули бутун Гавайи бўйлаб оммалашиб кетган.

Ғонолулу ва унинг атрофини айланар эканмиз, таътилга келган америкалик бойваччаларнинг дабдабали виллаларига кўзимиз тушди. Баланд вулқонга чиқиб атрофга назар ташладик: теварақда ананасзорлар, мангозорлар чўзилиб кетган. Гавайида яшайдиган одамларнинг кўнгли очик, уларда табақага ажратиш йўқ, барча тенг кўрилади, сайёҳларни ҳам худди гавайиликдек илиқ кутиб олишади.

Орол бўйлаб марокли саёҳатдан сўнг биз яна кемага қайтдик ва йўлда давом этдик.

Кемада байрам бўлди. Бу шодиёна кеманинг меридиан чизигидан 1800° ўтгани муносабати билан уюштирилган экан; зиёфат, рақс, концерт авжида. Айниқса, маскарадди рақс кечаси завқу шавққа тўла бўлди. Америкаликлар бу ўйинда анча фаол қатнашишди. Улар худди мана шундай томоша бўлишини олдиндан билгандек, чемоданларида маскарад либосларини ўзлари билан олиб келишган экан. Америкада яшасам-да, ватандошларимнинг кутилмаган ғайратидан хайратга тушдим, илгари буни сезмаган эканман.

Аввал маскарадда қатнашувчилар тўсиқдан бирма-бир ўтиши эълон қилинди, сўнг ҳар бир иштирокчи антиқа кийимини кийиб, оммани хайрон қолдира бошлади. Чиқишлар гулдурос қарсак ва баланд хайқириклар билан қарши олинарди. Қатнашчилар пижама, шиппак, шапка, чўмилиш кийимлари, шунингдек, попукли ва жулдур кийимларда чиқишарди. Айниқса, менга эгнига аёллар либоси ва бошига парик кийган эркакларнинг чиқиши жуда ёқди, уларни кўриб, роса кулдик.

Байрам тонггача давом этди. Чарчаб хонамга қайтдим ва дам олдим. Ҳаётимда бундай ажойиб тун жуда кам бўлган.

Кейин эса кемада хайрлашув зиёфати уюштирилди. Манзилга тезроқ етиб олишга интизор бўлсам-да, яқинда кемани тарк этишимдан бироз хафа эдим. Кечкурун океаннинг тоза ҳавосидан тўйиб нафас олиб, тўлин ойга тикилиб ўтириш қандай ёқимли! Йўловчилар бир-бирлари билан ҳаётларида содир бўлган қизиқ воқеалар ва уруш ҳақида гаплашардилар.

Икки кундан сўнг “Венесуэла” билан хайрлашиб, Япония томон йўл олдик.

Йокогама – Япониянинг йирик порт шаҳарларидан бири. Биз “Гранд” меҳмонхонасига жойлашдик. Меҳмонхона биноси катта, ўзи озода экан, ҳамма қулайлик бор, сизга айтсам, у Нью-Йоркнинг манаман деган меҳмонхоналаридан қолишмас экан. Кунига ўттиз доллар тўласак-да, у бунга арзийди. Юқори қаватдаги хона деразасидан ташқарига қараб, японларнинг осмонўпар биноларига кўзим тушди, улар бу билан ўзларининг нималарга қодир эканини кўрсатмоқчидек гўё.

Мени шаҳарсозлик тамаддунидан кўра, табиати, тарихий обидалари, аҳолининг эътиқоди ва урф-одатлари кўпроқ қизиқтирарди. Катта боғ меҳмонхонани ўраб олган, боғ ёнида бир текис қурилган япон уйлари чўзилган. Меҳмонхонадан нарироқда кўрфазнинг ажиб манзаралари кўзни қувонтиради.

Шаҳар шунчалик мафтункорки, тепадан қараганда худди “қўғирчоқ шаҳар”га ўхшайди. Паст бўйли японларнинг бежиримгина кимонода соябон тутиб юришлари, пойабзалини тақиллатиб у ёқдан-бу ёққа ўтишларини томоша қилиб ўтирдим. Нарироқда – йўллари тоза ва равон кўчаларда мандарин, апельсин, қарағай дарахтлари бўй чўзган.

Японларнинг қадам босиши кўзимга ғалати туюлди: худди бетоб одамниқига ўхшайди – қисқа ва чумолидай майда қадамлар. Аммо японларнинг тасаввурида биз бесўнақай, қўполмиз. Икки миллат одами бўлишимизга қарамай, орамиздаги шунча фарқ бор. Буларни таққослаш менга жуда қизиқарли бўлди.

Японларнинг бир жиҳати мени бироз ранжитди. Уларнинг чет элликларга нисбатан салбий муносабати турли вазиятларда диққатимни торта бошлади. Агар улар бирор ғарблик билан бирон масалада тортишиб қолса, меҳмон деб аяб ўтиришмайди.

Японларда ғарб либослари аста-секин урф бўлаётганига қарамай, кимоно кийганлар кўпчиликни ташкил қилар экан. Унинг энглари кенг, турли безаклар солинган, белида белбоғи бор. Кимоно японларнинг эғнида шамолдаги байроқдай ҳилпирайди.

Японларнинг ўзига хос жиҳати – уларнинг бизга қараб заҳарханда жилмайиши. Бу қилиқларидан бизни ёқтирмаётгани кўриниб туради. Улар бир вақтнинг ўзида биздан ҳам нафратланишади, ҳам яхши кўришади. Бизни ёмон кўришларини яшириб, биздан устун эканликларини кўрсатмоқчи бўлишади. Японлар қалбидаги дард-ҳасратни бошқаларга билдирмасликка уринишади, биров уларнинг қайғусини билатуриб нега хафалигини сўраса, улар ўзларини хўрлангандек ҳис қилишади. Агар она ўғлининг ўлимига аза тутиб йиғлаётган бўлса-ю, эшикдан бирон бегона киши кириб қолса, у йиғисини дарров яширади.

Японларда сабр-тоқат, ватанпарварлик ва жасорат кадрланади. Ғарб мамлакатларининг мустамлакачилик сиёсати, уларнинг тараққиётига қараб интилиш японларни русларга қарши уруш эълон қилишга мажбур этган. Урушдаги ғалабадан сўнг японлар ўзларининг қудратли халқ эканини, юксак тамаддунга эғалигини Ғарбга кўрсатиб кўйди. Лекин японларга паст назар билан қараш кайфияти йўқолмади, шунинг учун ҳам улар чет элликларга нисбатан совуқ муносабатда бўлишади.

Мен Японияда қадимдан катта нуфуз ва ҳокимиятга эға бўлган оқсуяк ҳарбийлар – самурайлар ҳақида кўп эшитдим. Самурайлар билан бошқа ҳарбийлар орасида бўлиб ўтган тўқнашувлар тўғрисида ҳам ҳикоя қилиб беришди. Самурайлар, япон аскарлари қатори, русларга қарши урушда катта қаҳрамонликлар кўрсатишган. Шунга қарамай, император уларга очлик, даҳшатли азоб-укубатларни раво кўрди, улар ҳозир ўтмишдаги катта нуфuzдан аллақачон маҳрум бўлган ва аччиқ қисматга тан берган ночор ҳарбийлардир.

Японларнинг иродаси, жанговар руҳи, соғлом ва бақувват жисми “Жию-жицу” – япон якка курашида намоён бўлади. Бу якка кураш турида жанговар машқлар билан бирга одам танасининг тузилиши синчиклаб ўрганиларкан, агар жию-жицу жангчиси бармоқлари билан кучли зарба берса, рақибини нариги дунёга равона қилиши мумкин экан.

Японияда никоҳ кўпинча икки ёш ўртасида тузилмайди. Бунга ота-оналар масъул. Баъзи ҳолларда қиз ёки ўғил беш-етти ёшга кирганида ота-оналар ўзаро келишиб, унаштириб қўйишади. Эрлар ўз истагига кўра, гейшалар ва бошқа енгилтак аёллар билан қовоқхоналарда кўнгилхушлик қилишлари мумкин, бу айб саналмайди; уларнинг хотинлари буни ноҳўя иш ёки одобсизлик белгиси деб билмайдилар.

Йокогамадан Токиога йўл олдик. Машинада шерикларим билан гурунглашиб Токиогача келдик. Бу ёққа келгунча кўп йўл юрдик, иссиқ ҳаводан бироз қийналдик, аксига олиб, йўлда машина ҳам бузилиб қолса бўладими.

Токио – япон империяси пойтахти, Япониянинг энг гавжум ва мутараккий шахри, у ерда император саройи жойлашган. Токионинг тарихи жуда узун. Илгари у “Эдо” деб номланган. Дастлаб қалъа бўлган, кейинчалик сёгун¹ Токугава даврида атрофида уйлар қурилиб, шаҳарга айланган. Токиони кесиб Сумида дарёси оқиб ўтади, унинг тўлиб мавжланаётган тиниқ сувлари устига кўприклар қурилган.

Токиода диққатга сазовор жойлар кўп экан. Биз аввал император, сўнг Микадо саройига бордик; Япониядаги энг катта Будда ҳайкали оёқлари остида расмга тушдик, ресторанда овқатландик, дўкон айландик. Биз овқатланган ресторан жуда шинам экан, унинг ҳамма жиҳозлари янги, тозаликка қатъиян риоя қилинар экан.

Шарқона ресторан ёки ошхоналар – диққатга сазовор жойлар. У ерда биз ўтиришга ўрганган стол-стул йўқ; меҳмонлар полга ўтиради, чой ичишлари учун ёстиқчалар, овқат тановул қилишлари учун пастак хонтахталар қўйилган.

Токиода ҳам Йогогамадагидек Ғарб тамаддуни деярли ҳамма ерда ҳукмрон; кўчаларда симёғочлар ва улар орқали тортилган симлар мавжуд. Ғарб услубидаги замонавий бинолар катта масофани эгаллаб, деярли кўхна император саройи ёнигача чўзилиб кетган. Шаҳарда электрда юрадиган трамвайлар, автомашиналарнинг қатнаши миллий транспорт тури – рикшаларни бекор қолдирган, чунки уларнинг хизматидан кам йўловчи фойдаланади, шу сабаб уларга ўтмиш саркити сифатида қаралади. Мен рикшачиларнинг аҳволига жуда ачиндим.

Токиодаги саёхатимизда давраимизга бир қиз қўшилди, у Харбингача биз билан бирга бўлар экан. Қизнинг шахсияти мени жуда қизиқтириб қўйди. У бўш вақтларида кўп саёхат қилар, ёшлигига қарамай анча зукко, гапга чечан, дунёқарашни кенг, руслар олиб бораётган сиёсат ва бутун Европанинг ҳозирги ҳолати ҳақида чуқур маълумотга эга, бир неча хорижий тилда бемалол сўзлаша олар экан.

Мен қиз билан меҳмонхонада танишиб қолдим, у доим ёнимизда, зукколиги билан ҳаммамизни лол қолдиради, билмайдиган нарсаси йўқ.

Саёхат давомида қаёққа қараманг, дўст орттириш учун баҳона бисёр. Гарчи дўстлик вақтинчалик бўлса-да, вақтни чоғ ўтказиш учун қулай имконият. Шу билан бирга, бундай дўстларга ҳамма гапни айтиб ҳам бўлмайди. Эрим Марк эса сал одамовирок, дуч келган одам билан гаплашиб кетавермайди. Мен, аксинча, одам танламайман, таништиришларини ҳам кутиб ўтирмасдан, гаплашиб кетавераман.

Марк ўз ишларини битириш учун кўчага чиқиб кетди, кўча айланиб жуда чарчаганим учун мен меҳмонхонада қолдим. Хонамда зерикиб, меҳмонхона салонига тушдим ва келган-кетганлар билан у ёқ-бу ёқдан гурунглашдим.

Марк қайтиб келганида, шерикларим билан сайёхатга кетаётган эдим. Уларни Маркка таништирдим. Улардан бири иқтидорли мусаввир экан, бирпасда портретимни чизиб берди. Марк суратни кўриб хурсанд бўлди.

Саёхат давомида кўхна япон қасрини томоша қилдик. Эрим Япония тарихига жуда қизиқади, унга бу тарихий обида манзур бўлди.

Марк бизнинг “зукко” рус қизимиз билан сиёсат ва большевиклар ҳаракати ҳақида тортишиб чарчамайди. Мен рус тилини ўрганмоқчи бўлдим. Бу тил анча мураккаб экан. Рус алифбосини ўрганаман деб роса бош қотирдим; бечора жажжи болалар қандай қилиб бу мурак-

¹ Сёгун – 1192–1868 йилларда Япония императори буйруғига биноан мамлакатнинг чекка музофотларини бошқарган кўмондонлар шундай аталган.

каб ҳарфларни ёд олишади? Рус грамматикаси ҳам қийин экан, бизнинг тилимизга ўхшаш томони жуда кам, айниқса, от турланишининг қийинлигини айтмайсизми...

* * *

Июнь ойининг ўртасида Голдманлар ва бошқа шерикларимиз билан хайрлашиб, Йокогамадан поездга чиқдик. Биз борадиган жой энди Киото – Япониянинг қадимги пойтахти.

Бу гал олдинги сафардагидек ҳар биримиз алоҳида эмас, японлар билан бирга кетдик.

Вагонга кирганимизда димоғимизга ўткир ҳид урилди, бу упу ва брильянтин¹ қоришмасининг иси эди; башанг қийинган, сочлари ялтироқ япон қизлари сумкасида кутучасини чиқариб, юзига упу суртарди. Уларнинг мураккаб соч турмаги, тинмай елпиниши диққатимни тортди, қизлар ҳам қисик кўзлари билан бизга мулойим тикилишарди. Йўловчилар тушликка егулик олишлари учун поезд бир бекатда тўхтаганда деразадан вагон ичига куёш нури тушди, бояги қизлар куёш нуридан ваҳимага тушиб, юзларини елпиғич билан ёпиб олишди, бири ўрнидан туриб, поезд пардасини ёпиб қўйди. Японлар вокзалдаги овқатларни тановул қилишмас экан, соат ўн икки бўлиши билан ёғоч қутиларини олиб, ичидаги гуручни таёқчалар ёрдамида ея бошлашди. Йигирма соат деганда манзилга етиб келдик; поезд ниҳоят сўнгги бекат – Киотога келиб тўхтади.

Киото милодий 794 йилдан 1869 йилга қадар пойтахт ва императорнинг бош қароргоҳи бўлган. Шаҳар япон маданияти ўчоқларидан бири, қадимий ёдгорликларга бой. Унинг номи “пойтахт” ёки “тинчлик шаҳри” деган маънони англатар экан; бу ердан кўплаб қудратли япон кўмондонлари – сёгунлар етишиб чиққан. Шаҳарни ҳаммаёқдан тўлиб-тошиб оқаётган анҳорлар ўраб олган, ям-яшил дарахтлар акси тиник сувда кўриниб турарди, қўй подасидай йиғилиб олган кичик-кичик оқ уйлар худди сополдан ясалгандек. Бутун Киотода баҳор нафаси уфуриб турибди. Ранг-баранг гуллар очилган. Шариллаб оқаётган сув боғларни суғориб, ям-яшил йўсинзорларда оқ зумраддек ялтираб, бир хил шаклдаги уйларга жозиба бағишлайди.

Японлар соябонларини ёпиб, ёғоч пойабзалларини “тақ-туқ” қилиб айланиб юришибди. Шаҳарликларнинг аксарияти иш билан банд, баъзилар Киотодаги анъанавий ипак тўқиш фабрикаларида, бошқалар сопол идишларга безак берадиган устахоналарда ишлайди. Ғарбда ҳозир япон ҳунармандлик санъати буюмларига қизиқиш жуда кучли.

Киотони кўхна Римга қиёсласа муболаға бўлмайди; у маъбудлар ва диндорлар шаҳри, минг йиллик тарихга эга ибодатхоналар японлар учун жуда муқаддас саналади. Биз ҳам ибодатхоналарга кириб кўрдик, у ерга анъана бўйича оёқяланг кирдик, руҳонийларнинг айтишича, пок қалб билан остона ҳатлаган инсонга Будда мададкор экан.

Бир неча кундан сўнг кадрдон Киото билан хайрлашишга тўғри келди, яна поездга чиқдик ва Кобега отландик.

Кобе шаҳри Япониянинг муҳим бандаргоҳ шаҳарларидан бири экан. Аммо бу ерда диққатга сазовор тарихий жойлар кам. Ўн кун давомида шаҳар ҳаётини яқиндан кузатдик.

¹ Брильянтин – аёллар сочига суртадиган ялтироқ нарса.

Кобедаги туб аҳоли билан дўстлашолмасам-да, бу ерда ўтган кунларим мен учун унутилмас дамлар бўлди. Анъанавий япон чойхоналаридан бирида япон маданиятига бағишланган кечада қатнашдик. Эгнимизга гулли, ипақдан тўкилган кимоно кийиб, созандалар билан рақсга тушдик. Ўйин пайти оёғимиздаги ёғоч пойабзал овози кулокни қоматга келтирарди. Бироздан сўнг ҳар томондан официантлар ёпирилиб келиб, ҳар бир меҳмонга хонтахта қўйди. Биз хонтахта қаршисида чўккалаганча, сахнада мунгли мусиқага монанд ўйнаётган раққосаларнинг нафис ҳаракатларига махлиё бўлиб ўтирдик. Да-стурхонга япон ошхонасининг тансиқ таомлари қўйилди. Японларда қошиқ вазифасини ўтайдиган таёқчаларни қандай ушлашни билмай роса қийналдим, мазали таомлардан татиб кўришга сабрим чидамаяпти. Инсон учун оддий иш бўлган овқат тановул қилиш ҳам шунчалик мушкул бўладими? Агар бола бўлганимда эди, ҳеч уялмай, овқатни қўл билан еган бўлардим... Зиёфат охирида кўк чой ичдик, оқсуяклар сакесидан татиб кўрдик, саке бу ерда худди биздаги шампан виносидек кўп ичилар экан, кайноқ саке бутун баданимизни киздириб юборди.

Япончасига қадах кўтариш менга зерикарли ва ёқимсиз туюлди; тўлдирилган қадахдаги сакени аввал бир жуфтлик, тубида қолганини бошқа жуфтлик ичади, агар яна қолган бўлса, қадах учинчи жуфтликка узатилади ва шундай давом этаверади. Бошқалардан қолган сакени ичмаслик учун биринчи қадахни ўзим кўтардим; охирги қадахдан сўнг зиёфат тугади.

Кобеда япон миллий театр томошасига бордик. Зерикарли мусиқа, ерда чордона қуриб ўтиравериш жуда ноқулай бўлди; ҳеч нарсани тушунмаганимиз учун томоша қизиқиш уйғотмади. Охирги марта юртимда бўлган “Сариқ тунука” деб номланган намоёиш менда чуқур таассурот қолдирганди. Ушанда актёр Герреро-Мендоса хитойлик қахрамон образига шунчалик қойилмақом кирган эдики, томошабинлар ўртасида узоқ вақт турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлган эди.

Нихоят, Кобеда ўтган ўн кун ниҳоясига етди, энди параходда Нагасаки ва яна бир неча ороллардан ўтиб, сўнг Хитойга сузиб кетамиз.

Кюсю ва Сикоку ўртасидаги Бунго бўғозидан ўтдик, бу бўғоз Япон денгизини Тинч океани билан боғлаб туради. Бунго бўғози дунёдаги энг гўзал табиат манзараларидан бири бўлса керак, уни томоша қилиб роса завқландик. Биз кўрган юзлаб кичик-кичик оролчалар архипелагларни ташкил қилади, сув шунчалик шаффоф, кўм-кўкки, ўтаётиб афсонавий денгиз мавжудотлари – сув парилари яшайдиган биллур сарой устидан сузаётгандек бўлдик.

Ороллардан бирига келганимизда, боя бизни завқлантирган бета-крор манзаранинг мутлақо тескарисига гувоҳ бўлдик. Қорин тўйдириш учун ерга тушдик. Бу оролда асосан балиқчилар яшар экан, уларнинг афт-ангори кир-чир, ташқи кўриниши аянчли аҳволда, эгнида жулдур кийим. Эсаётган шамол димоғимизга қўланса ҳидни урарди, шунинг учун бурнимизни дастрўмол билан ёпиб олдик.

Кемага қайтиб, денгиздаги саёҳатимизни давом эттирдик. Уфққа етганимизда сув ранги мовийдан кулранг тусга кира бошлади, сув худди лойқаланган дарёга ўхшарди. Бунинг сабаби – биз Сариқ денгиз ҳавзасига кирган эканмиз. Денгиз бўйлаб ғарб томонга сузиб, Хитойнинг бандаргоҳ шаҳри – Шанхайга етиб келдик.

Шанхайни саноати ривожланаётган шаҳарлар сирасига киритса

бўлади. Хитой ҳудудида жойлашганига қарамай, у ерга кўплаб инглиз ва французлар кўчиб келган экан. Инглизлар мавзесида жойлашган кенг хиёбонлар, нозик дид билан қурилган катта уйлар, ҳашаматли бинолар менга жуда ёқди. Ўзим Америкада яшаганим учунми, уларга яқинлигимни ҳис қилдим. Биргалашиб ресторанга бордик, шаҳар айландик, спектакль томоша қилдик, хуллас, Шанхайда ўтган кунларим менда илиқ таассурот қолдирди.

Шанхайдан кемага чикиб, Сарик денгизнинг қизғиш-кулранг ҳавзасидан ўтдик ва корейс кўрфазида жойлашган Лиаодонг ярим оролига етиб келдик. Кейин Цзиндао порт шаҳрига йўл олдик ва бу ерга келганимиздан роса хурсанд бўлдик. Чунки Цзиндаода диққатга сазовор жойлар жуда кўп экан.

1897 йили олмон империяси Цзиндаони Хитойдан ижарага олган. Олмонлар шаҳар режасини қайтадан кўриб чиқишган, кўчалар, уйлар, корхона, заводлар барпо этишган. Олмон меъморлари қурган бинолар, кенг, озода кўчалар, хиёбонлар шаҳар кўркига кўрк қўшиб турибди. Европада 1914 йили уруш бошлангач, олмонлар ҳарбий кучини шу урушга қаратади, японлар эса бу имкониятдан фойдаланиб, Цзиндаони қамал қилади. Шаҳар мустаҳкам девор билан ўралганига қарамай, қурол-ярроғ етишмаслиги, япон қўшинига нисбатан аскарлари камлиги сабаб олмонлар таслим бўлади ва Цзиндао японлар кўлига ўтади.

Бу ердаги қонли жанг майдони, шиддатли кураш ва шафқатсиз азоб-укубат гувоҳи бўлган мудофаа иншоотини кўришга бордик. Очигини айтсам, кўрганларим менда ачиниш ҳиссини уйғотди, кўз олдимда бу ерда жон берган аскарларнинг даҳшатли қиёфалари пайдо бўлди.

Мудофаа иншооти хувиллаб ётибди, электр ёриткичлар йўқ, ҳаммаёқни зулмат қоплаган. Унинг ер тагида жойлашган қисмига куёш нури тушмайди. Шунинг учун биз чироқ кўтарган йўлбошловчига эргашдик, изма-из тор йўлак бўйлаб юрдик, чироқнинг хира нури йўлимизни зўрға ёритаяпти. Деворлари зах, айрим ерларда сув тўпланиб қолган, сув кечганимизда у тўпиғимизгача чиқарди. Йўлакларда адашиб қолмаслик учун деворга олмон тилида манзиллар номи ёзилган, касалхона, шошилинич тиббий ёрдам, жарроҳлик хоналари йўналиши кўрсатилган. Деворларда ўлим онлари яқинлашган аскарларнинг аччиқ қисматини, оғир дардини, ҳаёт билан видолашув онларини муҳрлаган хира ёзувлар ҳам бор. Марк гугурт ёқиб, олмонча ёзувларни таржима қилар, мен эса унинг айтганларини ачиниб эшитардим. Ёзувлардан бирини ёндафтарчамга кўчириб олдим, у ерда шундай дейилган: *“Душман сони биздан анча кўп. Икки юз минглик қўшинга қарши уч юз киши нима қила олади? Шунга қарамай, биз асло таслим бўлмаймиз. Ўлсак ҳам, жасорат билан, ватан учун жон берамиз. Шаънимизга доғ тушмасин. Яшасин она-Ватан!”*

Зулматдаги ўлим олди битиклари, бузғунчиликлар, хунрезликлар – ҳаммасига одамзоднинг мол-дунёга ўчлиги сабаб, уруш оқибатида қанчадан-қанча бегуноҳ одамлар яшаш имкониятидан маҳрум бўлган...

Қалбимни ларзага солган битиклардан таъсирланиб ўзимга-ўзим “Бузғунчиликнинг сабаби нима? Она табиат бизни фақат меҳр-шафқат кўрсатишга, ҳаёт гўзаллигидан завқланишга ўргатади-ку, нега биз бутунлай тесқарисини қиламиз, нега одам ўлдираамиз, бунчалик нафрат қаердан пайдо бўлади?” дея савол бердим.

Цзиндаодан чикиб Далянга йўл олдик. Йўлда Порт-Артур бандаргоҳига кўзимиз тушди. Бандаргоҳ яқинида рус-япон уруши бўлиб ўтган. Шид-

датли жангда японлар руслар устидан ғалаба қозонган. Марк ва ёнимиздаги руслар уни узоқдан маъюслик билан кузатишарди, уруш оқибатида японлар катта ҳудудий ва ҳарбий устунликка эришган.

Далянда поездга чиқиб Харбинга йўл олдик. Йўлда кўплаб кишлоқлар, шаҳарларни кўрдик, у ерда яшовчи аҳолини осойишта ва ҳорғин кайфиятда кузатиб кетдик.

Хитойликларнинг кундалик ҳаётидан баъзида ҳайрон бўлардим, баъзида эса кулгим кистарди. Масалан, саргарошларнинг саргарошхонада эмас, очиқ ҳавода соч олиши ғалати. Хитойликлар сочга катта эътибор қаратаркан, бойлар уч-тўрт кун, ўрта қатламдаги кишилар саккиз-ўн беш кунда, камбағаллар эса ҳар ой саргарош хизматидан фойдаланади. Кўчада сочини ўрдираётган болага кўзим тушди, бечора бола жимгина ўтириб, сочини ўриб бўлишларини сабр билан кутарди, чунки дид билан ўрилган соч хитойликларда гўзаллик белгиси экан.

Анча йўл босиб, ниҳоят, Харбинга келдик. Маркнинг банк ташкил этиш нияти амалга ошиб, таниш-билишлари билан бизнес алоқаларини йўлга қўймагунча шу ерда бўламиз. Нью-Йоркка қайтадиган пайтимиз ҳам яқинлашиб қолди. Харбин меъморий жиҳатдан рус шаҳарларини эслатади. Шаҳарда руслар ҳам кўп. Нарх-навонинг қимматлигидан ҳайрон қолдим. Қийинчилик билан ижарага кичкина ва чиройли уй топдик, уй боғ ва гулзор билан ўралган экан.

Шаҳарда рус инқилобидан қочиб келган бойлар кўп. Инқилоб уларнинг мол-дунёсига ва турмуш тарзига деярли таъсир кўрсатмаган. Барчаси дабдабали уйларда яшайди, пуллари кўп. Камтарона шаҳарнинг қимматлашишига шу бойваччалар сабаб бўлса керак, бу ҳам етмагандек улар ўзлари билан мусиқачи-ю раққосалар, турли артистларни ҳам бошлаб келишган. Тунда театр ва кабарелар одамларга тўла, кизиқарли томошалар, спектакллар ва концертлар тонг отгунча давом этади.

Маркнинг Москва, Санкт-Петербург ва Вильнюсдан келган дўстлари шу ерда экан. Уларнинг барчаси йирик банкирлар. Санкт-Петербург, Вильнюс ва бошқа шаҳарларда хусусий банклари бор.

Аммо эрим уларга ўхшаб, бўрон тинишини кутиб пусиб ўтирмасди. У янги имкониятларни излайдиган, омадсизликдан чўчимайдиган одамлар тоифасидан эди.

* * *

Руслар эрим билан Россияда содир бўлган қирғинбарот инқилоб ҳақида суҳбатлашишарди; Россиянинг рус-япон урушидаги мағлубияти, Ғарб билан кескин муносабати, унинг жўғрофий яққаланиб қолиши ва рақиблари томонидан ҳар томондан сиқувга олиниши, саноатнинг оқсаши, ҳарбий жиҳатдан заифлик, инқилобдан ва урушдан кўрган катта талафот суҳбатнинг асосий мавзуси эди. Улар тухматга қолиб ўз ватанини тарк этишга мажбур бўлганини алам билан эсга олишарди.

Марк ҳамма гапларни жимгина эшитар, мен эса эримнинг кўзларида бир неча ойдан бери уни қийнаётган оғриқни кўрдим. Бу оғриқда хунрезлик марказига айланган юртни соғиниш, ватандошларининг дунёнинг тўрт томонига сочилиб кетиши, улар гўхтайдиган охириги бекатнинг йўқлиги, юртининг номаълум қисмати ҳақида куйиниш акс этганди.

Шавкат КАРИМОВ

ЭРТА СЎНГАН ЮЛДУЗ ШУЪЛАСИ

(Вольфганг Борхерт ҳаёти ва ижодига чизгилар)

Урушдан кейинги олмон адабиётининг энг ёрқин ва иқтидорли намояндаларидан бири Вольфганг Борхертдир. У қисқа умри мобайнида (26 ёшида вафот этган) ўша даврга, урушга бўлган нафратини ёрқин чизгиларда кўрсата олган, антифашистик, инсонпарварлик позициясида собит тура билган ижодкор сифатида эътироф этилади.

1921 йилнинг 20 майида Ҳамбург шаҳрида дунёга келган Вольфгангнинг отаси ўқитувчи, онаси ёзувчи бўлганлигидан оилада доим ижодий муҳит ҳукм сурган. Бўлажак ёзувчи Ҳамбург шаҳрида мактабни тамомлагач, отасининг маслаҳатига кўра, китоб савдоси билим юртида таҳсил олади. Шу билан бирга уйдагилардан яширинча театр билим юртини тугаллаб, бир муддат Лյонебург театрида актёрлик ҳам қилади.

1941 йилнинг май ойида Борхерт армия сафига чақирилади, уни Шарқий фронтга урушга жўнатмоқчи эдилар. Ўз ҳаётини санъат ва адабиётга бағишламоқчи бўлган В.Борхерт руҳиятига бу янгилик қаттиқ таъсир қилади, аммо, барибир, ҳукмрон мафкура ва уруш гирдоби қалбдаги пинҳон орзуларни амалга оширишга имкон бермас, мавжуд сиёсат оқимига қарши сузиб бўлмас эди. Ва қирғинбаротда қатнашмаслик йигирма ёшдаги ижодкор йигит қалтис йўл тутуди, яъни бармоғига ўқ узиб, бошлиқларига гўё рус солдати билан олишувда милтиқ отилиб кетиб, шу аҳволга тушганини айтади. Аммо Вольфгангнинг сири фош бўлади ва раҳбарият уни ўзига қасддан зиён етказишда айблаб, Нюренберг турмасига жўнатади.

Суд жараёни бир кишилик камерадаги уч ойлик авахтадан сўнггина бошланади. Ҳарбий прокурор ўлим жазоси сўрайди, аммо суд раҳмшафқат қилади, ўз айбини қон билан ювиш учун уни Шарқий фронтга юборади.

1943 йилда Вольфганг Борхерт чакув туфайли иккинчи бор қамокка олинади. Ижодкор тўққиз ой Берлин шаҳрида жойлашган Маобит турмасининг рутубат тўла аччиқ ва зах ҳавосидан нафас олишга мажбур бўлади. Натижада оғир жигар хасталигига йўлиқади. Суд 1944 йил августда уни яна фронтга жўнатади.

1945 йил бошларида адиб француз аскарларига асир тушади, кейин америкаликларга топширилади. Тинка-мадори қуриган шоир узок

¹ Шавкат Каримов – Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети профессори.

ва машаққатли йўл босиб, ниҳоят 1945 йилнинг май ойида она шаҳри Ҳамбургга қайтади. Бу шаҳарда Борхерт ўзи ёқтирган касб – актёрлик билан машғул бўлишни хоҳлайди. Ҳатто Г.Э.Лессингнинг “Донишманд Натан” асарини сахналаштиришда режиссёр ассистенти лавозимига таклиф ҳам қилинади. Аммо турмада орттирилган касаллик туфайли 1945 йил кузида тўшакка миҳланиб қолади.

Тушкунликка тушиб, қўл силтаб қўйиш Борхерт табиатига ёт эди. Тўшакда ётаркан, ёзишдан, ижод қилишдан тўхтамади. У болаликдан шеър ёзар, илк машқларида Хёлдерлин ва Рилке таъсирини сезиш қийин эмасди. 17 ёшидаёқ экспрессионизм услубида шеърлар ёзган Вольфгангнинг ўз оҳанги, ўзига хос қобиляти бир қарашда кўзга ташланмас эди. Ижодкор суронли уруш йиллари ҳам ижоддан тўхтамади — жанг майдонларида ёзган асарларини уйига юборар эди. Урушдан қайтгач эса мазкур асарларни тўлдириб, янада мукаммаллаштирди.

В.Борхерт урушдан кейин икки йилгина яшади, аммо унинг асарлари ҳозиргача олмон адабиётининг сара намуналари ҳисобланади. Борхерт бошидан ўтган саргузаштлар, уруш таассуротлари ва турфа изтиробларни сўзга солиб, XX аср олмон адабиётида ўз авлоди бадий қиёфасини акс эттирди. Хайнрих Бёлл бу ҳақида “У ўлим билан беллашувда ғолиб чиқиш илинжи билан ижод қилган”, деб ёзган эди. Қисқа муддат ичида битилган шеър ва насрий асарлари адибга катта шуҳрат келтирди. 1946 йилда унинг кейинги беш йиллик ижоди “Чирок, тун ва юлдузлар” номи билан чоп этилади.

Борхертнинг такрорланмас ижодий муҳри яққол кўриниб турадиган ҳажман қисқа, мазмунан кенг қамровли ҳикояларида сюжет, персонажлар хронотоп нуқтаи назаридан чегараланган. Воқеалар, асосан, уруш ва урушдан кейинги оғир кунларда, қамоқхонада, қаҳратон кишда ва зиддиятларга бой, аммо кадрдон Ҳамбург шаҳрида содир бўлади.

Вольфганг Борхерт — қисмат кулиб боқмаганларнинг адиби. Унинг қаҳрамонлари эрка, яшашга ва бахтга ташна одамлар. Ижодкор асарларида фожиали тақдирлар, омадсизлик, турли бахтсизликлар сабаб ўз келажагини йўқотган минглаб инсонлар қисматини бадий акс эттиради. Унинг устози — ҳаётнинг ўзи эди. “Агар қамоққа тушмаганимда “Момоқаймоқ”ни ёза олмаган бўлар эдим”, деган эди ёзувчи ўзининг илк ҳикояси ҳақида. “Момоқаймоқ” бир кунда, 1946 йил 27 январида ёзиб туғалланган.

Унинг иккинчи “Шу сешанбада” номли тўплами 1947 йилнинг ноябрида, адиб вафотидан сўнг дунё юзини кўрган.

В. Борхерт асарларида қўлланган шафқатсиз пародия, композицион кўчимлар, антитеза, парадокс, гротеск, кишини ҳайратга солувчи неологизмлар ва бошқа ифода воситалари тилнинг ширали, асарнинг ўқишли бўлишини таъминловчи омиллардир.

Нюренберг, Берлин қамоқларида ижодкор чеккан азоблар у ёки бу тарзда унинг шеърини, насри ва драматургиясида акс этган. Эл назаридан қолган одамлар, танҳолик, дўстлик ва ўлим турли кўринишларда гавдалантирилган мазкур асарларда бор гўзалликлар — дарё узра қанот қоқётган балиқчи қушлар, туман ичра ялтираётган чироклар – барчаси одамларга тегишли бўлмоғи лозим деган бадий ғоя илгари сурилади.

В.Борхерт ҳикояларини жозибали қилувчи хусусият ўзига хос тарзда

такрорланиб турувчи мотивлар, доимий хавф-хатар, қувғин ва мусибат, дарбадарлик, киндик қони тўкилган гўшани қўмсаш каби туйғуларнинг самимий тасвиридир. Ҳикоя қахрамонлари учун тинч-осойишта муҳитда яшаш қўл етмас орзу, ўзлари туғилиб-ўсган масканга қайтиб бориш эса чексиз армон тарзида кўрсатилади. Туғилган уй ҳар бир кишининг интилиб яшайдиган, йўқотилган жаннати деб ҳисоблайди адиб.

Борхерт асарлари поэтикасини баённинг лўндалиги ва ассоциатив – оҳангдош эмаслиги таъминлаган (“Май ойида каккулар кукулаганда” ҳикояси)¹. Борхерт асарларида такрор доимий услубий восита ҳисобланади. Бу, биринчидан, ҳамбургликларнинг сўзамоллигини кўрсатса, иккинчидан, ҳиссиётларнинг қизгинлигини ҳам гавдалантиради.

Борхерт одамларнинг ўзаро бир-бирларидан қалбан узоқлашиб кетаётганидан ташвишга тушади ва ўз тенгқурларини “оқибатсиз авлод” дея атайди.

Борхертнинг кўплаб ҳикояларини шафқатсиз реализм услубида яратилган ҳикоялар дейиш мумкин, чунки уларда уруш ва урушдан кейинги ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати рўй-рост кўрсатилган. Аммо ёзувчи дунёда нафақат шафқатсизлик, айни пайтда яхшилик, эзгулик уруғлари одамлар қонида борлиги ва инсониятни фақатгина тинчлик тараққиёт йўлига олиб чиқишини таъкидлайди. Энг асосийси, ҳикоя қахрамонлари энг оғир шароитларда ҳам инсон эканликларини унутмайдилар. Адибнинг “Нон”, “Рождество совғалари” каби ҳикоялари ҳам худди шундай шафқатсиз, айни пайтда ривоят жанрига хос фалсафий ва кўп маъно касб этади.

Ҳаётининг сўнгги йилида Борхерт урушни кимлар нима учун ва қай тарзда ўйлаб чиқишлари устида кўп бош қотиради. У бу саволларга ўзи кашф этган алоҳида жанр – “хрестоматик ҳикоялар” орқали жавоб бермоқчи бўлади. Бундай ном урушнинг сабаблари барчага аён бўлгандагина унинг олдини олиш мумкинлигига ишора қилади.

1947 йил январида саккиз кун ичида ҳаёт ва хаёл қоришиқ тасвирланган “Эшик ортида” номли пьеса яратади. Фантастик унсурларга бой пьеса қахрамони – уруш қатнашчиси Бекман. Ёши йигирма бешда, шундан олти йилини уруш талотўпларида ўтказган. Унинг бир ёшли ўғли бомбардимон пайтида ҳалок бўлган, хотини эса ўзгага турмушга чиқиб кетган. Бекманнинг ота-онаси жонларига қасд қилиб оламдан ўтган. Уйига бетайин фрау Крамер деган аёл сурбетларча жойлашиб олган. Оёғи ногирон, кўзлари ҳам хиралашган Бекман урушда бўлган инсонларга хос кайфиятда лоқайд, дунёга шубҳа ва саволлар билан қаровчи пессимист шахс. Фақат “Бу кўргиликларга ким жавобгар?” деган сўроққина уни безовталантиради. Худди мана шу савол Борхерт ижодининг лейтмотивини ташкил этади. Ёзувчининг ўзи мансуб бўлган замондошлари феъл-атвори асарлардаги безовта, саргардон қахрамонларда мужассамлашган. Бекман ўтмишдан, уруш даҳшатларидан ҳеч қачон халос бўла олмайди. У тинч, фаровон жамиятга сингиб кетолмайди, нимадир уни таъқиб қилиб, фикру зикри, ботини-ю зоҳирига дахл қилаётгандек туюлаверади. Келажак унинг учун мавҳум, қоронғи, ўтмиш эса фожиаларга тўла. Унга қайтишнинг ўзи даҳшат.

Гротекс усулида яратилган бу асар сюжети такрор ва антитеза каби тасвирий воситалардан таркиб топган. Драма бир қахрамон (актёр) театри,

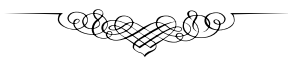
¹ W-Borchert. Gesamttwerk. Hamburg. Rowohlt-Verlag. 1994. S. 241.

чунки барча персонажлар бош қахрамон ғоясини очишга йўналтирилган. Асар мағзини айбдорлик ҳисси ташкил этади. Бу ҳиссиёт ўзига тўқ, ҳаётда ўрнини топган катта авлод вакилларини ҳеч қачон ташвишлантirmайди. Аксинча, бу изтироблар уруш иштирокчилари бўлмиш ёш авлодни кўпроқ изтиробга солади, у ўзининг “Эшик ортида” қолганлигидан эзилади¹. Пьесанинг номи рамзийлик касб этган. Ёзувчи ортга қайтмас ёшлик, тузалмас қалб жароҳатлари, маънисиз қурбонликлар учун жавоб беришни қахрамони номидан талаб қилади.

Асарини: “Эшик ортида” ҳеч қайси театр саҳналаштиришни хоҳламайдиган ва ҳеч қандай томошабин кўришни истамайдиган пьеса” деган илова билан якунлаган В.Борхерт янглишган эди. Уни 1947 йил февралда радиода эшитган тингловчилар муаллифни миннатдорлик мактубларига кўмиб ташлашади. Бу пайтда Борхертнинг саломатлиги тобора ёмонлашаётган эди. 1947 йил сентябрда дўстлари кўмагида Базелдаги (Швейцария) католиклар госпиталида даволанади. Таассуфки, саккиз ҳафталик муолажа ёзувчини оёққа турғиза олмади. Сўнгги кунларини яқинларидан айрилиқда ўтказган Борхерт 1947 йил 20 ноябрда шифохонада оламдан ўтди. Қисматнинг ўйинини қарангки, эртаси куни — 21 ноябрда Ҳамбургда “Эшик ортида” пьесасининг премьераси бўлиб ўтади, аммо муаллифга бу олқиш ва эътирофларни кўриш насиб этмади. Шунингдек, у ҳикояларининг кўп ададли нашрларда эълон қилинганлигини ҳам кўролмади. Борхерт тириклигида унинг санокли асарлари дунё юзини кўрган бўлса, вафотидан сўнг Ҳамбургда икки жилдли ижод намуналари чоп этилди. Ўлимидан бир неча кун олдин у ўзининг сўнгги адабий матни — васиятини ёзиб қолдирди. Васиятнома даъват руҳида эди: “Урушга ‘Йўқ!’ де, ҳаётни ҳимоя қил”.

В.Борхертнинг бутун ижодини “Уруш ҳақидаги исёнсиз сукунатга қарши портлаш” тарзида баҳолаш ўринлидир. У олмон адабиётининг уруш мавзусини, унинг дарду алами, асоратларини кичик асарларга жойлай олган етакчи адиби эди. Борхерт ҳеч қачон адабий намуналарга эргашшиш, улардан андоза олишга интилмади. Унинг шахсий адабий тажрибаси асосида ҳаётдан ўрганганлари, тенгқурлари бошига тушган даҳшатлардан чиқарган сабоқлари ётади. Адиб ўзидан кейингиларга ушбу мавзуни кенгайтириш учун сўқмоқ очиб берди. Хайнрих Бёллнинг “Адам, қаерда эдинг?” (1951), Вольфганг Кенпеннинг “Эгасиз уй” (1954), Зигфрид Ленцнинг “Немисча сабоқ” (1968) асарлари фикримиз далилидир.

Хулоса қилиб айтганда, Вольфганг Борхерт ижоди XX аср олмон адабиётининг ривожига муҳим аҳамият касб этади. У асарларида тасвирлаган, бир умр интилиб яшаган ҳақиқат адабиётнинг бош аъмоли бўлиб келмоқда.

¹ Kindlers Neues Literaturlexikon in 20 Bänden. Bn 2. München Kindlers Verlag. 1991. S. 928.

ESSE

Jahon
ADABIYOTI

Ҳамидулла АКБАРОВ

НИГОҲЛАРИ СЎНМАС САНЪАТКОР

*(Ўзбекистон халқ артисти Обид Жалилов
таваллудига 120 йил тўлди)*

Камина буюк актёр Обид Жалиловнинг суҳбатларида бевосита қатнашмаган бўлсам-да, феълу табиати, актёрлик маҳорати ҳақида тўлқинланиб, ҳаяжон билан сўзланган нутқларни кўп эшитганман. Халқимизнинг ардоқли шоири, ажойиб инсон Туроб Тўла: “Унинг томошага кизиқиши тўй-маросимларни кўришидан бошланган. Бўлғуси актёр тўкин дастурхонга эмас, созандаю хонандалар ижросида атроф-жавонибни кезиб юрган дилбар оҳангларга маҳлиё бўларди”, – деганларида, бу санъаткор ўтган асрнинг 40–50-йилларида Вазири Аъзам (“Тоҳир ва Зухра” фильми), Мажидиддин (“Алишер Навоий” фильми), Солиҳбой (“Бой ила хизматчи” спектакли) каби ролларни ўйнаб, салбий персонажларнинг моҳир ижрочиси сифатида танилганини эсладим. Таниқли киноактёр Ўлмас Алихўжаев (Яратган раҳматига олсин!) устози шаънига илиқ сўзларни айтиб, шундай хотирлаган эди: “Обид акани ранг-баранг роллардагина эмас, машқ дақиқаларида, кундалик ҳаётда ҳам кўриб, сабоқ олганман. Ҳамза номидаги театр (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма театри – Ҳ.А.)да ишлаб юрган кезларим актёр билан боғлиқ бир қанча ибратли воқеаларга гувоҳ бўлганман. Бир куни Обид ака театрга маънос кайфиятда кириб келдилар. Барча билан одатдагидек сўрашдилар, сўнг хоналарига кириб, пардоз қилдилар, кейин эса сахнага чиқиб, навбатдаги қойилмақом ижрони намойиш этдилар. Спектакль тамом бўлгач, либосу гримдан холиланиб, уйга қайтмоққа чоғланган вақти эшик олдида турган катта гуруҳга бир назар ташладилар. Туйку актёрнинг ҳолати ўзгарди, беихтиёр қуйилиб келаётган кўз ёшларини беркитмоқчи бўлиб, паст овозда: “Эртага, тонгда хувиллаб қолган хонадонимизга ташриф буюрарсизлар. Фарзанд доғидаман...” – дедилару, театрнинг узун ҳовлисига чиқиб кетдилар. Улуғ санъаткорнинг аламу изтироби бизга ҳам юқди, аммо... қойил қолдим! Қизидан жудо бўлган актёр ижро давомида буни томошабинларга мутлако сездирмади. Санъаткорнинг шахсий кечинмалари образ талқинига фақат ижобий таъсир кўрсатиши, сахнавий муҳитни сусайтирувчи кайфият, руҳий изтиробларни парда ортида қолдириш кераклигини ўша дамда тушундим”. Ўлмаснинг шу хотираларини москвалик олим, профессор С.С.Гинзбургга ҳайрат ила айтиб берганимда, у: “Бундай қилиш

* Ҳамидулла Акбаров – филология фанлари доктори, профессор.

керамикан? Инсон, аввало, яқинларига ҳамдард бўлиши, мавжуд ҳолатини беркитмаслиги керак”, – дея мулоҳазасини одоб билан билдирди. Эҳтимол, Гинзбург мулоҳазаларида жон бордир. Бироқ шуниси аниқки, гарчи ота сифатида бу йўқотиш Обид Жалилов қалбини ларзага солган бўлса-да, у буюк актёрларга хос жасорат ва матонатни намоён қилганди. Мен эса шу каби тафсилотларни эшитганимда, артистнинг “Шоҳи сўзана” спектаклидаги Мавлон, “Гуллар очилганда” фильмидаги боғбон, “Сен етим эмассан” фильмидаги Маҳкам ота каби лирик, лирик-психологик ролларини эсладим. Актёр фақат фожиа билан интиҳо топувчи сахна ва экран асарларида эмас, турли жанр ва услубдаги спектаклу фильмларда мукамал ижро техникасини намоён этиши, гоҳо ғазабнок, гоҳо лирик кайфиятга кириб, турфа образлар яратишига амин бўлдим. Ҳолбуки, бунга эришиш учун актёр ҳар сафар персонаж ҳолатига қайта кириши талаб этилади.

Яна бир воқеа. Обид аканинг хонадони ўша вақтлар Навоий кўчасида жойлашган “Ватан” кинотеатрининг орқасида деб эшитардим. Биз мактабнинг 9–10-синф ўқувчилари баъзан дарсдан кейин (айрим ҳолларда дарсдан “қуён” бўлиб) кинога кирардик. Шунда ўша Ҳадра майдонида Обид Жалилов салобат билан кетаётганларини кўп кўрганман. Йўловчилар қатори актёрни кузатиб борардим. Ҳозир шуларни ёзаётган паллам ўша манзарани аниқ-тиниқ кўргандек бўляпман. Узун камзул, дўппи кийган артист теварак-атрофдагиларни худди сезмагандек йўлида давом этар, кимдир кўлини бигиз қилиб: “Анави Навоийнинг душмани. Вазир ролини ўйнаган. Роса ўхшатган-да!” – деса, яна бири: “Тоҳирни кўролмай, дор остига олиб келган ҳам шу бўлади!” – деб ёқасини ушларди. Бу манзара марказидаги артистнинг кийимидан тортиб хатти-ҳаракатигача эътиборимни тортар, бир маромда қадам ташлаши, ўтган-кетганнинг лукмасини назар-писанд қилмаслиги кизиқишимни оширадди.

Ўша кезлари ёзувчи Раҳмат Файзий мурувватли ҳамшаҳарларимиз Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Баҳри Ақромованинг уруш йиллари кўрсатган жасоратини мадҳ этиб, сценарий ёза бошлаганидан хабардор эдим. Адиб билан Кўкча даҳасидаги хонадони, телевидение студияси, “Халқлар дўстлиги” номини олган майдон (ҳозирги “Истиклол” санъат саройи – Ҳ.А.)да учрашиб, суҳбат курганимда, қимматли маълумотларга эга бўлгандим. “Мен Лутфихоним Саримсокова ва Обид Жалиловдан бағоят миннатдорман. Узоқ йиллар Шомаҳмудовларга қўшни бўлиб яшадим. Баҳри аяни ҳам, Шоаҳмад акани ҳам кўп ўрганиб, минг қарра раҳматлар айтиб, офарин сизларга деб юрардим. Сценарий устида иш

бошлаган кезларим Маҳкам ота (фильмда бош қахрамонларнинг исми ўзгартирилган эди – Ҳ.А.) қиёфасини Обид Жалилов ижроси, либоси, энг муҳими – ҳолатида кўра бошладим. Унинг ёнида гирдикапалак бўлиб юрган Фотима аяни Лутфихоним Саримсоқова ижросида тасаввур қилдим. Ойлар ўтиб, суратга олиш кунлари яқинлашганида, очик ҳавода қурилган декорация, Ботаника боғида фильм учун барпо этилган “хонадон” да Обид ака Шоаҳмад отанинг ўзгинаси бўлганини, Лутфихоним ая Баҳри аядек меҳрли, самимий эканини кўриб, беҳад қувондим. Урушдан жабр кўрган етимларга бошпана бериб, ардоқлаган, қалб кўри билан вояга етказган оддий ўзбек оиласи фильмда қанчалик ишонарли талқин қилинган бўлса, бу фақат актёрларнинг юксак маҳоратидан далолат эди”.

Энди бевосита фильмдаги Маҳкам ота образига келсак, актёр Обид Жалилов ижроси бу гал ҳам юксак савияда эканини ҳис қиламиз. Меҳрли нигоҳи, бир шингил ширин сўзи, ўзга юрт фарзандларига муҳаббати, умр йўлдоши Фотима аяга самимий муносабати, исён кўтарган Ваняни унсиз юпатиши, ғазабнок чехрада аста ота меҳри акс этиши ва айни ҳолатнинг йирик планда кўрсатилиши томошабин кўнглини беихтиёр юмшатади. Ўз хатосидан уялган Ваня ярашиш илинжида ота ҳузурига келади. Маҳкам ота болани олисдан кўриб, меҳри товланади, бир ярим кун мулоқотда бўлмаган ўғлига соғинч ила назар ташлайди. Бу нигоҳда самимий меҳр, қайғу ҳасрат, соғинч ва ҳижрон туйғулари бирдек мужассам. Бундай мураккаб ҳолатни оний фурсатда, турли кадрларда кўрсата олиш кўп актёрларнинг қўлидан келавермайди. Ота пешонасида марвариддек тер доналари пайдо бўлади. Кадрлар куни билан устахонадан чиқмай, оғир болға билан меҳнат қилаётган отанинг чарчоғи, ташналигидан хабар беради, гўё. Ўғли билан дийдорлашган Маҳкам ота хужранинг нариги чеккасида турган челаққа ишора қилиб: “Сув бергин, ўғлим”, – дейди. Ваня чопқиллаб катта темир чўмичда сув олиб келади. Симириб сув ичаётган ота кўзларини ўғлидан узмайди, чанқоғи қонгач, бор ҳарорати билан фарзандини бағрига босади. Бундай манзарани унутиб бўлармиди?!

Актёр фильмда нигоҳлар ҳал қилувчи ўрин тутишини таъкидлар экан, шундай дейди: “Қаранг, Маҳкам ота рафиқаси Фотимага қандай назар ташляпти, асраб олган, бироқ юрагининг бир парчасига айланган болаларига-чи? Бир зумда ўтиб кетаётган кадрларда турли халқ фарзандларини ювиб-тараб, меҳр бераётган умр йўлдошига миннатдорчилиги, ачинишу ардоғини бирдек ифодалаш керак эди. Сўз билан эмас, ўзгача нигоҳ, юрак кўри билан”.

Энди театр дунёсига назар ташлаймиз. 1961 йил атоқли шоир ва драматург Мақсуд Шайхзоданинг шекспирона эҳтирос билан ёзилган “Мирзо Улуғбек” тарихий фожиаси ҳозирги Миллий театрда саҳнага кўйилади. Режиссёр Александр Гинзбург пьесадаги энг характерли ва зиддиятли персонажлардан бири – Пири Зиндонийни Обид Жалиловга ишониб топширади. Ярим асрлик зиндон азобини кўриб, ёруғ оламдан узилиб қолган Пири Зиндоний Мирзо Улуғбек (Шукур Бурҳонов) билан мулоқотида мағрур оҳангда сўзлайди, маслағи, эътиқодидан қайтмайди. Шайхзода фожиасида образнинг теран дунёси, фикрлар эволюциясини яратиш учун барча тасвиру изоҳлар яққол кўриниб турарди.

Буюк Соҳибкиронга бўйсунмаган иродали, довюрак бу шахс заковатли олим – Улуғбек қатл этилгач, шу вақтгача ёш тўкмаганини таъкидлар экан: “Энди ҳеч кимсадан уялмай мен йиғлайман, юрак қони билан йиғлайман, етим қолган эл дардига куйиб йиғлайман”, – дея дарду изтиробини тўкиб солганида, томошага келганлар ҳаяжондан қалқиб кетарди. Мирзо Улуғбекдек “олам кўрмаган султон” фожиасидан мутаассир шахснинг сўнгсиз фарёди, юрак эврилишлари буюк олим жаллодларига нафрат уйғотарди.

Спектаклда қирқ йил мамлакатни адолат билан бошқариб, юлдузлар жадвалини тузган, самоватнинг сирли тоқига қадам қўйиб, тарих саҳнида абадий ном қолдирган – Мирзо Улуғбек сиймосини Пири Зиндоний нигоҳи билан идрок этиш мумкин.

Обид Жалилов фаолиятининг фавкулодда аҳамияти шундаки, у ўтмиш, ўз даври (ўтган асрнинг 30–60-йиллари) ва бугунги кун учун бирдек эстетик-маърифий қимматга эга. Ҳозир актёрлардан саҳна ва экран асарлари, турфа сериаллару ток-шоуларда қизгин, узлуксиз иштирок талаб қилинаётганида, ижро ҳамда уни таъминловчи ходисалар ҳақида ўйлаб қоласан.

Адолат юзасидан шуни айтиш керакки, Обид Жалилов ижросидаги барча роллар адабий жиҳатдан мукамал яратилган, деб бўлмайди. Ҳатто Абдулла Қаҳҳордек устоз адиб қаламига мансуб “Шоҳи сўзана” пьесаси ва шу асосда ёзилган сценарийда бош қаҳрамон – Мавлон образининг бир ёқлама экани актёр ижросига таъсир кўрсатганди.

Обид аканинг ўғитларини эшитмаганман. Аммо унинг иштирокидаги фильмларни қайта-қайта кўрганимда, умрбод санъатни севиб, кино сирларини бевосита суратга олиш майдонлари, овоз ёзиш, монтаж студияларида англаб, ўзлаштириб, машҳур киноактёр даражасига етганини англайман ва ғойибона бўлса-да, буюк санъаткор билан суҳбатлашгандек бўламан. “Мана бу йирик планда қаҳрамоним кўп гапиришига ҳожат йўқ. Зийрак объектив илғаб олади. Ҳолатга кириб, тўлқинланиб турсанг бас. Кайфиятни нигоҳинг билан кўрсатишинг мумкин”, – деб “Тоҳир ва Зухра”даги Вазири Аъзам образини таърифлайди актёр. Миллий кинематографиямизнинг мумтоз намуналаридан бири – “Алишер Навоий” фильмидаги Маждиддин характери хусусида сўз кетганида, “Қаҳрамоним ҳолати партнёрим – Асад Исматов (Хусайн Бойқаро)га ҳам боғлиқ. Қаранг: мени тинглайди-ю, кўзимга боқмайди. Тескари қараб эштади. Ҳозирча эштади-ю, индамайди. Менга – Маждиддинга таъсир этаяпти бу ҳолат. Ичи тўла ғазаб, адоват. Бакириб, кескин жисмоний ҳаракат қилиб эмас, аламли сўзларни сокин, ички эҳтирос билан айтиш, шу дамда жумлалар нишонга тегишига эътибор бериш лозим. Бундай ҳолатни – икки шахс муносабати, муҳитни камера, микрофон илғаб олади, тасмага муҳрлайди”, – дея ўз кўримларини баён этади. Бу ўғитлар машҳур кадрларнинг суратга олиниш жараёнини тасаввуримизда жонлантиради.

Шу тахлит Обид ака билан пинҳона суҳбатим давом этади. Бу мусохабада актёр катта тажрибаси, шоҳ асарлар поэтикасидан келиб чиқиб ўғитларини изҳор қилади. Кино сирлари, табиатини озми-кўпми ўрганиб, тадқиқ қилиб юрган мутахассис сифатида бу куйма фикрларни бажонидил тинглайман. Зеро, актёр мулоҳазалари маъруза шаклида

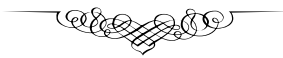
эмас, муайян кинолавахалар, сахна кўринишлари, психологик портретлар, кадр ва унинг ортида янгроччи сўз, таъсирчан монологда акс этади.

Бу актёрнинг театр ва кинодаги фаолиятини синчиклаб ўрганаётган тадқиқотчи икки санъат ўртасидаги тафовут ва муштарак жиҳатларни аниқ-тиниқ ҳис қилади. Айтайлик, унинг сахна ва экрандаги Мажидиддини ижро техникаси жиҳатидан бутунлай бир-биридан фарқланади. Гарчи образ юки бир хил бўлса-да, ижроларнинг биринчиси театр эстетикаси, шарт-шароитлари ҳисобга олиниб, иккинчиси кино поэтикаси, табиати назарда тутилиб яратилганига иқрор бўлади.

Обид Жалилов болалар учун суратга олинган фильмларда ҳам ажойиб образлар яратди. Режиссёр Комил Ёрматовнинг “Пахтаой” бадий фильмидаги Гармсел роли бу йўлдаги самарали изланишлардан бири бўлди. Мазкур замонавий эртақ-фильм анча мураккаб композицияга асосланган бўлиб, актёрдан катта маҳорат талаб қиларди. Обид Жалилов ижросидаги Гармсел гоҳ девдек баҳайбат, гоҳ чумолидек беозор бўлиб кўринади, гоҳ қаққаха уриб, атрофни ларзага солса, гоҳ мулойим сўз айтиб, барчага завқ улашади.

Устоз санъаткор Обид Жалилов икки санъат теграсида хизмат қилди, ижрочилик техникаси ҳам шунга мувофиқ шаклланди, чинакам камолга етди. Сахна санъати анъаналарини ўзлаштириб, роль устида чуқур изланишлар олиб борган актёр маҳорату тажрибасини экран асарларига татбиқ этди. Умумий ва ўрта пландаги кадрларда узун монологдан ихчам диалоглар, йирик портретларга ўтиш, камерани техник восита эмас, шерик актёр (партнёр) деб билиш, суратга олиш жараёнини муайян тадрижсиз тасаввур қилиш каби ҳолатлар баъзи актёрлар ижодига салбий таъсир кўрсатади. Репетициялар чоғи матн, роль устида муттасил ишлашга одатланган Обид ака бу каби кино “тўғоноклари”ни сабот билан енгиб ўтди. Ўз навбатида санъаткорнинг экран асарларида орттирган тажрибаси театр сахналарида ҳам асқотди.

Шу кунларда таваллудига 120 йил тўлган улкан санъаткор, ўзбек театр ва кино санъатининг ёрқин сиймоларидан бири, Ўзбекистон халқ артисти Обид Жалилов ёди хотирамизда доим яшайди. Актёр яратган мактаб, турфа образлар шодаси узоқ йиллар руҳиятимизни тоблаб, маънавий тозариш ва юксалишга хизмат қилиши шубҳасиз.

“ТОНЛАРИМ ТИЙРАДИР, ОҚШОМЛАР ПУРҒАМ”

(Устоз Абдулла Ориповни ёд этиб)

Бундан олти ой аввал “Видо” деб ёзган эдим, икки ой аввал эса “Совук нафас инди – кўз тегди...” деб. Энди не деб ёзай, не дебон бўзлай... яна бир томирим кетди-ей... яна бир ботиригим ўтди-ей... Вой, бу ўлимнинг дастидан кун борми-ей, ёронлар, эранлар, эманлар...

Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ... Оллоҳ, Ўзинг кечир, Ўзинг ҳидоятингга, мағфиратингга бошла, хато-ю саҳвимни, заифимни кечир...

Нима қилайки, “видо” сўзини айтаверишдан юрак безиллаб қолди. Қайдадир хунук нафас эсса, “яна ким?” дея жавдираб қоляпман. Қалбим пора, юрак хун...

Бундан ўн икки сана бурун беназир устозимиз, оғамиз Бегали домла (Қосимов) ўтганларида қабрлари узра:

*Тонларим тийрадир, оқшомлар пурғам,
Бир-бир кетаётур жўраларим ҳам, –*

дея Абдулла ака бўзлаб сўз айтган эди. Навбат ўзларига ҳам етаётганини, ҳадигу хавотир билан ўтаётган кунларини қалбдан ҳис этиб, фарёд чеккан эдилар, сассиз-садосиз...

Гарчи ортиғи билан ўттиз йиллар чамаси салом-алиқ қилган эсакда, сўнгги йигирма йиллар анча яқин бўлиб, турли сафарларда бирга юрдик, мажлис-издиҳомларда, тўй-тантаналарда учрашдик, гурунглари қилдик. Ўзига яқин олиб улфатчиликка чорлаган паллалари ҳам кам эмас...

1985 йил – Ойбек домланинг 80 йиллик хотира тантаналарини ўтказамиз деб водий вилоятларида бўлдик. Биз Ойбек уй-музейининг ўткир Ёрмуҳаммад бошлиқ бир-икки ходими Ёзувчилар уюшмасининг Абдулла Орипов етакчилигидаги делегациясига кўчма кўргазмамиз билан кўшилиб, Андижону Фарғона, Наманганнинг қишлоғу шаҳарларини кезиб, кўргазма-учрашувлар ўтказиб юрибмиз. Табиий, ҳар йиғинда улоқ Абдулла акада кетади. Асли тадбирга халқ Абдулла Орипов номини ҳам эшитиб келади. Гарчи орамизда бошқа шоиру номдор ҳофизлар бўлса-да, Абдулла аканинг мавқеи бўлак – халойикнинг ростмана гуриллаб, қарсақ урганини, олқишу алёрларга кўмиб, ҳиссиётлари жўш урганини дастлаб ўшанда, сўнграқ оғамиз билан боғлиқ деярли барча

сафарлар – Қашқадарёда Бегали аканинг 50 йиллик, Сурхондарёда Эркин Аъзам ва Усмон Азимнинг 60 йиллик саналарини нишонлаганда ва яна шу дамда хотирамга келиб-келмаётган ўнлаб тадбирларда кўрдим – гувоҳи бўлдим. Халки айрича ҳарорат билан сўйиб, алқайдиган шоирни, бу қадар муҳаббат ва эъзозни умрим давомида Абдулла ака мисолида кўрдим, билдим.

Бу-ку – бир томони, ташқи шакл-белгиси. Аммо бу издиҳомлар мазмуни-чи, эҳ-хе... Ундан-да ўтиб сафар чоғи тантана-зиёфатлардан сўнг меҳмонхона ётоқларида расмийликдан холи бўлиб, тонготар гурунгларнинг шукуҳи, маърифати, илмини айтиб, адоғига етиб бўлармикан... Абдулла аканинг гурунглари ўшандай чоғларда фавқулудда фикрга бой, тафаккур пучмоқларини ёритиб юборадиган, бетакрор суҳбатлар эди. Ўзбек мумтоз шеърияти, жаҳон адабиёти, катта-кичик замондош устоз ва дўст-биродар ҳам оға-ини қаламкашлар ҳақидаги мушоҳадалари, тушунча ва билимларининг теранлиги, чўнг ҳам инжалиги, хулоса ҳам умумлашмаларининг охору маҳобати эшитгувчини шошириб, тараддудга солиб қўярди.

Водийдаги ойбекхонлик – ўша дастлабки яқинлашув чизгилари пайдо бўлган кунларда, хоссатан, Намангандаги меҳмонхонада тонготар суҳбат курарканмиз, Абдулла ака не бир сабаб билан бори мумтоз адабиётимизга экскурс қилиб, мушоҳадаларини сўйларкан, бирдан Зокиржон Фурқатга тўхтаб, узоқ гапирди. Фурқатга айрича муҳаббат, завқ-шавқ билан ёндашиб, шоирга бағишланган машхур шеърини, унинг тарихини айтиб берди. Фурқатнинг ғурбати фақат Ватандан айро тушганида эмас, балки

замонга сиғмаганида, ўз юртида ҳам мусофир бўлиб, қалбига малҳам ёру вафодор, ғамгусор тополмаганида, яқинлари ичра меҳр кўрмай, сайду сайёра ҳолида умр ўтказганида эканин аламланиб, эзилиб сўйлади. Кўз қароғи сувга тўлиб, пиёладаги “оқ сув”дан хўплаб-хўплаб, узоқ гапирди. Гарчи Фурқат ижодини университетда махсус ўрганиб, унинг услуби, ўзига хослиги ҳақида илмий тадқиқот олиб бораётган эсам-да, Абдулла аканинг аксарият фикрлари мени ниҳоятда мутаассир этди. Шоирнинг шоир ҳақидаги ўйлари ўзи бир зўр мақола эди...

Гапираверса, гапнинг адоғи йўқ. 1997 йил кузида Германияда ўзбек маданияти кунларини ўтказиб юрибмиз. Берлин кўчаларида лайлаккор майин укпар каби оби раҳматдек ёғиб турганда, Оврупонинг юрагида икковлон яёв кезиндик. Каттагина гавжум майдоннинг бир чеккасида хитойликлар ўзларининг қандайдир хос мазали аччиқ шўрваларини очик осмон остида бакириб-чакириб мақтаб сотиб турибдилар. Елим товоқларда шу таомдан олиб, тик турганча укпар ёғдулари остида оғзимизни куйдириб, хўриллатиб ичиб олдик. Шўрвасидан ташқари товуқ қайлали лағмонсифат куюғини еёлмай, зарқоғозга ўратиб олдик. Абдулла ака: “Сўранг-чи, бундай мазали таомининг номи нима экан?” деб қолди. Хитойлик ошпаздан имо билан сўрасам, Абдулла акага ишора қилиб, нималарнидир сўйлаб кетди. Мен унча англамадим. Шунда Абдулла аканинг ўзи ёнимга келди-да: “Бу мени хитойлик деб ўйлапти, ўзидан сўра деяпти”, деди кулиб. Сўнг Москвада Озод домла, шоир Отаёр билан бирга юрганларида учовларини хитой, вьетнам ва индонезияликлар деб ўйлаганларини хандон отиб сўйлаб берди ва: “Кўрдингизми, иним, шоирни ҳамма халқ ўзидан деб ўйлайди”, дея беғубор лутф қилди... Ҳа, шоирни ўз халқи ҳам, ўзга халқлар ҳам қалбига яқин олиб муносабат кўрсатади. Чунки у яхшилик, эзгулик элчиси, Оллоҳдан инсониятга тинчлик, омонлик, фаровонлик, бахту иқбол тилагувчи зот. Ўзининг ана шу покиза нияти ва беғубор ўйлари билан элда ҳам, ўзга элларда ҳам ардоқли ва суюмли инсон.

Германия сафаридан уч-тўрт сана ўтиб, Абдулла ака, камина ва Бехзод исмли йигит Қозоғистонга – Олмаота шаҳрига сафар қилдик. У ерда Умумжаҳон интеллектуал мулк ташкилотининг халқаро йиғилиши ўтказилар экан. Абдулла ака Ўзбекистон Муаллифлик ҳуқуқи агентлигининг раҳбари, Бехзод – ҳуқуқшунос, камина эса Вазирлар Маҳкамаси вакили сифатида иштирок этдик. Уч кунлик анжуманнинг биринчи кунини – биринчи йиғилишидаёқ халқаро ташкилотнинг мутасадди вакиллари билан бири Абдулла акани Ўзбекистон Қахрамони унвонига сазовор бўлгани билан қизғин табриклади ва бутун тадбир давомида ҳурматини ошқора намоён этиб юрди, шундай нуфузли ташкилотда Абдулла Ориповдек баланд рутбали инсоннинг борлиги ўзлари учун шараф эканини қайта-қайта таъкидлаб турди. Мен шоир зоти барча халқу элатларнинг “ўзиники”дек эканини, у жаҳон элчиси, тинчлик элчиси эканлигини яна бир марта дилдан ҳис этдим.

Бундай сафарлар, бирга-бирга юришлар, суҳбатлар, учрашувлар, айтганимдек, кўп бўлди. Бири-биридан маънили, серзавқ, ёкимли... Айтаверсанг, адоғи йўқ. Балки ҳозирги кори-аъмолим тақозосими, асосан халқаро сафарларга доирлари қоғозга тушди. Бундан бўлақлари қанча, мен каби у кишининг суҳбатидан завқ олганлар қанча...

Аmmo кўплаб учрашувлар, суҳбатлар ичра яна бир суҳбат борки, уни эсламаслик мумкин эмас. Янглишмасам, бу бафуржа ўлтириб гурунглашган сўнгги учрашувимиз бўлса керак.

Ўтган йил, куз бошларимиди, Абдулла ака бир неча ой Америка Кўшма Штатларида бўлиб, даволаниб қайтдилар. Ўртоғим Бобур (Алимов), шифокор дўстимиз Анвар (Ражабов), “Ижод уйи” директори Абдусаттор ака ва камина – тўртовлон пешин пайтлар аканинг ҳовлисига кириб бордик. Дарвоза очик, ичкарида ҳеч ким йўқдек. Билсак, пастки уйнинг иккинчи қаватида-ишхонасида Абдулла ака қандайдир хусусий киностудияга Америкада ёзиб келган янги шеърларини ўқиб бераётган, улар эса камерага ёзиб олаётган экан. Меҳмонхонага кирдик. Бироз ўтиб юқоридан Абдулла ака тушиб келди. Бизни кўриб суюнди, бағрига босиб сўрашди. Ҳол-аҳвол сўраш асноси гурунг бошланиб кетиб, ўн беш-йигирма дақиқалик мўлжалимиз уч-уч ярим соат давом этди. Орада келинойи келиб, ош ҳам дамлаб улгурдилар. Абдулла ака эса бизни кўйиб юборгиси келмас, қайсидир ишонганларидан кўнгли ранжиб, бироз гинахонлик ҳам қилар, бу билан бизга самимиятини сездирар, очик дил изҳор этар эди. Мавзу, табиий, сафар, муолажа, шунинг натижаси ўлароқ янги шеърлар ҳақида бўлди. Абдулла ака жўшиб кетди. “Укалар, ишонинглар, тўрт-беш кўйлакни ортиқ йиртган оғаларинг гапига ишонинглар, бизнинг ҳали билмаганларимиз жуда кўп экан, билмаймиз. Ўзи Ғаллаоролдан нарига ўтмай, “Нима бизга – Америка?” дея ёзган устозларнинг гапи билан “Сарик иблис мамлакати”ни сўқиб юраверибмиз. Унинг қудрати, қуввати, маҳобати шунчаки гапларга сиғмайди. Кўриб, билиб, таниб, юздан ортиқ шеър ёзиб келдим. Лекин бу билан кимларнингдир ашуласини айтиб, нағмасига ўйнаганим йўқ. Агар юрда “Ватан!” деб жонини тиккан иккита одам бўлса, бири менман. Юртни бемисл суйганимдан ўзгаларнинг қудратига ҳавас қилдим, неларигадир қиёс қилдим. Ўша буюк Американинг беадоқ бойлиги, қудрати негизида Хоразмий, Беруний каби боболаримизнинг закоси ётганини, ўшалардан қувват олиб банибашар илми равнақ топганини англадим, не-не шоҳидликлар кўрдим. Гурурим ошдики, ўшаларга ҳавас қилдим. Юртимнинг ҳам одимлари ҳали ундан кам бўлмаслигини тиладим, эртанги кунимга-да ишондим, имон келтирдим. Укалар, ўзларингни эҳтиёт қилинглар, чин билан сохтанинг, яхши билан ёмоннинг фаркига боринглар. Ўткинчи шамоллардан ўзларингни асранглар!”

Абдулла ака бу гапларни, бизга ростмана оға бўлиб, бизни ўзига қадрдон билиб, яқин тутиб, дилдан айтди. Неки бизга, назаримда, барчамизга, элимизга айтди...

Шуни бугун, машъум хабарни эшитгач, яхши бир инсоннинг ҳиммати ила келиб қолганим Германиянинг Бавария ерлари марказида туриб, чоғроққина меҳмонхонанинг чоғроққина ётоғида кимсасиз кўнгили, дилгир кайфият билан қоғозга тушириб ўтирибман... “Кимсасиз” деган сўзни ишлатиб, шу сўз ва Абдулла ака билан боғлиқ яна бир кичик хотира хаёлимга келяпти. Беш-олти сана аввал, 9 апрель – Соҳибқирон Амир Темур таваллуди куни Тошкент марказий хиёбонидаги ҳайкал пойига гуллар кўйиб қайтар эканмиз, иттифоқо, Абдулла ака билан учрашиб қолдик. Ёнимда театршунос Омонулла (Ризаев) бор эди. Шу ерда Абдулла ака нима учундир Тамарахонимдан сўз очиб, Опа билан

учрашганида, у кимсасизлик ҳақида туркча бир тўртлик айтганини эслади ва ёддан ўқиб берди. Омонулла қўл телефонига дарҳол ёзиб олди:

*Ҳеч кимса йўқдур кимсасиз,
Ҳар кимсанинг бор кимсаси.
Кимсасиз бир кимсаям ё
Кимсасизлар кимсаси.*

Эй, Оллоҳ, дунёларинг қизик, бандаларинг ғофил... Тамарахонимдек доврўқли санъаткор шунча асъасаю дабдабаси билан “кимсасизман” деса, ўзбекнинг асрларга татиғулик буюк шоири шону шуҳратининг авжу адосида “кимсасизлик” шеvasини ёд этиб турса, биз шўрликларнинг ёзуғимизму эканки, Яратгандан нукул нажот тилаймиз, синовли дамларда таваллолар ила тириклик таъмаларини қиламиз...

Шифокор дардимни эшитиб, текшириб, ташхис қўйиб, жарроҳлик амалиётини қилмаса бўлмайди деб турибди. Йўқса, қолган умрим оқсоқлик билан ўтар экан...

Бандаи ожиз, ҳаётдан умидим бор... Ёшим умр фусулининг кузида эрса ҳам, сафларга ярагим, жабҳаларда бўлгим келяпти. Юрт учун не бир хизматим сингиб, элимнинг маънавий тўқислигини кўргим, баркамоллик кўрғонини курмоқда иштирок этгум бор; неларгадир ярашга ҳақлиман деб ўйлайман ўзимни... Вақти-соати етиб, ўлимни ҳам саодат билиб қабул қилмоққа-да курбим етар, иншооллоҳ... Дунёга келиб одам-лигимни англаб, юртимни, ажодим, ота-бобомни таниб, ўзбеклигимни билиб, энди эса шуларни кимларгадир, жилла курса, авлодларимга, набираларимга билдириб кетмасам, бу оламга нега келдиму нега кетаман?!

Шифокорнинг жарроҳлик амалиёти олдидан “мабодо жараёнда бирор кутилмаган кор-ҳол бўлиб қолса ёки юрагингиз уришдан тўхтаб қолса ҳам розимисиз?” дея турли қоғозларга қўл қўйдиргани тўлиб турган юрагимни қақшатиб юборди. Устига-устак, машъум хабар... Бугун қаердасан, эрта қаён бўлурсан... Холиқи қудратнинг Ўзигагина аён. Аммо бир ҳақиқат борки, буни кураш – ҳаёт, тириклик учун мамот кураши дейдилар. Абдулла ака бу кураш яловбардори эди. Худди Ислом ака (Каримов), Эркин ака (Воҳидов) каби элимизни нурли манзилларга олиб чиқиб, шу йўлда тиним, ҳаловат билмаган кўнгли-вужуди нисор жон эди. Уларнинг тафаккури умр бўйи тўхтовсиз ишлади, юраклари халқ, Ватан, миллат деб урди, ёнди ва шу сўнмас ёлқин-харорат бугун ўттиз икки миллион халқнинг қалбини иситиб, ҳаётига нур таратиб турибди.

Буюклар ўлмайди, улар бир фурсат тин олиб, маънавий барҳаётликка кўчиб, шу билан жисмоний барҳаётларнинг тириклигини эслашиб, одам-лигини билдириб туради...

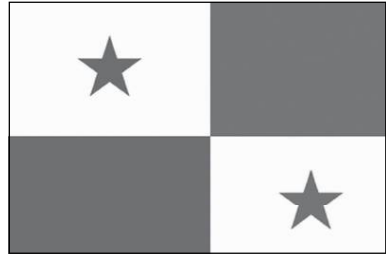
Жойингиз равзайи райҳон, жаннати наимларда бўлсин, Абдулла оғажон! Буюклар қаҳқашонида ўрнингиз ва номингиз мудом пойдор бўлғай!

*Шуҳрат РИЗАЕВ
Германия, Мюнхен шаҳри, 6 ноябрь*

ПАНАМА РЕСПУБЛИКАСИ

Марказий Америкада жойлашган Панама давлати ҳам, қитъадаги аксарият мамлакатлар сингари, испан конкистадорларининг мустамлакачилигига дуч келган. Истилога қадар бу ерда куна, гуайми, чокова сингари олтишдан ортиқ ҳинду қабилалари яшаган. XVI асрда испан конкистадорлари томонидан забт этилгач, туб аҳолига зулм ўтказилган, кўпчилиги қириб ташланган. Плантация ва конларда ишлатиш учун Африкадан негр қуллар келтирилган. Америкадаги испан мустамлакаларининг мустақиллиги учун уруш давомида (1810–1826) Панама мустақил деб (1821) эълон қилинади ва Симон Боливар тузган Буюк Колумбия Республикаси таркибига киритилади. 1830 йили Буюк Колумбия парчалангач, 1831 йилдан Янги Гранада (1886 йилдан Колумбия) Республикаси таркибига департамент ҳуқуқида қиради. 1903 йил 3 ноябрда Панама Колумбиядан ажралиб чиқиб, мустақиллик эълон қилади. Аммо ўша йили 18 ноябрда АҚШ билан Панама ўртасида тузилган шартномага биноан, Панама канали қуриш мўлжалланган ҳудуд АҚШга “абдий фойдаланиш, эгаллаш ва назорат қилиш” учун берилиши оқибатида мамлакат АҚШга бутунлай қарам бўлиб қолди. (Канал лойиҳасини яратишда французлар ташаббус кўрсатган эди). Америкаликлар бу ерда ҳарбий база қуриб, ўз қўшинларини жойлаштирди. Панамаликлар ватанини озод қилиш учун тинимсиз курашиб келди, бир неча марта (1958, 1959, 1964 йил-

Мустақиллик санаси – 1903 йил 3 ноябрь
Пойтахти – Панама
Майдони – 78 200 км²
Аҳолиси – 3 864 000 киши
Давлат тили – испан тили

ларда) озодлик ҳаракатлари бўлиб ўтди. 1968 йил генерал О. Торрихос Эррера бошчилигидаги миллий гвардия давлат тўнтариши уюштириб, иқтисодий мустақилликни мустаҳкамлаш, сиёсий ҳаётни демократлаштириш тадбирларини ўтказди. 1977 йилги Панама ҳукумати АҚШ билан тузган икки шартномага кўра, 1903 йилги шартнома бекор қилинди, 1979 йил 1 октябрдан канал зонаси устидан Панама суверенитети тикланди, 2000 йил 1 январдан каналнинг ўзи ҳам Панама тасарруфига ўтди.

Панама Республикаси Ўзбекистон суверенитетини 1992 йил 2 январда тан олди.

Панамада 3 ноябрда Мустақиллик куни нишонланиши муносабати билан журналимизнинг мазкур сонидан узоқ Марказий Америкадаги давлат адабиёти ва санъатига кўпроқ эътибор қаратишга ҳаракат қилдик.

Адабиёт

Панамада адабиёт ва санъатнинг шаклланишига Европа ва Лотин Америкаси мамлакатлари кучли таъсир кўрсатган. Жумладан, Панама адабиёти ҳам испан тилли адабиёт саналади.

Панамалик профессор Исмаель Гарсианинг “Панама адабиёти тарихи” тадқиқотига кўра, Панама адабиёти уч даврга бўлинади. Биринчи давр 1501 йил Родриго де Галван Бастидас бошчилигида испанларнинг кириб келишидан то 1821 йил мамлакат Испания империясидан ажралиб чиққунича бўлган ораликни қамраб олади. Бу даврда маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланувчи миллий зиёлилар кам эди. Маҳаллий ҳинду қабилалари эса ҳис-туйғуларини қоғозга туширишдан кўра, турли урф-одатлар, маросим ва рақслар орқали баён этишни афзал кўришган. Шунга қарамай, Панамадаги илк шеъррий тўплам XVII асрда яратилган. “Дон Энрике Энрикеснинг ўлимига Панама ноласи” номли ушбу марсия XX асргача китобхонлар қўлидан тушмай ўқилган. Китоб Панама халқини испан истибдодидан халос бўлиш учун курашга чорлайди.

Панама адабиёти тарихидаги иккинчи давр 1821 йил Панаманинг Колумбия таркибига кириши билан бошланиб, 1903 йил мамлакатнинг мустақилликка эришиши ва 1914 йилда улкан сув иншоотларидан бири – Панама каналининг қурилишигача бўлган вақтни назарда тутлади. Мазкур йилларда миллий адабиёт шакллана бошлайди, шеърятда озодлик учун кураш асосий мавзуга айланади. 1821 йил Панамага биринчи китоб босиш дастгоҳи келтирилади. 1845 йили тузилган Ҳаваскор маърифатпарварлар жамияти Панама миллий адабиётини яратишда катта роль ўйнади. Ватанпарварлик руҳида шеърлар ёзган Х.Колунхе, Т.М.Фейё, Х.М.Алеман, А.Д.ле Исака каби шоирлар миллий адабиёт ривожига катта ҳисса қўшишди.

Панама адабиёти тарихининг учинчи даври халқ ҳаётидаги янги босқич – мустақиллик йиллари билан бевосита боғлиқ. Французлар канал

қуриш билан бирга Панамага француз маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзи акс эттирилган бадиий асарларни олиб киришга уринади. Аммо шу йиллари миллий озодлик учун кураш ҳаракатлари кенгайгани боис французлар адабиёти кенг тарқалмайди. Бунга панамаликларнинг улугъ шоири Рикардо Миро шундай изоҳ беради: “Улар бизга тавсия қилган китобларда ҳаётимиз билан яқинлик йўқ эди. Ўқувчининг тасаввурида умуман бошқа олам гавдаланарди”. Шу тариқа мамлакатнинг мустамлакачилик зулмидан қутулиши ва улкан каналнинг очилиши, жамиятнинг барча соҳаларида ўзгариш ясаганидек, адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. Панама адабиётида Рикардо Миро (1883–1940), Мария Олимпиа де Обалдиа (1891–1985), Рохелио Синан (1902–1994), Рикардо Ж. Бермудес (1914–2000) каби таниқли номлар пайдо бўлди. Айниқса, модерн шеърятининг атоқли вакили сифатида Рикардо Миро Панама ва Америка қитъаси адабиётида шуҳрат қозонган. Унинг “Патриа” (“Менинг юртим”) номли шеърини Панамада кўпчилик ёддан билади. “Панама адабиёти тараққиётининг отаси” деб эътироф этилган Рикардо Миро XVII – XVIII асрларда ёзилган қўлёмаларни саралаб, китоб ҳолида чоп эттиради. Улкан хизматлари учун 1942 йил мамлакатда адабиёт бўйича таъсис этилган нуфузли мукофотга Рикардо Миро номи берилади. Гарчи шоирдан салмоқли адабий мерос қолмаган бўлса-да, панамаликлар унинг миллий руҳ чуқур ифодаланган шеърятини беҳад қадрлашади.

Панама халқининг истеъдодли шоирларидан яна бири Чангмариндир. Шоирнинг тўлиқ исми Карлос Франсиско Чанг Марин бўлиб, отонасига хурматан ўзига Чангмарин дея тахаллус қўяди. У талабалик йилларидаёқ жамиятда бўлаётган адолатсизликларга қарши фаоллик кўрсата бошлади, жумладан, шеърларида халқ манфаатларини химоя қилиб чиқади. Унинг “Йиғлашни бас қил!” тўплами ҳали ёш пайтидаёқ кўпчиликнинг эътиборига тушади. “Моддий шеърлар” китоби учун адабиёт соҳасидаги Рикардо Миро мукофотини қўлга киритади.

Замонавий Панама шеърятининг ёрқин намояндаси Педро Ривера 1939 йил дунёга келган. У ёшлигиданоқ адабий муҳитда иштирок этишга киришади. Унинг ташаббуси билан 1958 йилда Панамада Ёш ижодкорлар бирлашмаси тузилади. 1972 йилда эса Педро Ривера Панама Ёзувчилар уюшмаси президенти этиб сайланади. “Тумандан қайтаётган кушлар”, “Туноҳқор” каби шеърлари учун Рикардо Миро мукофотига сазовор бўлади. Унинг шеърлари нафақат она юртида, балки Марказий Америка давлатларида ҳам машҳур. 2005 йилда адабиёт, маданият соҳаларини ривожлантиришга кўшган ҳиссаси учун Панама шаҳри мэри шоирга пойтахтнинг рамзий калитини топширди.

Панама насри ҳам тараққий этмоқда. Гарчи XX аср бошида аксарият асарларда Панама канали қурилиши қаламга олинishi оқибатида адабиётда мавзу яқранглиги юзага келган бўлса-да, кейинчалик бу ҳолга барҳам берилади. Рикардо Миронинг “Тинч океани афсонаси”, “Мария гули”, Чангмариннинг “Кўринмас партизан”, “Улар бу қишлоқда ҳеч кимни ўлдирмадилар”, “Камбағаллар Рождествоси”, “Кичик Шинонанинг бахти ва бахтсизликлари” каби романлари миллий адабиётда катта воқеага айланди.

1990 йиллардан бошлаб Панама адабиётида ҳикоянавислар авлоди шакллана бошлади. Улар орасида Карлос Фонг (1967), Франсиско Ж.

Бергудио (1969), Карлос Ориел Винтер Мело (1971), Хосе Луис Родригес Питти (1971), Мелани Тейлор (1972), Л. Ю. Мендоза (1974), Роберто Перес Франко (1976), Глория Мелания Родригес (1981), Аннабель Мигуелена (1984) каби ижодкорлар бор.

Панамада кейинги йилларда адабиётга катта эътибор қаратилмоқда. “Китоб – хаёл уммонига саёҳат” ғояси асосида Панамада халқаро китоб ярмаркаси ўтказиш анъанага айланди. Кўрғазмада дунёнинг кўплаб давлатларида нашр этилган китоблар намойиш этилади. XII халқаро китоб кўрғазмасининг очилиш маросимида сўзга чиққан Панама китоб палатаси президенти Орит Бтеш бу каби ташвиқотларнинг катта самара бераётганини таъкидлаб, бошқа минтақалардаги ижодкор, ноширларни ҳам кўрғазмага таклиф қилди. Шундан сўнг кўрғазмада қатнашиш истагини билдираётганлар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда.

*Нозим АШУРАЛИЕВ
тайёрлади.*

Тасвирий санъат

Панаманинг энг кўхна Верагуа маданияти милoddан аввалги III–II асрларга мансуб. Тегирмон тошидан ясалган ҳайвон шакллариининг барельефи, сопол буюмлар, инсон юзига ўхшатиб

ишланган идишлар, мис, олтин ва кумушга туширилган безаклар мазкур ҳудуд тасвирий санъатидан далолат берувчи нодир топилмалар ҳисобланади.

Панама Марказий ва Жанубий Америка маданиятлари кесишган ҳудудда жойлашгани туфайли мамлакат санъатига Мексика, Колумбия ва бошқа кўшни давлатлар катта таъсир этган бўлиб, бу жиҳат тасвирий санъатда ҳам акс этади. Жумладан, тарихий масканлардан бири – Дарен шаҳри Шарқда жойлашгани боис бу ҳудуд санъати Колумбияга яқин. Мазкур шаҳарга мансуб сопол буюмлар, нақшли ва қизил-қора тасвирилар, олтин безаклар 700 йиллик тарихга эгалиги аниқланган. Шунингдек, Кокле ҳудудида тасвирий санъат XVI асргача гуллаб-яшнаган эди. Археологик қазилмалардан аниқланишича, тасвирий санъат намуналари юқори қисми инсон ва жониворлар тасвири билан безатилган металл устунларда сақланиб қолган. Қушлар ва судралиб юрувчиларнинг тасвири ранг-баранг кулолчилик намуналари, мис буюмлар ҳамда суяк, қатрон, тошга ишланган нақш ва безаклар орқали бизгача етиб келган.

Панама санъатида муҳим ўрин тутувчи Чирики маданияти Коста-Рика тасвирий санъати билан узвий боғлиқ. Бу маскандан асосан тош ҳайкаллар топилган бўлиб, инсон қиёфаси елкагача ишланган. Чирики тасвирий санъати намуналари қурбонлик учун мўлжалланган тахталар, фигурали дон янчиш мосламалари ҳамда қора-қизил ёки турфа ранг ҳайвонлар тасвири акс эттирилган буюмларда ҳам сақланиб қолган. Жониворлардан тимсох, маймун, армадилло (зирхли сут эмизувчи ҳайвон) сурати энг кўп қўлланилган безаклар сирасига киради.

Панама тасвирий санъати XVI асргача хиндулар ясаган тош хайкаллар, одам ва ҳайвон сурати тасвирланган устунлар, ранг-баранг сопол идишлардан иборат эди.

Мустамлака йиллари барпо этилган маҳобатли бинолар ҳашамдор услубда безатилган, айниқса, черковлар қуришда зарҳал ўймакорлик санъатидан кенг фойдаланилган. Айнан шу даврдан бошлаб, замонавий Панама санъати вужудга келди. Бу даврда рангтасвир намояндаларидан Д. де Оканья (1570–1608), кейинчалик Эквадорга кўчиб ўтган Э. де Ривера (1591–1646) ва бошқаларни келтириш мумкин.

XX аср бошига келиб, реалистик санъат равнақ топди. Моҳир уста ва хайкалтарош Р.Льюис, хайкалтарош Х.М.Ульоалар асарларида типик қаҳрамонлар гавдалантирилади. Таниқли рангтасвир устаси М.Амадор, портрет ва пейзажда моҳир Х.Ф.Аросемена ўз даврининг етук ижодкорлари сифатида тилга олинади.

XX аср Панама тасвирий санъатида Европага хос оқимлар устуворлик қилди. Кубизмда С.Одубер, сюрреализмда П.Руньян каби рассомлар самарали ижод қилишган. Иқтидорли рассомлардан Гилермо Туржилло ва Алфредо Синклернинг асарлари дунёнинг машхур рангтасвир галереяларидан ўрин олди. Яна бир панамалик етук рассом Роберто Левис (1874–1949) деворий суратлари билан шухрат қозонган. Унинг асарларида асосан тарихий ва мифологик мавзулар етакчилик қилади. Брук Алфаро (1949) эса оддий одамлар ҳаётини тасвирлаши билан катта муваффақиятга эришади. Изабел Обалдиа (1957) рангтасвир ва шиша билан ишловчи аёл рассом сифатида машхур. Панамалик яна бир мусаввир Шеила Личасз (1942) 2003 йил Вашингтондаги Смитсон музейида шахсий кўргазмасини ташкил этади. Унинг асарлари мамлакатда Колумбиянинг ҳукмронлик даврини акс эттириши билан аҳамиятлидир.

Таъкидлаш лозимки, Панама ўзининг асрлар давомида шаклланган анъанавий санъатини ҳанузгача сақлаб келаётир. Халқ амалий санъати, хиндулар меросига мансуб каштадўзлик, тикувчилик, ниқоб яшаш, сават тўқиш, ёғоч ўймакорлиги ва кулолчилик каби санъат йўналишлари панамаликлар маданий ҳаётининг ажралмас қисмига айланган. Масалан, Дариен вилоятида хиндулар тўқиган саватлар ишлаб чиқарилди. Илгари саватлар кундалик турмуш учун тайёрланган бўлса, ҳозир декоратив санъат сифатида ривожланмоқда. Панаманинг Лос Сантос вилоятида эса ниқоб ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Бундай ниқоблар асосан байрам тантаналарида, ранг-баранг либослар билан бирга кийилади.

*Раъно РАВШАН
қизи тайёрлади.*

Меъморчилик

Ҳинду қабилалари маҳобатли иншоотлар қурмаган. Думалоқ шаклдаги “бойо” ва тўғри тўртбурчак “каней” қадимги даврлардан то ҳозиргача қишлоқ жойларда қурилади ва бу каби иншоотлар ҳиндулар учун айни муддао бўлган.

Мустамлакачилик йилларида Панама, Портобело шаҳарларида мудофаа истехкомлари, бозор, божхона, омборлар билан бир қаторда, ҳашамдор, зарҳал ўймакорлик услубидаги черковлар барпо этилади. Икки қаватли тошдан ишланган бинолар, қулай ички ҳовлили – патиолар, мустаҳкам томли, баланд эшикли иморатлар испан ҳукмронлиги даври меъморчилигини намоён этади.

Африкадан узокда бўлган бу ҳудудга қоратанли одамларнинг келтирилиши меъморчиликка ҳам таъсир кўрсатди. Ҳабаш қуллар орқали дарахт пояси ва шохлари ёрдамида, алоҳида боғланган ҳамда қўшимча материаллар (гўнг, сариқ лой, оҳактош) билан суваладиган тураржойлар қуриш урфга айланади.

XX асрда Панама, Колон шаҳарларида замонавий Америка меъморчилигига таяниб бунёд этилган мажмуаларга маҳаллий анъаналар ҳам сингдирилади. Г. де Ру, И.Галиндо Вальярино, О.Мендес Гуардия каби меъморларнинг лойиҳалари асосида барпо этилган иншоотлар фикримизнинг ёрқин далилидир.

Шунингдек, XX асрда меъморлар янги қурилиш материаллари ва металдан кўпроқ фойдаландилар. Бу даврда Франция меъморчилигига хос шаффоф эшиклар, жалюзили ойналар, рангли шишалар иншоотларнинг асосий қиёфасини белгилаб берди.

Бугун замонавий панамалик меъморлар турли услубларни уйғунлаштириб, ўзига хос – “поппури” кўринишидаги архитектура намуналарини яратишмоқда.

Панама меъморчилигида мавжуд услубларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

Анъанавий услуб (1844–1865);

Антил услуби (1865–1874);

Викториан услуби (1875–1890);

Неовикторианча услуб (1885–1910);

Арт-нуво (1910–1920);

Модерн ёки арт-деко (1920 йилдан кейинги давр).

Панама меъморчилигида анъанавий тураржойларнинг ўзига хос меъморий услуби шаклланган. Қарийб барча ҳудудларда уйлар палма ёки қарағай пояларидан ишланган юпка ва қалин тахталардан барпо этилиб, юкори қисми черепица ёки рух қопланган томлар билан ёпилади. Одатда уйлар уч қисмдан иборат бўлади: меҳмонхона, емакхона ва ётоқхона. Ошхона ва омборхона уйнинг орқа қисмида жойлашади. Ҳар бир уйда, албатта, меҳроб, Исо пайғамбар сурати ҳамда оилавий фотогалерея учун жой бўлиши лозим. Бунинг учун

ётоқхона танланиб, хонанинг бир бурчагига хоч, шам ҳамда авлиёлар портрети жойлаштирилади.

Уйларнинг ташқи қиёфаси ҳам диний рамзлар ва анъаналар асосидаги ранглар билан безатилади. Сарик ранг – авлиё Изабелла, яшил – авлиё Михаил ҳомийлигининг тимсоли ҳисобланади. Шунингдек, яшил ранг ҳар бир хонадонда эзгулик эшиги очиқ эканининг рамзий ифодасидир. Ўз навбатида уй олдидаги хоч ва алоэ ўсимлиги, диний эътиқодга кўра, хонадон аҳлини ёмон назардан ҳимоя қилувчи во-ситалар саналади. Тураржойдаги туйнуклар нафақат ҳаво алмаши-нувини таъминлайди, балки қуёш энергиясини тортиш хусусиятига эга. Кириш эшигини панамаликлар кўпинча диний маданият билан боғлиқ рангли ромб ёрдамида безатишган.

Панама меъморчилиги асрлар давомида ҳиндулар, африкаликлар ва испанлар меъморий меросини сақлаб келаётган ноёб маданият ҳисобланади.

*Гулираъно ОРИФЖОНОВА
тайёрлади.*

Муסיқа

Манбаларда келтирилишича, Панама муסיқаси ривожига Кунас, Терибес, Нобе Бугл каби маҳаллий аҳоли орасида кенг тарқалган оммабоп санъат намуналари сезиларли таъсир кўрсатган. Шунингдек, XVI–XIX асрларда Африкадан кул сифатида олиб келинган қоратанли аҳоли ҳамда 1840–1914 йилларда Ямайка, Тринидад ва Тобаго, Барбадос, Мартиника, Гваделупа, Доминика, Санкт-Луциадан темир йўл ва Панама канали лойиҳаси устида ишлаш учун келган кўнгилчилар томонидан мамлакатнинг замонавий муסיқасига асос солинган. Жумладан, салома, макарена, кумбия, пасилло, конго, типико, салса, жазз, калипсо, реггае, болеро, тамборито, рок каби жанрлар Панама халқининг муסיқий маданиятини ташкил этади. Улардан салома ва макарена вокал йўналишига мансуб бўлиб, Севилия халқи миллий оҳанглари асосида юзага келган. Қўшиқ-рақс услубига хос ушбу муסיқий намуналар одатда Кокле, Херрера Лос Сантос ва Верагуаснинг марказий ҳудудларида кенг тарқалган. Унинг асосий унсури – сапатео (речитатив) ва пасео (вокелик)дир. У одатда жамоа бўлиб, “мехоранерас” деб номланган беш торли гитара жўрлигида ижро этилади. Бундан ташқари, мазкур асарларни куйлашда “равел” номли уч торли скрипка (асосан кумбия ижросида қўлланилади) ҳамда “пунтос”, “пасиллос” каби муסיқа чолғуларидан ҳам фойдаланилади.

Келиб чиқиши афроамерикаликлар рақси бўлмиш кумбия муסיқий жанри миллий фольклорнинг асоси ҳисобланади. Панама кумбияси кўпроқ Колумбия кумбиясига ўхшашдир. Шунингдек, аманожа, атра-

весао, пунто каби услублар ҳам мусика ривожда муҳим ўрин тутди. Пунто – кувнок-ҳаракатчан оҳангдаги кўшиқ-ракс томошаси бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида оммалашган. XIX–XX асрларга келиб эса панилло мусика услуби етакчи йўналишга айланади.

Конго деб номланган жанр – Коста Аррибанинг шимолий худудида жойлашган Портобело ва Колон вилоятининг қоратанли аҳолиси орасида тарқалган бўлиб, барабанлар жўрлигида жўшқин ҳаракатларга асосланган тарзда ижро этилади.

Панаманинг яна бир оммабоп, замонавий мусикий жанри – типико ёки пиндин деб аталади. Мазкур жанр бошқа услублардан фарқли ўларок, конга, гуиро ва аккордеон каби чолғулар жўрлигида куйланиши билан ажралиб туради. Юқорида санаб ўтилган йўналишларда панамалик таниқли санъаткорлар – Асевес Нунез, Тереси Жаен, Улпиано Вергара, Лучо Де Седас ва Хуан Де Седас, Дориндо Карденас, Висторио Вергара Батиста, Роберто Папи Брандаё, Ненито Варгас, Ёин Сарризо, Абдиел Нунес, Мануел де Исо Абрего ҳамда Сами ва Сандра Сандоваллар ижод қилган.

Панамада кенг аудиторияга эга мусикий жанрлардан яна бири – салсадир. Бу йўналишда Рубен Блейдс яратган асарлар эътирофга лойиқ. У Ромуло Кастро ва Туира каби маҳаллий мусикачилар билан самарали ҳамкорлик қилиб, “Халқаро юлдуз” унвонига сазовор бўлган.

XIX аср охири – XX аср бошларида АҚШда пайдо бўлган жаз мусикасининг ривожда Панама маданияти алоҳида ўрин тутди. Чунки унинг илк ижрочиларидан бири – мохир дирижёр ва пианиночи, композитор Луис Расселлдир. 1940 йилларда Панаманинг порт шаҳарларидан бири Колонда 10та маҳаллий жаз оркестри фаолият кўрсатиб, халқ орасида катта шухрат қозонади. Жумладан, машҳур композитор Виктор Боа, Басис Кларен Мартин, кўшиқчи Барбара Вилсон, француз горн ижрочиси Жон Руберлекс, Майк Киндонинг ижоди эътиборга молик.

Маданий ҳаётда мусиканинг ўрни мустаҳкамланиб боради, Миллий опера театри (1908) ташкил этилганидан сўнг Халқ консерваторияси (1940), Миллий симфоник оркестр (1941) фаолият бошлайди.

Панама мусика санъатида қадимий ашула жанри – калипсо услуби ҳам алоҳида мавқега эга. Унинг профессионал ижрочилари қаторида панамалик Делисиоус, Трихия хоним, Лорд Кити, Лорд Кобрани келтириш мумкин.

Замонавий Панама мусикий мероси испан, қоратанли аҳоли ва ҳиндулар маданияти уйғунлигида ривожланмоқда. Халқ мусикасига асосланиб, турфа жанрларни қамраб олган “тамборито” фольклор томошаси кўшиқ-мусика-ракс бирлигида ижро этилади. Унда ракс махсус тамборито либосида, эркак ва аёллар томонидан ўйналади. Аёл ашула – “копла” (лирик шаклдаги Испан шеърияти)ни қарсақ чалиб, уч барабан жўрлигида куйласа, эркак рақсга тушади.

1960 йилга келиб, Панамада замонавий мусика услублари ривожлана бошлади. Хусусан, “Миллий комбос” номи билан аталувчи электрон чолғу ижрочилари гуруҳининг (бештадан ўнтагача созанда) фаолияти самарали бўлди. Бу гуруҳ ўз ижодида жаз, калипсо, салса, меренгу каби қатор замонавий жанрларни уйғунлаштирган ҳолда, янги йўналишни бошлаб берди. 1970 йилгача “Миллий комбос” ижросидаги динамик

товушлар Панама мусикасида етакчилик қилди, бироқ кейинчалик бу гуруҳнинг ижоди сусайди.

Шунингдек, ёшлар орасида “Испания реггиси” (асли Панамадан келиб чиққан) деб аталувчи гуруҳ жуда машхур. Унинг асосчилари – Эль-Женерал, Нандо Боом, Ренато, Алдо Ренкс, Кафу Бантон, Жам ва Саппоз, Дангер Ман ва Чичо-Ман каби санъаткорлар ҳисобланади. Кейинчалик “Испания реггиси” Пуэрто-Рико, Доминикан Республикаси ва АҚШ ёшлари орасида ҳам оммалашиб кетди.

XX аср бошига келиб, Панама “Регги” мусика услубига таъсир этувчи асосий мамлакатлардан бирига айланди. Бугун Панама “Регги”сининг нуфузи бутун дунёда ортиб бормокда. Жумладан, Халқаро Испания регги ҳаракатининг асосчилари – Х.Гарри, Масон, Биг Дадди ва Луис Вичо Филлипс асли панамалик саналади.

Панама ҳар йили кўплаб мусиқий байрамлар, анжуманларга мезбонлик қилади. Хусусан, 2004 йил панамалик пианиночи Данила Перес ташаббуси билан “жаз” мусиқа фестивали ташкил этилади. Шу йилдан эътиборан мамлакатда халқаро фортепиано ижрочилари кўрик-танлови ўтказилиб, унда Венесуэла, Испания, Хитой, Колумбия, Куба, АҚШ, Россия, Чили, Жанубий Корея, Япония сингари мамлакат вакиллари иштирок этиб келади. Танлов қатнашчиларидан Лист, Шопен, Чайковский асарлари билан бир қаторда, лотинамерикалик композиторлар ижодидан чалиб бериш талаб этилади.

*Дилдора КАМОЛОВА
тайёрлади.*

Рақс

Панама халқининг фольклор меросига айланган тамборито ва кумбия каби рақслар Лотин Америкасининг бошқа рақсларидан ажралиб туради.

Тамборито Панамага испанлар кириб келган йиллари шаклланган бўлиб, буни раққос ва раққосаларнинг либосларида ҳам кўриш мумкин. Ушбу рақсда Европа маданиятининг таъсири яққол сезилади, ижро асосан йигит ва қиз ўртасидаги романтик муносабатларга қурилади. Рақснинг асосий элементи испан тилида “пасео” деб аталиб, бирламчи эътибор оёқ ҳаракатларига қаратилади. Най ушлаган ва шляпа кийган раққос – “монтано” деб номланиб, у аёл билан бирга оёқларини тез-тез ҳаракатлантиради, шляпасини ўйнатиб, раққоса атрофида доира мисол айланади, бамисоли лирик туйғуларини изҳор этади. Узун юбка кийган раққоса – “эмполларада” ҳам раққоснинг ҳаракатларига мувофиқ доира шаклида рақсга тушади, овоз чиқармай, жозибали тебранади. Панама фольклор рақси бўйича мутахассис Димарис Бергераннинг айтишича, “Ижро давомида нигоҳларнинг бир-бирига тушиши рақснинг асосий қалити ҳисобланади”.

Тамборито профессионал фольклор гуруҳлар ва ракс ансамбллари томонидан турли расмий байрамлар, фестивалларда намоиш этилади. Масалан, катта шодиёналар билан ўтказилувчи Панама карнавалини тамборитосиз тасаввур қилиб бўлмайди. Лас Таблас ва Панама шаҳри мезбонлик қилувчи карнаваллар тўрт кун давомида мазкур ракс муҳлислари билан гавжум бўлади. Кўпинча, байрам оммавий тус олиб, санъаткорлар кўшиқ ва рақсларни томошабинлар билан жўрликда ижро этишади.

Панама рақсларидан яна бири кумбия бўлиб, келиб чиқиши испанлар томонидан Лотин Америкасига олиб келинган африкалик кулларга бориб тақалади. (“Кумбия” сўзи гвинеялик туб аҳолининг тилидан олинган бўлиб, “ракс” деган маънони англатади). Плантацияда тинимсиз меҳнат қилган ҳабашлар қисқа муддатли танаффуслар чоғи кайфиятларини кўтариш учун барабан садоларига ракс тушишган.

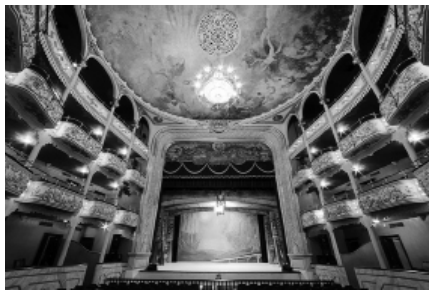
Кумбиянинг айнан қайси ҳудудга мансублиги ҳақида фольклоршунослар орасида турли қарашлар мавжуд. Баъзилар уни Колумбиянинг Эль-Банко шаҳрида шаклланган дейишса, баъзилар кумбиянинг Панамада кашф қилинганини ва ушбу ракс Панама маданиятининг бир қисми эканини таъкидлайди.

Кумбия рақси одатда оппоқ либос кийган, ёш йигит-қизлар томонидан ижро этилади. Худди тамборито сингари бу раксда ҳам лирик-романтик ҳиссиётлар мужассамлашади. Қизлар узун кўп қаватли юбка, йигитлар эса сомбреро деб аталувчи шляпа кийиб, ўйинга тушишган. Ракс давомида ижрочилар кўлида тутган шамни бир-бирига беришади. Бундан ташқари, йигитлар қизил рўмолчани ҳавода ўйнатиб, тўлқин ҳосил қилишади.

Ушбу ракс турини оммавий тарзда ўрганиш ўтган асрнинг 60–70-йилларда бошланди. Эътиборлиси, кумбия рақсидан сабоқ берувчи мактаб ёки профессионал мутахассислар мавжуд эмас. Бу ракс ижрочилари кумбияни ота-онаси, дўстлари, оддий ракс тўғарақлари ёки кўча-кўйда ўйинга тушувчи ҳаваскорлардан ўрганади. Шу боис аксарият кумбия ижрочилари ўзларини кўча раққослари деб аташади.

Лотин Америкасининг кўплаб мамлакатларидаги сингари панамаликлар ракс тушишни севувчи халқ саналади. Мамлакатда румбо, самба сингари рақслар ҳам кенг тарқалган.

*Шахло ҲАМИДОВА
тайёрлади.*

Театр

Панама театри қадимда анъанавий ракс ва кўшиқчилик асосида шаклланган кўча томошаси замирида вужудга келди. Кейинчалик кўча-кўйда томоша кўювчи актёрлар бирлашиб, труппа сифатида фаолият кўрсатади. Бу театр труппаси бир асрдан зиёд тарихга эга бўлиб, то ҳозиргача яшаб келмоқда. Панама Миллий театри деб номланган ушбу маскан кўплаб

труппаларнинг ривожланишига таъсир кўрсатган бўлиб, миллий сахна санъати қиёфасини белгиловчи асосий даргоҳ ҳисобланади.

Панама Миллий театри 1904 йили XVIII асрда бунёд этилган католик черкови ўрнида очилган бўлса-да, орадан тўрт йил ўтиб, биринчи спектаклини томошабинларга тақдим этди. Театрнинг дастлабки премьераси жаҳонга машҳур композитор Жузеппи Вердининг “Аида” операси бўлди. Операни оқсуяклар санъати деб билувчи Панама зодагонлари томошаларга Ўрта аср Европа киборлари каби ҳаммага кўз-кўз бўлиш учун келади ва дастлабки вақтларда театрдан сармояни аяшмайди. Натижада театр фаолияти гуркираб ривожланади. Аммо орадан йиллар ўтиб, бу каби машғулотлардан зериккан бойлар театрга келмай қўйишди. Оқибатда сахна маскани учун ажратилаётган маблағлар камайиб, бора-бора буткул тўхтатилди. Боз устига давр ўзгаришига қараб маҳаллий аҳоли театрдан узилиб, кинога қизиқа бошлади. Театр биноти кинотеатрга айлантирилиб, аста-секин фаолиятига бутунлай барҳам берилади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Панамада театрга эътиборнинг пайсиши сиёсий жараёнлар билан ҳам боғлиқ. Панама гарчи 1903 йил мустақилликка эришган бўлса-да, Панама каналининг қурилиши ва назорат қилиш ҳукуқи АҚШга ўтиши натижасида мамлакат дастлаб сиёсий, кейин иқтисодий қарам ҳолатга тушиб қолди. Ташқи дунё билан асосан Панама канали орқали боғланиб турган мамлакат ҳеч бир соҳада эркин фаолият кўрсатолмас, хусусан, маданий жабҳада ҳам инқироз даври бошланган эди.

Панама том маънода озод бўлиб, канал устидан назоратни ҳам қўлига олгач, маҳаллий ҳокимиятнинг театрга муносабати ижобий томонга ўзгаради. 1970 ва 2004 йилдаги қайта таъмирлаш ишларидан сўнг Миллий театр биноти мухташам сарой сифатида қад ростлайди. 2008 йилга келиб яна томошабинларни ўз бағрига чорлаган мазкур маскан катта ва кичик заллари билан жами 850 томошабинга мўлжалланган.

Панамада Миллий театрдан ташқари бир қанча давлат ва хусусий театрлар фаолият кўрсатади. Давлат театрларида асосан панамаликлар маъқул кўрувчи – куй ва кўшиқ кечалари намойиш этилса, хусусий театрлар мамлакатга ташриф буюрувчи сайёҳлар учун хизмат қилади. Ҳозир театрлар юксак савияли асарлардан чекиниб, томошабин дидига эргашган ҳолда мюзикль каби енгил томошаларни сахналаштирамоқда.

Панамада кўғирчоқ театрлари ҳам алоҳида ўрин тутади. Мамлакатда театрнинг ушбу йўналиши қачондан бошлаб шаклланигани ҳақида аниқ маълумотлар учрамайди. Бироқ ҳозирда мазкур санъат тобора раванг топиб, ёш томошабинлар дунёқарашини шакллантиришга катта ҳисса қўшмоқда. Панама кўғирчоқ театрида асосан барельефли, горельефли ва ясси кўғирчоқлардан фойдаланилади. Кўғирчоқлар одатда актёрлар, баъзан механик қурилмалар билан “жонлантирилади”. Техника ёрдамида ҳаракатлантирилган кўғирчоқлар одатда “кўғирчоқ роботлар” деб аталади.

Панама кўғирчоқ театрини учта турга бўлиш мумкин:

1. **Юқори кўғирчоқлар театри.** Буларга қўлқоп сифатида кийиладиган, чўпга ўрнатилган ва бошқа механик воситалар ёрдамида пастдан бошқариладиган кўғирчоқлар киради. Бу томошада кўғирчоқ театри актёрлари ширма ортида туришади.

2. **Марионетка кўғирчоқлар.** Бундай кўғирчоқлар иплар, новда-

лар, мис симлар ёрдамида бошқарилади. Марионетка кўғирчоқларини ҳаракатлантирувчи актёрлар ҳам томошабиндан яширинади. Аммо ширма ортига эмас, юқори қисмига пардалар кийиш орқали сирли томошани юзага келтиришади.

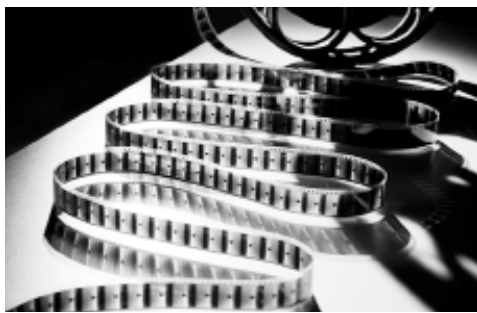
3. Кўғирчоқ театрининг учинчи турига **катта ҳажмдаги кўғирчоқлар**ни киритиш мумкин. Актёрлар кўғирчоқларнинг ичига тушиб, томоша кўядиган бундай театрлар Панамада жуда оммалашган.

Кейинги йилларда Панама кўғирчоқ театрлари томошабин хайратини ошириш, табиийлик ва томошавийликка эришиш мақсадида соялар билан спектакллар намоиш этмоқда. Бу турдаги спектаклларда актёрлар ҳам, кўғирчоқлар ҳам мухлисларга кўринмайди, экран ортида кўрсатилаётган воқеалар соялар ёрдамида ҳаракатга келади.

Панама театрига турли йилларда бевосита ёки билвосита ҳисса қўшган ижодкорлар сифатида Чангмарин, Амелия Денис де Иказа, Хорхе Негрете, Марио Варгас Льоса, Хосе де Хесус Мартинес, Хосе Луис Родригуэс Питти, Рикардо Миро каби ёзувчи, драматург, актёр ва шоирлар номини келтириш мумкин.

Панама географик жойлашувига кўра бирмунча ёпиқ бўлгани сабаб миллий театри халқаро майдонда ўзини тўлиқ намоён қилолмапти. Панамалик ёш ижодкор, санъаткорлар эса ҳануз АҚШ, Испания, Мексика, Колумбия каби мамлакатлар орқали “ташки дунё”га истеъдодини кўрсатмоқда.

*Муҳайё МУХТОРОВА
тайёрлади.*

Кино

Лотин Америкасининг кўплаб мамлакатлари кино ва телесериаллар ишлаб чиқариш бўйича дунёда илғор ҳисобланса-да, Панама бу тоифага кирмайди. Мамлакат

киноиндустрiasi тобора саноатлашиб бораётган жаҳон кинобозорида фаол эмас, аммо ўзига хос тарихига эга.

Панамада кино санъати бўйича дастлабки тажрибалар XX аср бошларида амалга оширилади. Колумбия таркибидан чиққач, Панаманинг марказий ҳудудларида бир қанча кинотеатр очилади. Аммо маҳаллий аҳолига кўрсатилган фильмларнинг аксарияти кўшни давлатлардан импорт қилинар, боз устига, профессионал кино мезонларига тўла жавоб бермасди. Фақат 1940 йилга келиб, Панама киносида чинакам уйғониш даври бошланди. Кинематография бўйича Мексикада таҳсил олган Ладислав Соса Панамага қайтгач, фильм яратиш борасида ўрганган билимларини амалиётга татбиқ этади, миллий кадрлар етиштиришга алоҳида аҳамият қаратади. Мутахассислар бадиий-ғоявий мазмунидан келиб чиқиб, 1946 йил кинорежиссёр Карлос Луис Ниетос томонидан

суратга олинган “Бохио жазираси” фильмини мамлакат тарихидаги биринчи киноасар сифатида эътироф этишган.

1970 йил Панамада фаолият кўрсатаётган киноижодкорларни қўллаб-қувватлаш, ягона ғоя ва маслак атрофида бирлаштириш мақсадида Миллий кинолойиҳалар ташкилотига асос солинади. Мазкур бирлашма таркибига кирувчи киностудиялар асосан Панама ва АҚШ муносабатлари, Панама канали очилишига бағишланган хужжатли фильмларни суратга олади.

2007 йил “Кинематография ва аудиовизуал воситаларни рағбатлантириш тўғрисида”ги қонун қабул қилинган, ҳукумат бадиий савияси етук, профессионал мезонлар асосида суратга олинувчи фильмларга катта эътибор қарата бошлади.

Панама киносида хужжатли фильмлар мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, воқеа-ҳодисаларни акс эттирувчи бадиий солномага айланган. Шунингдек, Панама тарихи жаҳон киноижодкорларининг ҳам диққат-марказида бўлиб келган. Масалан, 1992 йил америкалик сценарийнавис Давид Каспер ва кинорежиссёр Барбара Трент ҳамкорлигида яратилган “Панама найранги” картинаси АҚШ ҳарбийларининг Панамада олиб борган сиёсий ҳаракатлари ҳақида ҳикоя қилади. Мазкур киноасар 1992 йили нуфузли “Оскар” тақдимида “Энг яхши хужжатли фильм” номинацияси бўйича ғолиб деб топилган.

Шунингдек, бевосита панамаликлар ижодига мансуб бўлмаса-да, сюжети ва машҳур эпизодлари Панамада юз берувчи картиналар талайгина. 2001 йил Америка-Ирландия киноижодкорлари томонидан тасвирга олинган “Панамалик тикувчи” фильми фикримизнинг ёрқин далилидир. Таниқли кинорежиссёр Жон Бурмен узоқ изланишлардан сўнг изқуварлик мавзусидаги асарлари билан шуҳрат қозонган инглиз адиби Жон ле Карренинг шу номдаги романини экранлаштиришга муваффақ бўлди. Картина сиёсий мавзуда бўлиб, Панамага жўнатилган махфий инглиз айғоқчиси Энди Оснарднинг турфа саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилади. Марказий Америкага келган Оснард тикувчи Гарри Пендел билан танишиб қолади ва уни ҳам ўз режаларига шерик қилади. Жосусларнинг мақсади тайин: маҳаллий аҳолининг ишончига кириш орқали Панама канали қурилиши билан боғлиқ сирли маълумотларни инглизларга етказиш. Фильмда драма ва триллер жанри хусусиятлари синтезлашиб кетади, томошабин гоҳо инсоний изтироблар, дарду кечинмаларга гувоҳ бўлса, гоҳо мураккаб сахналар, драматик тўқнашувларни кўриб, ҳаяжонга тушади.

Дунё киноэкранларини кезиб чикқан Жеймс Бонд ҳақидаги “Жосус-007” туркумига мансуб фильмларнинг сўнгги қисмларидан бири ҳам айнан Панамада тасвирга туширилди. Мазкур фильм ишқибозлари яхши биладики, картинанинг асосий воқеалари осмонўпар бинолар, гавжум кўчалар, порт шаҳарларда юз беради. Кундан-кун чирой очиб бораётган, иқлими ва яшаш шароити қулай, қолаверса, Тинч океани соҳилларида жойлашган Панама шаҳри бу каби фильмлар учун мақбул объект ҳисобланади. Мамлакат ҳукумати жаҳоннинг кассабоп фильмлари ўз худудида суратга олинишидан манфаатдор.

Бугун Панамада кўплаб бадиий, хужжатли, мультипликацион фильмлар яратилиб, катта экранларда намойиш этилмоқда. “Бир доллар” (реж. Гектор Херрера, 2002), “Шамол ва сув” (реж. Веро Боллоу, 2008), “Им-

кон” (реж. Абнер Бенайм, 2009), “Истило” (реж. Абнер Бенайм, 2014), “Панама канали тарихи” (реж. Абнер Бенайм, Каролина Борреро, 2014) каби фильмларда миллатнинг ўзига хос қиёфаси, ўтмиши, маданияти, турмуш тарзи таъсирчан акс эттирилади. Булар орасида кинорежиссёр Веро Боллоунинг “Шамол ва сув” бадиий фильми ноодатий сюжети, фалсафий чизгиларга бойлиги, визуал воситалар ва тасвирчи кўримларининг ўзгачалиги билан эътиборни тортади. Аввало фильмнинг бундай номланиши бежиз эмас. Кичкина қишлоқда улғайган ўспирин ўз омадини излаб, Панама шаҳрига йўл олади. Осуда ва сокин ҳаёт, содда ва самимий инсонларга кўниккан йигит шаҳарнинг сершовкин, гавжум кўчаларию тезкор кишилари билан мураса қилиши, мослашиши қийин кечади. Картинада урбанизация (шаҳарлашиш) жараёнининг инсон тақдиридаги ўрни ҳақида гап боради. Бир маромда оқувчи сув қишлоқ, шитоб билан елаётган шамол эса шаҳар ҳаётига ўхшатилади.

Ҳозирда панамалик таниқли кўшиқчи, эстрада хонандалари, “сальса” (Лотин Америкасида кенг тарқалган, мусиқа ва рақс уйғунлигига асосланган жанр) ижрочилари Европа ва Лотин Америкасида ишлаб чиқарилаётган фильм ва телесериалларда асосий ролларни ижро этмоқда. Хонанда, композитор ва актёр Рубен Блейдс суратга тушган “Ажал маъшуқаси”, “Бир куни Мексикада”, “Тунги экспресс” сингари фильмлар сўзимиз тасдиғидир.

Ҳар йили пойтахт Панамада Халқаро Панама кинофестивалини ўтказиш анъанага айланган. Ушбу ижодий тадбир Савдо-саноат вазирлигининг ташаббуси ва ҳомийлиги остида ташкил этилади. Бир ҳафта давомида дунёнинг турли давлатларидан ташриф буюрган киноижодкорлар, Канн, Торонто, Сан-Себастьян сингари кинофестивал совриндорлари сара картиналарини намойиш этишади.

Панамада “Cine Cafe Vocas”, “Cinepolis Multiplaza Pacific”, “AltaPlaza Mall”, “Cines Modernos” каби замонавий кинотеатрлар дунё киноиндустриясининг энг сўнгги талаблари асосида бунёд этилган бўлиб, турфа ўлчамдаги фильмлар, миллий ва жаҳон картиналари тақдимотини ўтказилади.

*Шоҳрух НАИМ
тайёрлади.*

ПАНАМА ШЕЪРИЯТИДАН

Рикардо МИРО

(1883–1940)

*Рус тилидан
Яҳё ТОҒА
таржимаси*

Рикардо Миро – атоқли панама шоири. Унинг шеърлари тимсоллар аниқлиги, сермазмунлиги, тушунарлилиги билан ажралиб туради. Шоирнинг “Муқаддима” (1908), “Тинч океан афсоналари” (1919), “Ватанпарварлик лирикаси” (1925) каби шеърый китоблари чоп этилган. Панамада шоир номида адабий мукофот ҳам таъсис этилган. Рикардо Миро шеърлари ўзбек тилига илк бор таржима қилинмоқда.

СЎНГГИ ЧАҒАЛАЙ

*Олис манзилларни ахтариб атай, Назаримда уммон ортини кўзлаб
Оқшом шуъласида ҳориб яғрини, Оппоқ қушлар учар пайдар-пай.
Чағалайлар учиб ўтди бирталай, Шерикларин қувлар чирқираб, бўзлаб
Парқу булутларнинг ёриб бағрини. Галасидан айро сўнги чағалай.*

*Ўшал полапоннинг изидан қолмай,
Эргашиб боради бир шом юлдузи
Ва ёритар унинг ўнгу сўлини...*

*Умрим учар бир зум тин олмай,
Тутганга ўхшар у, кеча-кундузи
Элидан айрилган шул қуш йўлини.*

ПОРТОБЕЛО¹

*Азим Портобело – хотира боғи,
Харсангдан йўнилган қадимий шаҳар.*

* Манбалар: Поэзия Латинской Америки. –М.: Художественная литература, 1975; Рохелио Синаннинг шеърлари Панама технология университети томонидан 2000 йилда чоп этилган “Рохелио Синаннинг тўлиқ шеърлар тўплами”дан олинди.

¹ Портобело – Панамадаги қадимий қалъа ва порт шаҳар; Перудан қазиб олинган олтинлар шу бандаргоҳ орқали Испанияга жўнатишган.

*Бошида бахмату дафна япроғи
Фафлат уйқусида ётар бу саҳар.*

*Кимсасиз даҳалар кетган пинакка,
Уйқу оғушида одаму ҳайвон.
Қочиб кирган гўё муздек шинакка
Боболар эришган шараф ҳамда шон.*

*Ул дам испанларнинг замони келган,
Куёш салтанати хору зор эди.
Олтин тўлдирилган кемалар елган,
Турнақатор қатнов барқарор эди.*

*Темир қоидалар устувор эди,
Испан деганининг айтгани-айтган.
Тиғи кескир эди, туғи ор эди,
Бугун ул ханжарнинг сал дами қайтган.*

*Бугун ҳувиллайди дўкон, растаси...
Кучилган зафарлар тушга ўхшайди.
Соҳилдаги синиқ байроқ дастаси
Аламдан тиришган муштга ўхшайди.*

*Қадим деворларнинг тош тиши синган,
Кентлар ҳоли забун ё байтул аҳзан...
Вайроналар узра қуйига инган
Зоглар бу бўшлиқни тўлдирар баъзан.*

*Истеҳком деворин ис босиб кетган,
Шифтгача ўрламиш ўргимчак тўри.
Гумбурлаб денгизни безовта этган
Замбараклар бари – аянчли мўри.*

*Ой ҳам кечалари келмайди ёвуқ,
Юрт вайрон, бир уюм кул қолган қўрдан.
Ваҳималар солиб совуқдан-совуқ
Арвоҳлар кезинар чиқиб қай гўрдан.*

*Гоҳида ўрмондан бесас, бешараф
Кўрфазга ўрмалар оқшом сабоси.
Тошлар қулогига қадайдди садаф
Қадим қўшиқларнинг акс-садоси.*

*Кўҳна Портобело, қадим истеҳком,
Ҳаёт захрин тотдинг, болин яладинг.
Бугун сал ҳайрона, бесару беком
Эртанги кунга кўз тикар валадинг.*

*Ул унут бўронлар ҳайқиргай яна,
Яна балқигайдир умид меърожи.*

*Қадим анъаналар қилгай тантана,
Юртга қайтгай яна шон-шуҳрат тожи.*

*Туманлар тарқагай, эригай музлар,
Аламлар йитгайдир, кетгайдир бадар.
Кейин донг таратиб бу замин узра
Қойим туражаксан қиёмат қадар.*

ОТА ЮРТ

*Қуёши оташин, осмони зангор, Айрилиқ чўлидан чўзарман қўлим,
Пўртана шовқини чиганоққа жо. Орқага йўл борми? Боқарман дилтанг.
Оҳ, ота маконим, мўътабар диёр, Согоинчимга соя сололмас ўлим,
Дилда наволаринг янграгай гўё. Сени жондан ортиқ севарман билсанг.*

*Ватан бу – хотира, кечмишдан ёдгор,
Гўдак лабидаги қотмаган ширдог...
Эҳтимол, минг бора этилиб шудгор,
Гуллаган, гувлаган, қувраган бир бог.*

*Ватан бу – дардингга ошино қирлар,
Ёлғизоёқ сўқмоқ, қадимий минор;
Тарих қаъридаги синоат, сирлар
Ҳақида сен билан тиллашган чинор.*

*Дийдор дамларини кутганим-кутган,
Қўлни тираганча иякка мундоқ...
Мен учун азиздир мерганинг тутган
Табаррук бир сана ўйилган қўндоқ.*

*Эҳтимол, ёт диёр муҳташамроқдир,
Қалъаси мустаҳкам, чўнгдир минори.
Бироқ ота юртим муҳтарамроқдир,
Дилимга яқин ҳар дўнги, мозори.*

*Толеим гоҳ нигун, гоҳо тантироқ,
Беармон айландим хўп йироқларни.
Мусофир эдим мен, тап тортмай бироқ
Чалдим тилла тилли қўнғироқларни.*

*Ватан бу – хотира, кечмишдан ёдгор,
Гўдак лабидаги қотмаган ширдог...
Эҳтимол, минг бора этилиб шудгор
Гуллаган, гувлаган, қувраган бир бог.*

*Кездим кемаларда, қайиқда, солда,
Қайда бўлмай дилда жону жаҳоним.
Шунча ихчаммиди ёки... ҳар ҳолда
Кўксимга жо бўлди ота маконим.*

ДЕМЕТРИО КОРСИ

(1899–1957)

Панамалик шоир Деметрио Корси ижодида ватанпарварлик ғояси муҳим ўрин тутади. У халқ тили, мақолу маталларидан унумли фойдаланади. Шоирнинг “Калифорния куёши” (1924), “Тоғ шамоллари” (1926) ва бошқа шеърӣ китоблари дунё юзини кўрган. Деметрио Корси шеърлари ўзбекчага илк бор таржима қилинмоқда.

ПАНАМА МАНЗАРАЛАРИ

Ҳабашлар, занжилар...
беор гринголар...
“Отелу бар”лардан
бахтини излар.
Гоҳ омади чопар,
гоҳ гамга тўлар –
Чола, яъни
метис ва мулат қизлар...

Денгизчи навкарлар.
Пиёда аскар.
Уммон ошиб келган
Европалик бой.
Майхоналар,
Яримянгоч қизлар...
Жаннатга тенгланар бу жой,
ҳойнаҳой?!

Ўлкада ҳар нарса
сотилар ошкор.
Панама – саҳий юрт!
Ҳар не сувтекин.

Азим шаҳарларин
мезони бозор,
Марказидан
анҳор ўтгандир, лекин.

Қора-қураларга,
оқу сарғишига...
Тан сотиб кун кўрар
юрт сулувлари.

Гўё
бошимизга тушган қарғишига
Ўхшаса, не қилай
бул шўриш бари?
Бойвачча меҳмонлар.
Хорижий пуллар.
Гуллар ўзин пуллар...
Келади қаҳрим.
Жилпанглар дилтанглар,
Қилпанглар қуллар,
Ҳабашлар, занжилар...
Бечора шаҳрим.

КУМБИЯ¹

Маиҳур Панча Манча майхонасида
Кумбияга ўйнар бир метис-чомбо.
Қарашма айлар у ҳабашчасига,
Рақсга жўр бўлар тимбо², киломбо.

Шу рақсни кашф этган боболаридай
Занжи аталганнинг бари қизиққон.
Лекин ўйнай олмас бирон қарчиғай
Каламбунинг қизи Мемедай чаққон.

¹ Кумбия – панамаликлар рақси

² Тимбо, киломбо – мусиқий созлар.

Кумбияга ҳар ким рақс туша олар,
Чепиганге ёки Чоко сингари.
Ногора йиғлайди, Чимбомбо йиғлар,
Раққосга тўла юрт майхоналари.

Чимбомбо Меменинг ишқида ёнар,
Чимбомбо чапани, чайир бир ўғлон.
Ундан зир титрайди қаҳвахоналар,
Ўта ўр йигит у, лек – марди майдон.

Кумбия авжсида, ногора янграр,
Гринго¹ банд айлар ул ҳурилиқони.
Чимбомбо қўйнида ханжар жсаранглар,
Тишлари гичирлар, қайнайди қони.

Йигит алам билан ногора қоқар,
Бармоги қонталаш, тирноқлари қон.
Қасос алангаси қалбини ёқар,
Ичинда ўртаниб келар бир исён.

Рақс тугар, Мемени мамнун чет эллик
Қучоқлаб овлоққа олиб кетади.
Кечирилмас, ахир, бундай сурбетлик,
Гринго ўз бошига ўзи етади.

Аяб ўтирмади ўз мунисин ҳам,
Қасос нашидасин сурди Чимбомбо.
Аввал унисининг, сўнг бунисин ҳам
Кўкрагига ханжар урди Чимбомбо.

Ҳа, қасос олинди юртдошлар учун,
Сўнг зойиб бўлганмиш ул ошиқ машишоқ.
Ахир, муҳаббатсиз бу кўҳна очун
Анчайин гарибдир, анчайин қашишоқ.

Мулат қиз Меме йўқ, энди ул шавқ йўқ,
Йўқдир бу ерларда мутриб йигит ҳам.
Энди Кумбияда аввалги завқ йўқ,
Майхонани қучмиш қайғу ҳам алам.

Шундан сайилгоҳлар сўлгин бир қадар,
Булбулсиз қолгандай бу бог, бу чаман.
Оташин йигитлар йўқ бўлса агар,
Қолганларга байрам татимас экан.

¹ Гринго – Лотин Америкасида инглизлар ва америкаликларга қўйилган истеҳзоли лақаб.

ДЕМЕТРИО ЭРРЕРА СЕВИЛЬЯНО

(1902–1950)

Деметрио Эррера Севильяно – реализм мактабининг ҳассос вакили. Унинг шеърларида Панама аҳолиси турмуш тарзига оид оддий ҳаётий ҳақиқатлар катта маҳорат ила бадиий ҳақиқатга айланади ва ўқувчини шу юртнинг турфа манзараларига ошуфта этади. “Менинг илк кўшиқларим” (1924), “Асир кўшиғи” (1947), “Дераза” (1950) каби шеърий китоблар муаллифи. Шеърлари ўзбек тилига илк бор таржима қилинмоқда.

ЮРТ БУРЧАКЛАРИ

*Ғира-шира туман,
Куртак муртаклар.
Сал ёришар бу дам
Бурчак-бурчаклар.*

*Қуёш нури тушмас
Зах ва қоронғу –
Етим болаларнинг
Тор бурчаги бу.*

*Йўқсиллик тимсоли
Увада булут.
Совуқ ўчоқларда
Чорқирра сукут.*

*Томир тортишиши,
Тумов, кўкйўтал...
Фақирлик аталган
Бурчакдан чўтал.*

*Бир маст безоридай
Эшик қоқар сил.
(Кимга керак ул?)
Бу бурчак шундоқ ҳам
Сўлгин, мажмагил.*

*Ғира-шира туман,
Куртак муртаклар.
Сал ёришар бу дам
Бурчак-бурчаклар.*

*Қуёш нури тушмас
Зах ва қоронғу –
Етим болаларнинг
Хор бурчаги бу.*

СЕН МУДОМ “ХЎП” ДЕЙСАН

*Панамалик
менинг қондошим,
сен мудом “хўп” дейсан,
мудом “хўп”, “хўп”.
“Йўқ” демакка
изн бермайди гўё
хўжайиннинг
қўлидаги халачўп.
Панамалик
менинг қондошим,
сен мудом “хўп” дейсан,
мудом “хўп”, “хўп”.*

*Арзимас маошга ҳам –
“хўп”, “хўп”, “хўп”.
Бошга теккан тошга ҳам –
“хўп”, “хўп”, “хўп”.
Панамалик
менинг қондошим,
сен мудом “хўп” дейсан,
мудом “хўп”, “хўп”.
Ниҳоят, “йўқ” дегин,
ниҳоят, “йўқ” дегин.
Доимий “хўп”
ўрнига “йўқ” де.*

Бироқ бу “йўқ”ни сен
“хўп”дайин айтма.
“Йўқ” дедингми,
“йўқ” де,
гапингдан қайтма.
Гап-сўздан кўрқмагин,
мутеликдан кўрқ.
“Йўқ” дедингми,
“йўқ” де,
“Йўқ!” “Йўқ!” “Йўқ!”
“Хўп”ни ёддан чиқар,
“Йўқ”ни қаттиқ тут.
“Йўқ” дедингми,
“йўқ” де,
“хўп” сўзин унут.
“Йўқ” дедингми,
“йўқ” де,
“Йўқ!” “Йўқ!” “Йўқ!”

Бироқ, бу “йўқ”ни сен
“хўп”дайин айтма.
“Йўқ” дедингми,
“йўқ” де,
гапингдан қайтма.

Панамалик
менинг қондошим,
сен мудом “хўп” дейсан,
мудом “хўп”, “хўп”.
Бу миллат бўлгайдир
тобакай тобе...
Йўғ-э,
қилинажак ишлар
ҳали жуда кўп.
Панамалик
менинг қондошим,
тобакай “хўп” дейсан,
тобакай “хўп”, “хўп”?

Арзимас маошига ҳам –
“хўп”, “хўп”, “хўп”.
Бошига теккан тошига ҳам –
“хўп”, “хўп”, “хўп”.
Панамалик
менинг қондошим,
сен мудом “хўп” дейсан,
мудом “хўп”, “хўп”, “хўп”...

КАРЛОС ФРАНСИСКО ЧАНГМАРИН

(1922–2012)

Карлос Франсиско Чангмарин – шоир, ҳикоянавис, рассом ва бастакор. Шеърларида сунъий оҳанжамалик ўрнида соддаликни, сохта дабдабаю баландпарвозлик ўрнида самимиятни кўрасиз. “Фигон” (1948), “Моддий шеърлар” (1956), “Панама кўшиқлари” (1963) ва бошқа шеърый китоблари чоп этилган. Бир неча миллий мукофотлар совриндори. Шеърлари ўзбек тилига илк бор таржима қилинди.

ҚОН-ҚАРДОШ ҚЎЛЛАР

Шоирлар
сизларга дуолар йўллар,
шаънингизга
ширин каломлар бўлгай.
Қора қурумларга
беланган қўллар,
барчангизга
қизгин саломлар бўлгай.

Елиму лой,
қатрон қоришиб кетган
бу қўллар
сал дағал келар, албатта.
Маишатмас,
заҳмат акашак этган,
қотса,
қотган улар қора меҳнатда.

Яратиш завқида
ёнаркан улар,
хирмонлар кўтарар,
тоғни ҳоритар,
турли дастгоҳларда
чархланганича,
машъалалар ёқиб,
тунни ёритар,

Ватанга меваю
дон етказарлар,
игна тешигидан
ип ўтказарлар,
кўприклар кўтарар,
ётқизар йўллар,
кема ҳам,
қилич ҳам ясар бу кўллар.

Ёлғизоёқ сўқмоқ,
ё кошоналар,
юртнинг масжидию
минорларига,
ибодатхоналар,
кўшклар томига,
майхоналар ҳамда такяхоналар,
қатор корхоналар деворларига,
бу кўллардан гоҳ тер,
гоҳо қон томган.

Бобомнинг кўллари
ерга қоришиб,
гоҳ қавариб,
гоҳо қадоқлар боғлаб,
галла етиштириб
сизу биз учун,
чўл ўрнида
бунёд айлагай боғлар.

Қуруқшаган,
гадир-будур бармоқлар
адоқсиз азобдан
гоҳида чалғиб,
турли тадбирлару
тантаналарда
бирорта саз
чертса бўларди, балки?!

Бирор саз
торларин чертмасалар-да,

мушаклари бўртган
огир билак ва
муштумга айланган
ўн нафар бармоқ
элини етказар ҳар не тилакка.

Ўнта марди майдон
ўғлондек улар,
жиноят деворин йиқита олар,
ночор бир кимсани
қай қасамхўрдан
қоронгу кечада қутқариб қолар.

Қалампирмунчоқ
ё атиргул эккан
онамнинг кўллари
азиздир ерга.
Улар болалари учун
нон топмоқ илинжида
мудом ботади терга.

Ким билсин,
эҳтимол, қайси оқпадар
истеҳзо аралаш устидан кулар,
ҳар ҳолда,
сахардан ярим тун қадар,
тиним нелигини билмайди улар.

Нон ҳидин таратиб
волидам кўли,
улкан меҳр ила
бошим силарди,
гужум дарахтининг
бутоқларидай
ажсин қоплар, бироқ
бир кун уларни.

Сабру бардош учун
яралган кўллар
асл фидокордир,
асл қаҳрамон.
Уларни
ҳар қанча эъвозласак кам,
ахир,
шулар боис кўксимиз осмон.

Кўлига таянар
иичию баққол,
боғбону деҳқонлар,
косибу кулол.

*Забардаст бу қўллар
ҳар ишга қодир,
бу қўллар чевардир,
моҳирдир, нодир.*

*Улар ерни ковлаб,
тариқ сочарлар,
ўйиб тоғу тошни,
ариқ очарлар,
тап тортмай пўртана,
тўлқинларидан,
дуру маржон терар
денгиз қаъридан.*

*Азиз замондошлар,
муштга тугилган,
болга
ё чўқморни ёдга солгувчи
қўлларингизни
биз шарафлагаймиз.
Чунки
бундай қўллар курашмоқ учун,
заминда адолат ўрнатмоқ учун,
ижод қилмоқ учун яратилгандир.*

*Кенг халқ оммасининг
метин қўллари
занжир,
кишанлардан қутулар эркан,
Осиё,
Африка,
Европа ҳамда*

*олис Америка қитъасида ҳам,
жанубу шимолда,
бутун оламда
зулму истибдодга
бергайдир барҳам.*

*Турфа гуллар аро,
бошоқлар аро
ғўзал оҳангларнинг
жарангосида,
бахту саодатнинг
хуш садосида
саломга узансин
меҳрибон қўллар.*

*Эзгулик йўлида
эрлар бирлашсин,
сулувлар эса
гул билан сирлашсин.
Кўкни қучсин
тинчлик кабуларлари,
қўлларни қопласин нилуфарлари.*

*Миллатлар
ҳуррият бонгини урсин,
янграсин бойчечак қўнғироқлари.
Бу қўлларда
мудом ҳилтираб турсин
бирдамлик,
озодлик,
эрк байроқлари!!!*

РОХЕЛИО СИНАН

(1902–1994)

*Испан тилидан
Ҳилола РЎЗИЕВА
таржимаси*

Рохелио Синан – атоқли панама шоири ва носир, педагог. Асл исми Бернардо Домингес Альба. Панама Миллий институтини тамомлаган. Сўнг Чилида таҳсил олади ва бу ерда Пабло Неруда ва Габриела Мистраль каби машҳур шоирлар билан ҳамсуҳбат бўлади. Иигирма беш ёшида илк шеърий тўплами – “Тўлқин” чоп этилади. Кейинчалик “Тўлин ой” романи, шеърий китоблари, кўплаб ҳикоялари эълон қилинган. Р.Синан болалар учун ҳам асарлар ёзган. Рикардо Миро номидаги мукофот ва бошқа нуфузли совринларга сазовор бўлган.

САЙР

*Булутлар – болалар
бошлангич синфда
китобларин олиб
йўлга тушидилар.*

*Шамол – учқур тулпор
элтар уларни
нозик белида.*

*“Чу!” “Чу!” Ана кетишди.
ва фақат
“Хайр!” – дер мўрилар,
тутун дастрўмолин силтаб.*

ЮЛДУЗЛАР

*Тунги дарахтга
барин осарлар.*

Ким уларни йиғиб олади?

*Ҳеч ким!
Чунки тонгда қуёш –
бободехқон
барин етилган деб
узиб олади.*

*Ажойиб ҳосил!
Юлдузлар!
Шарбати қандай тиниқ!*

ОФТОБ

*Қари қуёш нуридан сармаст
безовтаҳол ухлар пишиллаб
шумлик қилиб тўйган боладай.*

*Оғзидан оқади томчи-томчи нур.
Қара! Дарёларга тўкилар биллур.*

*(Кунларнинг ёлғиз чироқчиси
Меридианда ҳорғин тўхтади.)*

*Бечора
қари чироқчи!..*

*Нури шаробидан сармаст
қуяр уни дарёлар узра.*

Ахир, бу дала учун эмасмиди?

САРОСИМАЛИК

*Кўзларинг тухфа этган
сўзларни йиғиб
туздим
дудоқларинг учун
севги қўшигин.*

*Ўзингдан яралгач,
нозик ва қувноқ бўлармикан?
Ёки гамгусор?*

Бари шубҳа ичинда!

*Менга шивирладинг-у
сўзлар
телбаларча уча бошлади.*

*Сеникимиди?
Меникимиди?*

Бизни тан олмади улар!

*Энди улар тун ичра қолган
унсиз қалбимизнинг садоларидир.*

АНА ИСАБЕЛЬ ИЛЮЭКА

(1903–1994)

Ана Исабель таниқли панама шоираси. Оддий одамлар ҳаётини куйлагани, шеърий ифодалари содда ва тушунарлилиги боис уни “Панама деҳқон шоираси” деб ҳам атаганлар. “Пойабзал тозаловчи”, “Тоғлик”, “Газета сотувчиси”, “Мураббийнинг илтижоси”, “Илк қадамлар” каби шеърий китоблари нашр қилинган.

ЙИГИТ БЎЛСАМ

*Йигит бўлсам таваккалчи бўлардим,
Оламни дегувчи, севгига чанқоқ.
Денгизларни ҳўплаб, еру осмонни,
Бахтнимас, озорни танлардим кўпроқ.*

*Йигит бўлсам, сира тўсиқ билмасдим,
“Ўтолмайсан” демас эди ҳеч одам.
Жарликлардан сакраб, билмай чегара
Тўхтамасдан олға ташлардим қадам.*

*Йигит бўлсам, ўздаги ўжарликни
Боглаб турган ҳеч бўйсунмас ул қудрат
Ипакдайин майин, нафис бўларди,
Узиб ташлар эди қўлдаги қувват.*

*Ҳавасим келади кучли бастингга,
Полвоннамо кенгдир кўкрак қафасинг.
Нозик қўлларимни тутган дастингга,
Унинг қувватига келар ҳавасим.*

*Ўзингга боқаман – кўзларим порлар
Сендек ўғлон бўлмоқ истаги сабаб.
Менда ҳам жўш урса ул денгиз суви.
Токи тўсиқларни бузиб тошса-ю,
Сатҳи-ла қирғоқни ётса эркалаб.*

*Йигит бўлсам, сенга уни бўлардим,
Бўлишардим орзунни ҳам рўёни.
Ташна бўлмай мангуликка, ўлимга
Ва армонсиз тарк этардим дунёни.*

РАМЗИЙ ГУЛ¹

Айт-чи, чечакмисан
 Ё қанотли қуш?
 Барглар соясида
 Тин олиб сархуш,
 Маъжоз яратибсан
 Ой ёгдусидан,
 Ўхшаши йўқ инда
 Кўрмоқ учун туш.

Айт-чи, чечакмисан
 Ё қанотли қуш?
 Сочганинг атирми,
 Ё сасинг кумуш?
 Озуқанг меваяю
 Томирда шира.
 Безагинг оқ парми
 Ё япроқми хуш?

Яшил шохлар ичра,
 Қуюқ ўрмонда
 Беркинган. Селвамнинг²
 Сеҳрли гули.
 Оппоқ нар, гулбарглар
 Ифори билан
 Борлиққа юз очдинг
 Бир ёгду бўлиб.

Бизнинг кенг денгизлар
 Бағрига олган
 Садафдек ялтироқ
 Зарҳал тождир у.
 Қанотлари нозик
 Муқаддас руҳнинг
 Оппоқ кабутари
 Ин қурган ёгду.

Юртимнинг энг юксак
 Меҳробларида,
 Кўкнинг номасини
 Келтирган гулсан.
 Яшинагайсан улкан
 Садоқат билан.
 Ўз бағрига олган
 Сени бу гулшан.

Муқаддас руҳ гули –
 Пок орхидея,
 Бокира тоғларда
 Бўй чўзган чечак.
 Халқим орзусини
 Бағрида сақлаб
 Бизни асрайверсин
 Абадий – бешак.

¹ Индаги кабутарни эслатувчи орхидея назарда тутилмоқда. Бу гул Панаманинг рамзий гули саналади.

² Селва – тропик ўрмон ёмғири.

МАҲОРАТ МЕЗОНИ

Рохелио Синаннинг ҳикоясини ўқиб, таъсирландимми ё беихтиёр бу “оловли қитъа” адабиёти аллақачон, эҳ-ҳе, ўтган асрнинг етмишинчи йиллари адоғидан бери (салкам 40 йил-а!) ўзига ром қилиб келаётгани учун қусри ҳам фазилатдек кўринадиган бўлиб қолганми, ҳарқалай, ижодкор, унинг бурчи, мақсади, эътиқоди ҳақида сўнгсиз хаёллар гирдобига ғарқ бўлдим. Дарҳақиқат, ғарқ бўлдим, чўмдим эмас! Балки мана шу оддийгина, ҳеч қанақа жиддий-оламшумул муҳим воқеалар юз бермайдиган ҳикоя замиридаги пинҳоний алам, инсоний изтироблар, жавоб бериш оғир бўлган саволлар, дунёнинг азалий ёлғондан иборат экани ҳақидаги ўкинчли хаёллар ўпқондек домига тортиб кетди. Ўша заҳоти хулоса чиқаришга, адабиёт ҳақидаги билимларимни намойиш этишга шошилмадим, балки бир замонлар мавриди келса ишлатарман, дея ёндафтаримга ёзиб қўйганим сатрлар ёдимга тушди:

*Етар, бас қил, севги
даштида улоқиб –
йўл топишни истаган
шоир!*

Ҳа, адабиёт адолат ва ҳақиқатга хизмат қилиши шарт, бошқача бўлиши мумкин эмас. Рохелио Синаннинг (унинг асл исми Бернардо Домингес Альба) “Бобби” ҳикояси, назаримда, ана шу талабга тўла жавоб бера олади. Қаранг, мени ўйга толдирган фикр ҳикояда бир боланинг денгиз бўйида машққилаётган солдатлар ўқидан ҳалок бўлиши сабабларини акс эттириши орқали юзага чиқиб, ўзидан огоҳ қилади. Бобби опаси Люси билан соҳилда қумдан қалъа ясаб ўтириб зерикади. Доим ўйнаб юрган “қароқчи-қароқчи” ўйинини ўйнагиси келади. Бу ерда бошқа болаларнинг истаги ҳам шу. Ана шу ўйин ниҳоясида Америка ҳарбийларининг машғулот чоғидаги тасодифий ўқидан ҳалок бўлади. Бу улар учун оддий ҳол, истисно тариқасида юз бериши мумкин бўлган ҳодиса асли, лекин менга худди уюштирилгандек туюлади, чунки ҳикоя киши билмас тарзда шу тасодифга “қурилганлиги” бошиданоқ – солдатларнинг тараллабеод қилиб юришлари, маишату ичкиликдан бошқасини унутиб, инсоний қиёфаларини йўқотганликлари ҳикоя қаҳрамонларининг диалогларидан, қаҳрамонларнинг тор, диққинасфас ўй-хаёлларидан сезилиб туради. Ҳикоя қаҳрамонларидан бирининг (Сиднине) илгариги ҳаётини дам-бадам қўмсаши, қизнинг бу ҳаётдан нари юриш истаги, болаларнинг қароқчилар ўйинидан кўра тузукроқ машғулоти йўқлиги ўқувчини шу интиҳого тайёрлаб боради. Демак, нимадир рўй бериши шарт ва бу пировардида рўй беради. Лекин бунинг асл сабабчиси барибир ўша ҳарбийлар бўлиб чиқади ва сиз беихтиёр боланинг умрига зомин бўлган “катталар ўйини”ни уюштирган дўкайларнинг жирканч қилмишини лаънатлайсиз. Уруш туфайли қутилмаган фожиалар рўй бериши муқаррарлиги, лекин бунинг учун ер юзида ҳали ҳеч зоғ жавоб бермаганганлигини ўйлаб юрагингиз оғрийди.

Болаларнинг ўйини талофотсиз ўтади.
 Катталарнинг ўйини хатарли.
 Болалар катталарни ирқ бўйича ажратмайди.
 Катталарда бўлса қоратанли одамни биринчи кўргандаёқ адоват уйғонади.
 Гарчи у ҳабаш ҳар қанча ҳалол, фидойи ва беозор бўлса ҳам.
 Гумроҳ, жоҳил, юракларида ёвузлик ва адоватдан бошқа нарса қолмаган,
 нафс ва ҳирс қулига айланганлар нима иш қилиб қўйганини тушунмайди-
 лар. Ҳикояда Боббини яхши кўрадиган, ёш дўстим, деб уни зериктирмай
 бирга ўйнайдиган, кўнгли мусаффо ҳабаш – Сид ҳам ҳалок бўлади. Зулм ва
 жаҳолат тантана қилади. Ҳикоя якунида ғайриинсоний, ваҳшиёна қилмишлар
 қораланмаса-да, ўқувчи уларга нисбатан нафрат туяди ва ўз-ўзидан эзгулик
 томон интила бошлайди.

Таржимондан

Рохелио СИНАН

(1902–1994)

БОББИ

Ҳикоя

Рус тилидан
 Олим ОТАХОН
 таржимаси

Рохелио Синан – ёзувчи, шоир ва режиссёр. Кўплаб шеъррий, насрий асарлар муаллифи. “Тўлқинлар” (1929) ҳамда “Туманда ўтган муқаддас ҳафта” (1949) шеъррий тўпламлари, “Тўлин ой” (1947) романи, “Қизил берет” (1961), “Муҳташам ҳайкаллар соҳилида” (1967) каби ҳикоялари билан танилган. Қўйида эълон қилинаётган “Бобби” ҳикояси Панама ҳаётини ёрқин бўёқларда ифодалаб бериши билан диққатга сазовор.

I

Фақат шу ерда, тўлқинлар етиб келмайдиган соҳилда Бобби ўзини бе-хатар сезар эди. “Бор, сув кўпаймасидан бурун чиғаноқларингни ўйнаб ол, мен шу агрофда бўламан, – дерди опаси унга, – анави пиёниста сержант Мак Кой келиб, денгизнинг чуқур жойига тортиб кетмасин яна...” Нимасини айтасиз, Бобби унинг шу қилиғини ёқтирмасди. Болаларни комига тортиб кетадиган ваҳимали денгиз Эль-Морро қалъасининг шундоққина деворлари ортида сурон солгудек шовулларди. “Денгиз, денгиз, ҳой, денгиз, қирғогиндан тошмагин. Боббининг юрагига солмагайсан гулгула, тўлқинларга ўзинг бош – бу томонга йўлама”. Умуман, Боббининг шўр сувни шимириб, нафаси тикилиб сузишни ўргангиси келмайди. Йўқ, бу баҳона эмас, мутлақо! Ундан кўра қайиқда сузиб ёки уларнинг кўзидан нарироқда ёлғиз ўзи қумкўрғон куриб, қароқчи-қароқчи ўйнаб юрганига нима етсин... Ҳа, ҳақиқий кунгураддор деворлари ва бошқа ғаройиб

* Манба: Синан Р. Море исчезающих времён. –М.: Молодая гвардия, 1981.

жиҳатлари билан кўзни яшнатувчи кўрғон: соқчилар, замбараклар учун тикланган миноралари ҳамда қалъани гир айлана ўраб олган зовурлари билан. Чиганоклар сероб, етади ҳаммасига. У ҳатто шохлардан осма кўприк қурди. Мўъжазгина қалъа, у, “мультик”ларда кўрганидек, бир кўзини боғлаб олган, шопмўйлов, ажалнинг қора яловини баланд кўтарган қароқчиларнинг яқинроқ келишини кутиб, жангга тайёр турибди... Кулоғига ҳатто бурғунинг даъваткор садоси ва ноғораларнинг жанговор дўпир-дўпири эшитилгандек бўлади... “Улар яқинлашиб келмоқда, ана улар”, бироқ ногаҳон Боббининг ёдига ўзи қароқчилар сардори эканлиги тушади. У қўлидаги қилични боши узра баланд тутиб: “Олға! Ўт очинг!” – дея ҳайқиради. Энг ёмони, бунга жавобан қалъа томондан “Гумб! Гумб!” деган замбарак садолари келмайди. Ўтган шанбада Бобби бирга ўйнаган матрос дўстининг мардона наъраси эшитилмайди. Шу сабабими, ҳозир у қароқчи лашкари билан нима қилишни билмайди.

– Люси! Люси! Опажон, Сидни чакиринг!

– Кимни?.. Ҳа, анавиними! – опаси ҳазар қилгандек бурнини жийиради.

– Ўша, мен билан қароқчи-қароқчи ўйнаган бор-у, ҳабаш матрос.

– Мен уни кўрмадим. У келмаса керак.

II

Ҳадеб укасининг кўнглига қарайверишдан Люси Лавингнинг кўнгли озади. Умуман олганда ўзи нима гуноҳ қилибдики, уни ўзига дум қилиб юборишаверади – тушунмайди. Нукул дугоналари билан айланиб келишга отланди дегунча онаси пайдо бўлади: “Люси, Бобби ҳам сен билан борсин, хўпми?” Ким билсин, балки онаси Люсини ҳалиям ёш, бола ўйнатиб юришни яхши кўради, деб ўйлар?! Ёки бегона йигитлар шилқимлик қилиб, тинчлик бермайди, деган хавотирга борар?! Кўпинча: “Қизим, қадамингда матрос ва солдатлар гандираклаб юрадиган оролга бир ўзингни юборишга кўрқаман”, – деб бекорга гапирмас.

Рост, бу ерларда, айниқса, оролнинг нариги бошида, Эль-Морро яқинида денгизчилар ачиб ётибди, улар курраи заминнинг олис минтақаларида олиб борилаётган урушга тайёрлашарди. Замин ҳам, денгиз ҳам, осмон билан ҳаво ҳам ўша “шунқорлар”га хизмат қилади. Улар ўзларига тегишли ихчам, саранжом-сариншта уйларда яшайди. Бу йигитчалар учун кинотеатр, қовоқхоналар, ўйин майдонлари ҳамда бошқа турли-туман қулайликлар муҳайё эди. Энг шинам пляжлар, мусаффо сув уларнинг баҳри-дилини очишга маҳтал. Булар гўё уларнинг вақтинчалик ҳузур-ҳаловати учун яратилгандек. Уларнинг яримьяланғоч бўлиб олиб, тўлқинлар ва куёшнинг қайноқ нурлари остида кун бўйи моторли қайиқларида шитоб билан сузиб юришларини кўрсангиз эди! Нимасини айтасиз, жанг майдонида ёвқурликлари ва бардошлари су-саймаслиги учун шундай шароит яратиб беришгандир уларга. Бечоралар! Алоҳа, жанг қилгани Осиё мамлакатларидан бирига жўнаб кетишади. Битта бомба портласа, тамом, алвидо, дўстгинам! Шу ваздан имкон борида кўнгилхушлик қилиб олиш – ғанимат. Унгача кўнгиллари тусаганини қилишади: ғарра-шарра еб-ичишлар, маишат... Бунинг учун яшиқ-яшиқ вискилар, бочкалаб пиво... ҳар шанба кунлари улар бирга ўйнаб-қулишлари учун нозанин қизлар ташрифи...

Люси бир қанча қизлар билан бирга юради, уларнинг муносабати

фақат яқинлиги учун эмас, ўзларига яраша сирдошлиги ва ишқий саргузаштлари туфайли мустаҳкам. Улар ҳар ҳафта, албатта, оролга боришар, алламаҳалгача ўша ерда кўнгилахушлик қилиб юришар, баъзан айримларининг меъёрни унутиб қўйган пайтлари ҳам бўларди. Уларнинг коллежда машғулотлар инглиз тилида олиб борилар, ҳатто маъмурият ўша ерда хизмат қилувчи қизлардан алоҳида гуруҳлар тузган бўлиб, уларга “waxs”¹ деб ном қўйишганди.

Ҳар бир гуруҳ иттифоқдош мамлакатларнинг номи билан аталарди – у ерда, асосан, америкалик қиз-жувонлар таҳсил олар, бироқ коллежга “меҳрибон кўшнилари” сифатида лотин америкалик оқтанли қизлар ҳам қабул қилинарди. Бошқа “ранг-тусдагилар”нинг бу ерда ўқиши умуман мумкин эмасди. Тўғриси айтганда, шундай қилишгани маъқул – жанжал-тўпол камрок, тинчгина, қизилтанлиларнинг эса ўз мактаби бор, хуллас, олам гулистон.

Люси ич-ичида ўзларининг давраси энг яхшиси эканини сезарди. Тўғри-да, дугоналарининг ҳаммаси хушчакчак, беозор қизлар. Улар ҳам шанба кuni тушга яқин оролга келишарди. Соҳилда эса ўлжа пойлаган балиқчи кушлар сингари матрослар тўда-тўда бўлиб уларни кутиб олишарди. Орадан кўп ҳам ўтмасди ва уларнинг ҳар бири ўзи ёқтирган қиз билан бирга, баъзилари қўл ушлашиб, баъзилари қўлтиқлашиб, кўнгиллари тусаган ёққа тезгина равона бўлишарди. Бир хиллари томоғини хўллаб олиш ва ракс тушиш учун қаҳвахонага йўл олишарди. Бошқалари келишган, мушакдор баданларини кўз-кўз қилиб, трамплиндан сакраш, дельфиндек денгизда эпчил ва ўктам сузиш ёки моторли қайиқда сайр қилишни хуш кўришарди, лекин айрим тортинчоклари салқин дарахтзор қўйнида ёлғиз қолишни ихтиёр этишарди. Эртага қонли уруш гирдобига фарқ бўлишга маҳкумлар учун бу сокин онлардаги қайноқ оғушлар ва тотли бўсалар нақадар ҳаётбахш!

Люсининг дугоналари орасида биронта матрос билан “кукулашиб” юрмагани топилмасди. Улар ҳар қандай уят-андишани йиғиштириб қўйиб, шаънларига номуносиб равишда вақтичоғлик қилиб юришар, ёлғиз Люсигина бундан мустасно эди. Тентак қиз, бу учрашувларга мудом Боббини эргаштириб келар, оқибат унинг олдида эмин-эркин, яйраб юришдан ўзи истихола қилар, уяларди. Шу туфайли маъноси мавҳум ишоралар, думи хуржунда гаплар билан кифояланишига тўғри келарди. Бўлмаса, ўша тотли бўсаларга қаноат қилмай, жиловини анчайин бўш қўйиб юборган қизларни ҳам биларди.

Люси хаёлини ўғирлаган ўша сарғиш сочли, ниҳоятда келишган докторни аввалги шанба кuni илк бор кўрди, кўрди-ю, хуши бошидан учди. Афсус! Денгизчи бўлишига қарамай у ўта камгап, вазмин йигит эди. У қалъада доим китоб кўтариб юарди. Ҳарқалай, ўша доктор бир сафар уни қайиқда сайр қилдирди, ҳатто ойдин кечада аллақайси шоирнинг севги ҳақидаги шеърларини ўқиб берди. Бироқ бунақа пайтда доим дилингни хира қиладиган кимса топилмаса, ўрнига тушмайди. Сид тушмагур! Ер ютсин ўша ҳабашни! Тавба, буни қарангки, доктор Беннидек одам бир тасқара, қораялоқ юнга билан қалин дўст тутинса! Сид дам у ерда, дам бу ерда, кимдир чақириб қолса, тамом, ўша заҳоти тилини осилтириб етиб келади. Нимасини айтасиз, ўша кунлари – Люси Бенни Вильямс ўқиб бераётган ишқий дostonларни маҳлиё бўлиб тинглаб юрган кезлар Сид

¹ Wax (инг.) – мум. Бу ерда мумдек юмшоқ қизлар маъносида.

эртаю кеч унинг ёнидан кетмаса денг. Қизнинг назарида, Беннининг овозида эхтирослар мавж урарди-ю, аммо бу ўткинчи туйғуга берилиш натижаси эди. Ахир, кўнглига чинданам шундай ҳис оралаган йигит қиз ёнига ошиқиш ўрнига ҳозир ўша харсангтошда китобини ўкиб ўтирармиди?! Қизлик ғурури йигитни ахтариб боришига йўл қўймади, унинг келишини кутди. Мабодо, Сид келиб қолса, Бобби билан бирга ўйнашига рухсат берган бўларди. Бу довдир қаерда қолдийкан?

Бобби қалъага ҳужум қилишнинг турли йўллари йўлаб кўрар, бироқ қатъий қарорга келиш учун унга ҳимоячи ҳабашлар отряди сардори Сид етишмас эди. Шу сабабдан айна пайтда ҳужум бошлай олмасди. Бир ҳафта аввал, худди шундай шанба куни, Сид қалъанинг нариги тарафида ҳимояда туриб, Бобби бу ёқда уни ўққа тута туриб, қийқиришиб, кулгидан ёрилгудай бўлиб ўйнашган эди-я! Аммо Сид қаергадир гумдон бўлди, мана энди Бобби миноралари нураб тушаётган ночор, бунинг устига фойдасиз қалъаси олдида ёлғиз ўзи ўтирибди.

III

Айни чоғда Сид, Эль-Морродаги бараклардан бирида терлаб-пишиб, оролга ҳужум қилиш чоғида командос¹га керак бўлиб қоладиган милтиқлар, пулемётлар, маёқларни йилтиллашиб тозалаб ўтирарди. Қизларнинг вақтини чоғ қилиш учун уюштириладиган машқларни сержант Мак Кой ўйлаб топган. Базму жамшид авжида бўлади: ичкилик деганини тўкиб ташлашади, ўйин-кулги, рақс. Командос ўқ узиб Эль-Моррога бостириб бораётганда бу ўйинларидан завқланмаган кимса топилмаса керак. Пулемётлар отишма чоғидагидек тариллашиб отилган, жангчилар “ура”лаб қийқирган. Буни йигитларнинг ўзи кўмондондан илтимос қилишди, чунки улар энг янги, замонавий усулда ўқитилмасин, битта ўқ узмай жанг сирларини ўрганишдан безиб қолишган эди. Бунақа ўйинчоқлар жонларига тегиб кетган. Бекор юриш, фаолиятсизликдан юраклари қон бўлар, ўзларини гўё тайёргарлик кўраётгандек кўрсатишдан маъно йўқлигини жуда яхши тушунишарди. Улар рostaкам патронлардан фойдаланибгина жанг руҳини ҳис қилиш мумкин, дея ўйлашарди. Сид пулемёт ўқдонларини тўлдирди. У машғулотда қатнашмаса ҳам, ҳарбий тревога эълон қилинганда қанчалар завқланишини ўйлаб орзиқарди. Ҳаво ҳаддан ташқари исиди. У терга ботди. Ҳали прожекторларни тозалаш керак, сўнгра тез ёрдам кўрсатиш бўлими жойлашган кўшни бинога бориб у ерни тозалайди. Каравотларни кўздан кечиради, доктор Уильямс учун асбоб-ускуналарни тайёрлайди, негаки, ярадорлар келиши эҳтимоли бор. Кечаси рostaкам ўқлар отилади... ҳар нарса бўлиши мумкин. Прожекторлар ортиқча ташвиш бўлди-да. Нима бўлган тақдирда ҳам шунча ишни битта ўзига юклаб, шунга мажбур қилиш учига чикқан адолатсизликдан бошқа нарса эмас. Модомики, ҳабаш биродаримиз фақат картошка арчишу милтиқ тозалашга ярар экан, пешонасига ёзилгани шу экан-да! Унинг ёдига бошқа бир машҳурроқ ҳабаш шоирнинг “Мен ҳам америкаликман”, деган мисралари тушди.

Сид матросларнинг оппоқ кийими ҳам, ҳатто ўлим ҳам икки ирқ одамларини тенглаштиролмаслиги ва бу ҳақдаги бидъатларга чек қўёлмаслигини яхши тушунарди. Бир пайтлар университетда ўқиётганида master² дара-

¹ Командос – махсус десантчилар кўшини.

² Master (унг.) – АҚШ ўқув юртларида бериладиган унвон.

жасига кўтарилолмагани ёдига тушса, талабалик йилларини кўмсаб кетади. Сид ўша даврни абадулабад йўқотганман, деб ҳисоблайди. Ўшанда у санъат, адабиёт оламида яшар, унинг учун назм денгизида жавохир излашдан кўра ортиқроқ бахт йўқ эди гўё. Эндиликда у Ватанни деб китоблар дунёсини тарк этди, олийжаноб, жўшқин ҳиссиётларга берилиб, малай, қарол, grum¹ бўлишга ҳам кўнди. Бироқ, у ўзини оддий матрос эмас, бамисли адмиралдек ҳис қилади, бу дунёнинг дўкайлари орасида юргани билан, озодлик учун курашаётган улуғ мамлакатнинг чин фарзандиман, деб ўйлайди! Тақдир! Ким уни олдиндан айтиб беролади? Яхшиямки, дўсти Бенни Вильямс бор экан, бу китобсевар йигит уни ўзига ёрдамчи қилиб олишга уриняпти. Касалхонада у лоақал китоб ўқиши, тиббиётдан бирон нима ўрганиши мумкин... Иссиқни қаранг!.. Кўйлагини ечди... Қаттиқ чарчади. Прожекторларни артиб-тозалаш осон иш эмас экан. Яна бир қанчаси турибди, уларни ҳам ялтиратиб қўйиши керак. Сержант Мак Кой итдан баттар – иблис, унинг қоратанлиларни кўрарга кўзи йўқ, Сид тирноқча айб иш қилиб қўйса – тамом, кечирмайди, айникса, ҳозир, Бенни билан дўстлашиб юргани учун уни баттар ёмон кўради. Сидни хўрлаш учун доим тирноқ остидан кир қидириб юради, доктор ёнига тушса-ку, кўкариб кетади. Мана битта мисол: шанба куни тушдан кейин у бўш эди, аксига олиб иш қайнаган, бош қашишга вақт йўқ. Бошқалар бунақа пайтда дам олади, денгизни томоша қилади. “Поёнсиз денгиз шовқин солганда, ҳаловат киради қалбимга чексиз. Қирғоқ сен учун кишан – қисматинг ҳабаш қисматидек оғирму...” Бироқ айни пайтда Сид сарғиш сочли ёш дўсти – Боббининг ёнига боролмасдан қийналяпти. Болалик инсоннинг мусаффо даври, уни ўйин-кулги, меҳр-муҳаббат, эрка қилиқлардан бошқаси қизиқтирмайди, у миллат, ирқ ажратиш нималигини билмайди. Шу сабабли бола ҳам Мак Койни ёқтирмайди, бунинг устига денгизнинг чуқур жойига итариб юборгани-чи. Ит! Итдан баттар! Боёқиш Бобби, бир ўзи дўстидан узоқда қийналадиган бўлди. “Қийнама ўзингни шунқоргинам, Сид оқтанлилардан қутулган заҳоти сени излаб топади”.

IV

– Люси! Люси! Нега Сид келмаяпти? Зерикиб кетдим. Кўриб турибсан-ку, усиз бир ўзим қароқчилик қилолмайман.

Лекин Люси болаларнинг хархашасига кулоқ соладиган анойи эмас. Шундоқ ҳам кўнгли чўкиб ўтирибди. Унинг дугоналари йигитлари билан кўл ушлашиб сайр қилиб юришибди ёки бўлмаса қайиқда сузишяпти, баъзилари чўмилишяпти. Сув кўпайган кезлари қумлоққа келган одамнинг баҳри-дили очилади, қирғоққа урилаётган баҳайбат тўлқинлар қаърига шўнғиб, сув юзига қалқиб чикқач, завкланиб қийқириш – нақадар хузурбахш! Эй, худойим! Бунчалик мафтункор бўлмаса денгиз! Тумшуғини тўлқинлар ўрқачида ҳосил бўлган кўпикларга ботириб, юракни ларзага солганча қийқираётган балиқчи кушлар ёки тумшуғи остида тўймас мешкопи бор баднафс сақоқушлар-чи! Унга фақат денгиз типратиканлари билан сузгичлари наштардек санчилувчи япалоқ балиқлар ёқмасди, ўша игналари кирса борми, оғриғига чидаёлмайсан. Уларга рўпара бўлишдан худонинг ўзи асрасин, ўйласанг этинг жунжи-

¹ Grum (иңг.) – юнга.

киб кетади-я! Яхшиси, чайқалаётган тўлқинлар узра чалқанча ётган афзал. Бирдан тўлқин келиб сенга ўзини уриб қолсами, оғзи-бурнингга сув кириб, ўтаканг ёрилганча: “Бенни, ёрдам бер, чўкаяпман”, деб дод соласан. Меҳрибон ва ғамхўр доктор бамисли қаҳрамондек уни кўтариб, сувдан олиб чиқади. Кейин узок ўпади. Бенни уни қайноқ бўсаларга кўмиб ташлайди. Нима кераги бор бундай хомхаёлларнинг? Ҳеч қачон амалга ошмаганидан кейин? На қоматига чиппа ёпишган “Jansen” чўмилиш кийими, на бошидаги қирмизи дурра, на тирноқлари бўялган чиройли оёқлари ёрдам беролди унга. Ҳаммаси бефойда! Унинг ширин хаёллари орзулигича қолади. Люси укасининг кўнглига қараб, мана шу ерда зерикиб ўтиришга маҳкум. Алвидо, ушалмаган орзулар! Ўзини аллаким деб биладиган доктор Бенни Вильямс эса унга қайрилиб ҳам қарамайди.

V

Бенни Вильямс докторлигидан ташқари яна табиатни севади, шунингдек, адабиёт муҳиби, шеърят унинг жони-дили. У Шекспир асарларини яхши кўради, китобини доим ўзи билан олиб юради. Шекспирнинг беш-олтита сонетини ёддан билади ва ҳамиша такрорлагани-такрорлаган. Ўз юртида ўқиётганида у соатлаб китоб мутолаа қилар ва шеърлар ёзарди. Уруш бу хавас ва муҳаббатига чек қўйди. Уни кўниккан ва кўнглига мойдек ёққан муҳит, осойишта ҳаёт ва китоблар олаmidан маҳрум этиш тажовуз эмасми? Уруш ҳақида фикр юритар экан, уни ғайриинсоний фожиа, деб ҳисоблар эди. Кимга керак у? Бу саволларига ҳеч ким жавоб беролмаслигига у лол қоларди. Бегуноҳ одамларнинг дарё-дарё тўкилган қони, хонавайрон бўлганларнинг машъум тақдири, олам-олам умидларнинг чиппакка чиқиши – шуми мақсад! Хайриятки, уни фронтга юборишмади, рўйхатларга олишди, жўнайдиган кунни белгилашди, лекин охиروقибат у мана шу оролга келиб қолди. Бу гўзал диёр унга инсон боласи маҳрум этилган, тўғрироғи, бой берилган жаннат ҳақидаги ривоятларни эслатарди. У ақл бовар қилмайдиган сирларни бағрига яширган денгиз, қанотлари эркин ва осуда тебраниб парвоз қиладиган балиқчи қушлар, шакл-шамойили бир-бирига ўхшамаган балиқларни кўриб ҳайратланар, шулар туфайли кўнглида ўйчан бахтиёрлик нашидаси мавж ура бошлар, бунини у кимга айтишни билмас, борган сари ошuftаликми, шайдоликми тобора кучайиб борарди. Одамзодни бир ҳамлада ютиб юборишга қодир шиддаткор ва ебтўймас ақулаларгина табиатини хира қиларди. У чўмилиш кийимини кийиб бўлгач, денгизга тушишга шошилмас, балки қайиқда эшак эшиб сайр қилиш ёки соҳилда қумда ётиб шеър ўқишни лозим топарди. Кўпик қоплаган қумда чиғаноқлар излаб оёқяланг юришни гашт деб биларди. Баъзан-баъзан нафис чиннидан ясалган ичи пуштиранг баҳайбат чиғаноқлар учраб қолганда ёш боладек суюниб кетар эди. Уни қулоғига тутиб денгиз шовуллаши ва олис уммоннинг таскинбахш оҳанглари тинглаб, табиатнинг мўъжизакор ижодига таҳсинлар ўқирди. Гоҳида эса хилват, кимсасиз ерларга бориб, дарахтлар соясида қушларнинг шўхчан чуғур-чуғурларига қулоқ солиб ўтирарди. Борлик сир-асрорини англаш ва гўзалликка ташналиги эвазига ажру мукофот тариқасида ато этилган бой тасаввур, теран ҳис қила билиш ва лаззатлана олиш қобилиятига итоат этган ҳолда шу оролда умрбод ёлғиз, дарвешона ҳаёт кечиритишни хоҳлаб қоларди. Матрослар билан мулоқот, улар билан

бирга яшаш унинг на маънавий, на рухий эҳтиёжини қондира оларди. Пасткаш ва ўзига бино қўйган бу тоифа одамлар шамолларда соврилган хазон уюмини эслатар, улар ўта думбул ва истикболда ўзларини кутаётган фожиалар ҳақида заррача қайғуриш тугул, бу ҳақда ўйламас ва билмас эдилар. У авжи тугалланиш арафасида қолиб кетган асарлари, тиббиёт муаммоларига бағишланган китоби – сеvimли машғулотлари ҳақида ичи ачишиб ўйларди. У ўзини бамисли илдизи билан суғуриб ташланган ва тақдир биёбонларида қуриёзган дарахтга ўхшатар эди. Кеча-ю кундуз ўзини истикболда ўтқир найзалар ва ажал ўтини пуркаётган тўплар кутаётган сарҳадларга юборишлари ҳақида ўйларди. Унинг учун бу оламда Шекспир билан Сиддан ўзга кадрдони йўқ эди. Айникса, у Сидни, эҳтимол, дунёқарашларида уйғунлик борлиги учунми, астойдил яхши кўрарди. Шу сабабли ҳам уни сержант зулмидан асрашни ўзининг бурчи, деб ҳисобларди. Сиднинг билим доирасини ҳисобга олмаган тақдирда ҳам, унга топширилаётган оғир вазифалар инсон шаънини таҳқирлашдан бошқа нарса эмасди. У ҳабаш ўртоғи билан адабиёт ва санъат мавзусида суҳбатлашишни яхши кўрарди. Улар ой ёруғида сайр қилишни хуш кўришар, то инсон тақдири, борлик ва олам ҳақидаги декартона шубҳа-гумонларга берилмагунга қадар денгизнинг ранго-ранг товланишидан сел бўлиб юришарди.

VI

Люси шитоб билан учиб бораётган мотор товушини эшитар, шамолда сочлари тўзиб шодумон қийқирганча, денгизда сайр қилиб юрган дугоналарига ҳасад билан тикиларди. Сув тобора кўпайиб борарди. Қуёш елкаларни обдон қиздирмоқда эди. Пастлаб учаётган самолётнинг гуруллагани эшитилди. Люси ҳамон укаси билан ғамгин ўтирарди. Бенни Вильямсни унинг аҳволи заррача қизиқтирмайди. У мағрур, ҳеч нарсани кўрмаётгандек ёки билмайдигандек ўзини овсарликка солади. Аввалги шанба ҳаммаси ўзгача эди, улар қайикда ёнма-ён ўтириб эшкак эшишар, ям-яшил денгизнинг тиниқ сувида ўйноқлаб сузаётган балиқларни томоша қилишдан чарчамас эдилар. Айни пайтда Бобби Сид билан ўйнаб ўтирарди. У ҳатто Боббини хўрозқанд билан ҳам меҳмон қилди, шекилли. Бўлмаса-чи, ҳабаш бўлса ҳам бирон нимада нафи тегмай иложи йўқ. Кейин эса, иккови қайикнинг ортида, жарлик четида оёқларини сувга солиб ўтиришар экан, энтиқишар ва бир-бирларига термилишар эди. Нақадар тотли лаҳзалар эди! Улар энди ўпиша бошлаган пайтда, кўз ёшларини оқизиб Бобби келиб қолди, афтидан, сержант Сидни яна қалъага бирор иш билан юборган бўлса керак. Галварс укаси эса ўзининг ташвишида зорланишини қўймайди: “Опажон, бир ўзим кўрқаяпман!” Люси, табиийки, Сиддан жаҳли чиқиб, унинг шаънига нолайиқ гаплар айтди, бетинг курсин, қора таппи, деб қарғади. Беннининг аҳволини кўрсангиз эди шу тобда. Бу гаплар ноўрин, калтабинлик, деди. Қиз ҳам қизишиб, бир-иккитани кўндирди. Шу тариқа бир зумда ораларидан қора мушук ўтди. Люси укасини етаклаб, доктордан аразлаганча кумлоқ соҳилдан нари кетди... Тўғри, фильмлардагидек севишганлар ўртасида бунақа келишмовчиликлар бўлиб туради, лекин бир зумда ярашиб, икки юракнинг эҳтиросларга берилиши дилларни нақадар орзиқтиради. Бироқ Бенни тумшайиб олганча, у томонга қарашни ҳам истамайди. Ярамас қиз!

Боббининг юраги сиқилади. Куёш елкаларини қиздиради. Терисига ёпишиб қолган қум ғашига тегади. У ўрнидан туриб, ҳаммаёғини қоқади, қум доналаридан халос бўлиш учун бир-икки сакраб кўяди. Оёғи остига чиғаноқлар синиғи, майда тошлар тўкилади. Бироз енгил тортади. Сув томчиларига тўйинган муздек шамол сочларини тўзғитиб эсади, терлаган бўйни, кулоқларининг орқасига урилиши хуш ёқади. Шу чок моторли катернинг гуриллагани эшитилади, у денгизга, сирти оппок кўпикланиб қирғоқ сари бостириб келаётган тўлқинларга тикилади. Узоқда, худди Боббининг тунги столидаги жажжигина елканли кемага ўхшаган кема кўзга чалинади. Агар Люси шоширмаганида уни ўзи билан олиб келган бўларди, эсидан чиқибди. У шунақа кўп эшкакли қайиқчада сузишни жуда-жуда хошларди, яна Сид бошқариб юрган бўлса! Эшкакларни эшаверади, эшаверади. Нимаси у? Қайиқчада бир нечта бола сузиб келмоқда эди. Ҳа, булар эртадан-кечгача қумлоқда оёқяланг юрадиган, жулдурвоқи болалар. Улар қароқчи-қароқчи ўйнагани келишяпти. Бир-бирларига имо-ишоралар қилиб соҳилга тушишди. Нега ҳаммаси тушмадийкан? Қайиқчада келганлар хайрлашиб, яна эшкакларни қўлга олишди. Қайиқ ортга қайтди. Нега унақа қилишдийкан? Бобби сира тушунмади. Болалар хўл қумни босиб, яқинлашар экан, ёғоч қиличларини қиндан суғуришди, Бобби қумдан бино қилган қалъа билан чиғаноқлар устига ўғринча бостириб кела бошлашди. Ҳамла қилишмоқчимми?.. Агтанг, Сид ёнида бўлганида эди! Бобби кўрқди, лекин шунга қарамай ўйинлари унга ёқа бошлади. Ташвиш чекадиган ери йўқ-ку. Қолаверса, ўзи ҳам уларга ўхшаган буканьер¹ бўлса? Улар яқинроқ келганда, у ногаҳон: “Ўт оч! Ўт оч!” деб буюради-ю, қароқчилар тумтарақай бўлиб қочишади. Талафот чекишганига қарамай: “Бу довюрак бола экан! Ҳеч кимдан ёрдам кутиб ўтирмай ўзини ҳимоя қила олади. Уни капитан қилиб оламиз ўзимизга!..” – дейишади. Лекин улар Бобби ўтирган ерга қайрилиб ҳам қарамай нардан ўтиб кетишди. Эль-Моррога бўлса керак! Модомики, улар қароқчи экан, демак, Корсар қабридаги хазинани ахтаргани келишяпти. Бобби қалъадаги тепаликка ўрнатилган баҳайбат бутга қаради, ўша томонда прожектор нури порларди. Болалар деворга тирмашиб чиқа бошлашди. Ў, қанийди улар ўйинларига Боббини ҳам қўшишса! У тўлқинланади ва оёғи остидаги қумдан бино этган қалъасига тикилиб қолади. Нима кераги бор бунинг?

– Люси, буни қара! Денгиз қароқчилари! Улар билан ўйнагим келяпти! Юр, ўша ёққа!

Люси шу баҳонада Бенни ёнига яқин бориш ва у билан ярашиб олиш мумкинлигини сезди.

– Бўпти, Бобби! Юр тезроқ, борамиз!

У қўлини болага узатади ва улар кўхна тошзиналардан чиқа бошлашади. Сербар поғоналар вақти-вақти билан кўтариладиган сув остида қолиб, ҳар қадамда дўнгликлар ва учи ўткир тошлар оёққа ботарди.

– Вой, оёғим, бошқа юролмайман, – деб зорланди Бобби.

Люси уни опичлаб олди, лекин боланинг оғирлигидан букчайиб қолди. У юқорига энди қанақа қилиб чиқишни билмай довдираб турарди. Гарчи аҳволи ваҳима кўтарадиган даражада бўлмаса-да, Беннининг эътибори-

¹ Буканьер (франц.) – XVII–XVIII асрларда Кариб денгизда қароқчилик билан кун кўрувчиларга берилган ном.

ни ўзига жалб этиш учун бундан фойдаланиб қолиш мумкин. Имкони-ятни қўлдан бой бергиси келмайди. У жон талвасасида чинкира бошлайди. Унинг бу хийласи самарасиз қолмайди: Бенни ёрдамга ошиқади, қарабсизки, ҳаммаси кинолардагидек ҳал бўлади.

Доктор Вильямс аввал болани кўтариб олади. Сўнг Люсига ёрдам бергани кўлини узатади, одатда, тийрак, қўл-оёғи чакқон қиз бирдан қилик чиқаради:

– Бир қадам ҳам босолмайман, – дейди у зорланиб, – оёғимни кесиб олдим. Оғрияпти жуда.

Анча уринишлардан сўнг Бенни қўлида кўтариб бўлса ҳам қизни юқорига олиб чиқади. Омади бор экан, чунки Люси енгилгина эди. У Люсини харсангга ўтқазиб қўйиб, товонларини кўздан кечириб чиқди. У ҳаддан зиёд ҳаяжонланарди, лекин, асосийси, энди ярашиб кетишади.

Қароқчилар майдончада у ёқдан-бу ёққа изғишар, хуштак чалишар, имо-ишоралар қилиб чинқиришар, “Қих! Қих!” деб гўё ўқ узишар ва ҳатто қўлларида кўтариб олган таёқлари гўёки қиличдек, жангга киришарди. Бобби уларга ҳавас-ла боқарди.

– Люси, уларга бориб қўшилсам майлими?

– Бор, борақол, Бобби, ўшалар билан ўйнай қол, – дейди Люси ука-сидан кутулиб Бенни билан ёлғиз қолганига суюнарган (нақадар ширин лаҳзалар!).

– Улар юқорига чиқиб кетишяпти, – дея огоҳлантирди Бобби.

– Жудаям яхши. Бор, ўшалар билан чиқавер, мени тинч қўйсанг бўлгани.

Беннининг ёнига борган Люси бир нимадан норозидек тумшаяди, боя унга бир қараб қўйишни лозим топмади-ю! Интиқом туйғуси юрагини ўртамаётган бўлса ҳам у гина қилишни қўймасди. Люси яна жароҳатланган оёғини эслаб зорланди. Чўкка тушиб олган Бенни унинг оёқларини меҳрибонлик билан силади ва шу тарика Люси интизорлик билан кутган фароғатли онлар бошланди.

VIII

Болалар ёнига яқинлашиб борган сари Боббининг юраги орқага тортарди. Улар билан жудаям ўйнагиси келарди-ю, лекин юраги дов бермасди. Нима бўлган тақдирда ҳам, мана ўзлари пайқаб қолишди. Бирпасда уни ўраб олишди. “Сен кимсан?” – “Мен капитанман”, – деб жавоб қилди заифгина овозда Бобби, унинг овозини эшитиб, улар хохолаб кулишади, лекин худди янги ўйинчоқ топиб олишгандек хурсанд ҳам бўлиб қўйишди. Текин томоша топилди уларга. Ҳаммалари унинг келганидан оғзи қулоғида. “Қойил, тўғри, сен капитансан!” – уларнинг ўйинлари яна-ям жонланадиган бўлди.

Люси билан Бенни бир-бирининг пинжига суқилишиб суҳбат куришади. Четдан қараган одамга иккови ҳам бир-бирини еру кўкка ишонмаётгандек туюлади. Лабларида хохиш-истакнинг хуркаккина ифодаси парпирайди. Люсининг худди бир нимани илтижо қилиб сўрашга чоғлангандек сузилган кўзлари интизорликдан юмилиб кетади. Қумлоқда, улардан пастроқда чўмилишга келганлар офтобда тобланиб ётишгани чаток бўлди-да! Кўриб қолишлари мумкин. Бенни жуда уятчан,

асти ботинолмайди. Бирон кўздан холироқ ерми, ғор-порми ёки тошлар орасида хилватроқ жойда бўлишгандами... Дафъатан Люсининг хаёлига Беннига балиқ овлаш учун ўзи қўйган тўрларни кўрсатиш фикри келди.

– Сенинг кондаги – сув ости қояларидаги тош шамдонларга кўзинг тушдими?

Теварак-атрофда Бенни билмайдиган хилват гўшалар қолмаган эди, бироқ у ўзини соддаликка солди.

– Қаерда дединг?

– Қоятошлар ортида...

– Ўша ёққа олиб бормайсанми мени?

– Бажонидил! Шунақа зўр жой! Кўрсанг, қотиб қоласан!

Люси тушунтирган ерга бориб, улар баликларни томоша қилишди, шамдонларни эслатувчи тош ўнгирларни кўздан кечиришди, оёқларини сувга осилтириб ўтиришди, шу вақт ичида бўсалардан уларнинг тили каллимага келмай қоларди.

IX

Бобби билан ўйнаш қароқчиларнинг жонига тегди, улардан бири Эль-Моррога ҳужум вақти етди, деб эълон қилди.

Ҳаммалари жўр бўлиб: “Олға! Забт этишга тайёрмиз!” – дея қичқиришди ва юқорига ўрлай бошлашди.

Бобби уларга эргашди. Буни кўриб қароқчилар:

– Ортимиздан юрма! – деб қичқиришди унга.

– Сизлар билан ўйнагим келяпти...

– Афсуски, сени у ерга олиб боролмаймиз. Қайт орқангга! Қайт!

– Қайтмайман!

– Сенга айтяпмиз, қол. Агар сенга бирон нима бўлса, биз жавоб бермаймиз.

Ҳаммалари бирдан югуришга тушишди. Бобби анча орқада уларнинг изидан келаверди. Бу шумтакалар тошбут ёнида бир нафас тўхташди, холос, сўнг яна юқорига кўтарилиб кетаверишди. Бирдан Бобби уларни кўздан йўқотиб қўйди, лекин югуришдан тўхтамади. У аввалига орқада қолиб кетдим, деб ўйлади. Қандоқ қилиб бўлмасин етиб олиши керак. У буталарга, тошларга осилиб, юқорилаб бораверди. Ниҳоят, тепалик чўққиси кўринди, бироқ болалар ҳамон югуришдан тўхташмасди. Улар энди Эль-Морронинг орқа томонидаги сув ости қоятошларига сирпаниб туша бошлашди. Бу ерлардан юравериб, ўрганиб қолишгани учун қийналишмасди. Бобби ҳолдан тойди ва оёқлари ўзига бўйсунмаётганини пайқади. Бир амаллаб бута шоҳлари ва лианаларнинг гажагидан ушлаб илгариларди. Оёқлари тойиб, ўзини ўнглолмай йиқилади ва тупроқ ҳамда қуриган япроқ устидан анча ергача думалаб боради. Бир амаллаб ўрнидан туради, пича нафасини ростлаб ўтириб олади. Чақиртиканак кирган бармоғи ачишади. Болалар уни кўришмайди, бироқ Бобби бута шоҳлари оралаб уларни кузатиб туради. Қароқчи болалар қоятош устида гулхан ёқишади. Бу ирғишлашлари, бу қичқирик ва югур-югурлари боис улар яқинда Бобби кўрган фильмдаги чинакам корсарларга ўхшашади. Улардан бири тошдан-тошга сақраб, сув остидан чиқиб турган қоятош бўйлаб бориб бир дўнгликка чиқади ва бармоқларини дурбин қилиб атрофни кўздан кечиради. Сўнг қўлини силкиб бошқаларга ҳеч ким йўқ,

дегандек ишора қилади. Зум ўтмай янаям юқорига чиқиб, яна, фақат бу сафар бир жуфт бармоғини оғзига тиқиб чийиллатиб хуштак чалади. Болалар шодиёна қийқириқ билан жавоб қайтаришади. Шу пайт қайиқ пайдо бўлади: бояги орқаларига қайтиб кетган қароқчилар. Улар гўё хазинани қўлга тушириб, кеманинг келиши шарафига гулхан атрофида ирғишлаганча кутаётган шерикларини олиб кетмоқчи. Бахайбат кема, турган гапки, қирғоққа яқин келолмайди, оқибат ҳар ким ўзича кемага бориш йўлини ахтаради. Кимдир тошлар узра, кимдир эса сувда сузганча бормоқчи бўлади. Ниҳоят, бирин-сирин ҳаммалари кемага чиқиб олишади ва хазина ортилган кемада ортга равона бўлишади.

Бу шоду хуррам жўнаб кетиш Боббининг ўксиган юрагини тирнайди. Пастга тушаётганида ҳам у қароқчилар ҳаётининг шодиёна суронларини узокроқ кўриб қолиш умидида тўхтаб, кемага термилиб қолар, хаёлан ўша томонга талпинар, қаерда ва қай аҳволда турганини эсдан чиқариб кўяр эди. Аммо, афсуски, кема қирғоқдан узоклашиб борар, капитан томоғини йиртгудек: “Тўхтанглар!” – дея бақирарди. Бунақа шовқин-суронда унинг овози эшитилади дейсизми?! Бобби йўлида давом этади. Қоқилиб-суқилиб, охири соҳилга етиб келади. Лекин бу уринишидан фойда йўқ, чунки қароқчилар аллақачон ўзлари ном қўйиб олган Эзгу Умидлар бурнидан ўтишяпти. Кўнгли ўксиган Бобби энди уларни қайтаришдан умид йўқлигини тушунади. Ўртоқлари уни кимсасиз оролда ташлаб кетишди, энди эса, у киноларда кўп кўрганидек, болаларни ўтда пишириб ейдиган қизилтанли ваҳшийлар ёки одамхўрлар пайдо бўлади. Улар болаларни тутиб келиб, қайнаб турган қозонга ташлашади ёки оловда пиширишади, ўзлари эса ваҳшийларча қийқириб, ирғишлаб гулхан теварагида рақсга тушишади. Боббининг юраги дуқиллаб ура бошлайди, томоғига бир нима тиқилгандек бўлади ва бу ранжиган капитаннинг кўзларига ёш қуйилади.

Қош қораяди. Тумшуғи йирик, қатта-қатта қанотли ваҳший қушлар қоялар узра қағиллаб айланишарди. Боббини ваҳм босади. У қароқчи бўлишни хохламайди, опасининг олдига боргиси келади.

– Люси! Люси!

Унга ҳеч ким ёрдам беролмайди. Бобби юрагига кўрқув солаётган чакалакзор орасидан ўтиб, юқорига кўтарила бошлайди. Нолийди, дийдиё килади. Оёқлари тойиб кетади, лекин бута шохидан ушлаб қолади. Йиқилади, бир амаллаб ўрнидан туради, бир-икки қадам босмай яна йиқилади, бироқ судралиб бўлса ҳам олға юради. Йиқилганда қайрилиб кетган қўли оғрийди. “Oh, my Lucy, my Lucy!” Ўтқир игнали шохлар гўё уни ушлаб қолмоқчидек қўйиб юбормайди. Уларнинг чангалидан минг бир азоб билан юлқиниб чиқиб ҳам енгил тортмайди, яъни улардан қутулолмайди, қаттиқ симдек тиканлар тирнаган конталаш билалклари оғрийди. Кўз ёшларидан юзи шишиб кетган Бобби машаққат чекиб бўлса ҳам тикка қояни ошиб ўтади. Оёғи остида бир неча тош кўчиб пастга гумбурлаб тушади. Қаёққа қарама, тўрт томондан ҳар хил даҳшатли илонлар судралиб чиқади, узун тилларини чиқариб вишиллайди. “Люси! Люси!” Қўли ачишиб оғрийди, бу ҳам етмагандек оёғига нимадир ботади. Қоронғи тушиб қолган. Ваҳимали қушлар шохдан-шохга сакраб юради. Яхшиямки, Бобби тепага чиқиб олди. Бу ердан қумлоқ кафтдек кўринади. Ўзи қурган кўрғон турганмикан? Эҳ, тўлқинларни қара. Сув ҳалиям кўтариляпти. Опаси: “... сув кўтарилгунча”, деб

огоҳлантирган эди-я! Бобби бурилишгача бориб бирдан тўхтаб қолади. Олдинда – йўл чеккасида бут шуълаланиб турарди. Сиднинг: “Бу ерда аллазамонлар қароқчилардан бири дафн этилган”, – деган гапи эсига тушади. Эҳ, худойим-ей, энди Боббининг уларни кўргиси ҳам келмасди. У: “Люси! Люси!” деганча, орқа-олдига қарамай қочишга тушди.

X

Сиднинг жони чикарди. У прожекторларни тозалаб, ялтиратиб қўйди, лазаретни тартибга солди, ўзига топширилган топшириқларни бажарди. Лекин ҳеч қаяққа кетмай ўтирибди. Деразадан Бенни билан қўлтиқлашиб олган Люси Лавингни кўрди. Қоялар ортида нималар бўлганини у тахминан фаҳмлади. Боббига бирон нима бўлмадимикан? Нега улар билан бирга эмас? Сид белига қадар яланғоч аҳволда майдончага чиқиб борди. Бола у ерда ҳам йўқ. Унга бирон нима бўлмаганмикан? Фалокат юз берган бўлмасин-да, ишқилиб! Тўлқинлар сурон солиб кирғоққа урилади. Сувга тушиб кетмагандир, кумлоқ тарафдан ғалати шовқин эшитилди. У ўша томонга қаради. “My God!”¹ Одамлар нега шовқин солишяпти? Ҳа, матрослар-ку, қизлар ҳам бор, шекилли, машғулот ўтказгани келишган бўлса керак. Ажабо, улар бир нимани кўтариб олганга ўхшайди, важоҳатлари ҳам бошқача. Шу пайт: “Докторни чакиринглар!” деган овозлар эшитилди. Сид хавотирга тушди. Асабийлашиб олдинга чиқиб олди. Одамлар эски зинапоядан чиқиб боришарди, ҳар доимгидек маст Мак Кой уни итариб юборди:

– Бу ерда сен нима қиляпсан, қора таппи? Югур, бор, докторни тез чакириб кел! – дея ўшқирди.

Лекин Сид унга аҳамият ҳам бермади. У ёш дўстининг жасадини кўрмоқчи бўларди, холос. У лаънати сержант тепкисидан қочаман, деб оломон орасига кириб кетди. Уларга қўшилиб юқорига чиқиб олди, бу ердан ҳамма нарса очиқ-равшан кўринади. Сид энгил тортади. Хайрият, Бобби эмас экан.

Кимдир апил-тапил воқеани гапириб берарди:

– Бу матросга найзабалиқ ҳамла қилди. Тезроқ игналарни баданидан олиб ташлаш керак.

Жароҳатланган матрос инграрди: “Ё худойим, ўзинг мадад бер!” Унинг товонида ҳам санчилган балиқ игнаси осилиб турарди. Сид игна кирганда қанақа оғриқ беришини билади, бироқ, айти пайтда, бу Бобби эмас, бошқа одам эканидан қувониб ирғишлайди. У ёнига сержант келаётганини сезиб, бир сакраб ташқарига чиқиб олади ва Бенни билан Люси ўтирган тошлар ортига югуради. Илгари у Боббини кўрган-кўрмаганлиги ҳақида Люсидан сўрашга ботинолмасди, чунки қиз ўзини ёқтирмаслигини биларди. Лекин энг ёмони, айтинг-айтинг, Бенни билан ўпишаётгани устидан чиқмасин-да. Аммо...

XI

Люси Беннининг қучоғида эркаланиб, кўзларини юмиб ўтирганида шовқин-сурон кўтарганча лаънати ҳабаш тепаларида пайдо бўлди.

– Доктор, тезроқ борар экансиз, фалокат юз берди!

¹ My God! (инг.) – Эй, худойим!

Бенни сапчиб ўрнидан турди-да, сочларини тузатиб, шоша-пиша лазаретга қараб югурди, йўлда кетаётганда негадир Люсининг ойдек чехраси, дудоклари кўз олдига келди-ю, ҳали узр сўраб қўйиш лозимлигини ҳис қилди.

Унинг ортидан келаётган Сид Боббини эслаб, бирдан тўхтади. Нима қилиш керак? Опасидан сўраш унинг хаёлига ҳам келмади, чунки ўзига бўлган муносабати қанақа эканини билади, айниқса, ҳозир, тепасига бостириб борганидан кейин, захрини кимга сочишни билмай ўтирибди.

“Бети қурсин ўша қораялоқнинг!” деб лаънатларди уни Люси. Уни шунчалик ёмон кўриб қолгандики, асти қўяверасиз. Номини эшитса, ўрнидан туриб кетади. Вой, безбет-ей! Адабини бериб қўймасами?! Ўзидан кўрсин, тавия, кўтир жомашов!

Ногаҳон укаси ёдига тушди: “Бобби қаерда қолди? Қоронғи бўлса... Қаерда у? Ҳа, қароқчилар ортидан кетганди, – деди у ўзини юпатиб. – Лекин тоғда адашиб қолган бўлса-я! – Бу хаёлидан ўзи ҳам кўрқиб кетди. – My God! Тоғда ҳаммаёқ илон-ку!”

– Бобби! Бобби!

У шоша-пиша кетаётганда дарахт ортида беркиниб турган Сид бирдан йўлини тўсиб чиқди ва меҳрибонлик билан сўради:

– Нима бўлди сенга?

Люси сапчиб тушди, кўрқанидан қичкириб юбораёзди. “Негр”, деб ўйлади. Зимзиё қоронғиликда йўлини тўсиб чиққанидан хавотирга тушди. Онасининг: “Негрлардан эҳтиёт бўл, қизларни зўрлаб, кейин тошбўрон қилишади”, деган ваҳимали гапи шу онда эсига тушса бўладими?! Бирок Бобби илонлар маконида бўлса керак. Онасига нима дейди? “Укамни...” Йўқ, йўқ, бўлмаган гап, улар одамхўр эмас... лекин ўлдириб юборишлари мумкин-ку, ахир...

– Югур! Бобби тоққа кетган.

Сиднинг тоғ бағридан юқорилаб кетаётганини кўриб, Люси енгил тортди. Ўзи эса лазарет томон югурди.

Люси саросима ичида лазаретга етиб келди. Сочларини тузатиб, нафасини ростлаш учун тўхтади. Сиднинг қандай бўлмасин, укасини топишига ишончи комил. Қаерда бўлиши мумкин? У одамлар орасидан докторни излади. Операция қиляпти, дейишди унга. Унинг кўнгли сира жойига тушмасди. Қизларнинг маст-аласт денгизчилар билан шовқин-сурон солаётгани ҳам уни заррача қизиқтирмасди. Боббига бирон қор-ҳол бўлса, ойимга нима дейман?

Айрим денгизчилар машғулоти бошлаб юборишганди. Проекторларни ўрнатишган, пулемётларни сошлаб қўйишган. Ҳаммалари ҳужум бошлашга буйруқ кутишарди. Шу пайт сержант Мак Койнинг хириллаган овози янгради:

– Ҳамма жой-жойига!

XII

Бобби ғира-шира қоронғилик қўйнида югуриб борар, хаёлидан ўлик қароқчи кетмасди. Шунчалик ваҳимага тушганидан пляжга олиб борадиган йўлдан адашди. “Люси! Люси!” У йикилади, яна туради. Кўз ёшлари тумандек тўсиб, ҳеч нарсани кўрмай қолади, тусмоллаб олдинга юради, қоқилади, суқилади, лекин тўхтамасликка ҳаракат қилади. Ҳаммаёқда

митти чўғлар милт-милт нур сочади. Булар кўршапалаклар экани ёди-га тушар, лекин шунда ҳам хотиржам бўлмас, балки айна лахзаларда юрагини камраган кўркув хиссини кучайтирарди. Уларни ёмон кўради. Аллақандай қичқирган овозлар, хуштаклар. Ниҳоят, катта йўлга чиқиб олган пайтда, оқиш ва бошсиз баҳайбат арвоҳга рўпара бўлади. У Боббининг устига бостириб кела бошлайди. Бобби дод солганча тепалик ёнбағридан пастга қараб югуради. “Люси! Люси!”

У ўзини таъкиб этиб келаётган арвоҳнинг сўник овозини эшитади:

– Тўхта! Тўхта, деяпман, Бобби... Бобби... Бобби!

Унинг заиф бадани буталарнинг қаттиқ тиканлари ботаётганини ҳам сезмайди. У ўмбалоқ ошиб, туриб, ваҳима ичида шохлар оралаб пастликка ғизиллаб тушиб борарди. Мурданинг қадам товушлари, худди тобутдан чиқаётгандек мудҳиш ҳарсиллаши тобора яқинлашиб келарди:

– Бооб-би! Бообб-би!

Матросларнинг оқиш, дағал кўйлаги ҳамда кечаси, қоронғилик кўйнида кўринмай қоладиган ўзининг афти-ангоридан Боббининг ўтакаси ёрилганини Сид тушунди ва хавfli худудга кириб кетишидан аввалроқ унга етиб олмоқчи бўлди. Сид прожектор ёқилганидан ана-мана ростакам ўқларнинг ёмғирдек ёғилишини фаҳмлади. Машғулот бошланган эди. Нима бўлишини ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди. Фақат бу ердан тезроқ кетиш зарур. Нима бўлган тақдирда ҳам. Жанг қилаётган буюк салтанатнинг матроси ўзини қурбон қилиши шарт. Биринчи галда болани сақлаб қолиш лозим. Сид болага етиб олиш учун янаям тез югура бошлади ва “Боооб-би! Бооооб-би!” дея дам-бадам чақира бошлади.

XIII

Люси қалъа тарафдан кўз узмайди. Сира ўзини босолмайди, асабийлашади, тинмай титрайди. Ҳабаш бола билан аллақачон келиши керак эди. Бунча қолиб кетишди? Энди нима қилди? “Ёрдам! Ёрдам беринглар!!!”

Унинг ёнига сержант Мак Кой югуриб келади.

– Ёрдам беринглар! Ёрдамга!

– Нима бўлди? – деб қичқиради сержант.

Бошқа денгизчилар хайрихоҳлик билдириб, уларни қуршаб олишди.

Люси телбаларча чинкиради:

– Негр! Югуринг! У мени зўрламоқчи бўлганди. Энди укамни тутиб, ўлдириб кўяди. Ана, тепада! У қутурган, телба!

– Ким? Сидми? – деб сўрайди сержант. – Итвачча! Ўзим ҳам шундай деб ўйлардим-а. Йигитлар, шайланинг! Эль-Моррони ўраб олиш керак! Гир айланасига! Прожекторларни кўпайтиринглар!

Матрослар мастлик шарорасида “итвачча”ни қўлга олишга кетадилар. Шу дафъа боланинг додлагани ва “Бооооб-би! Бооооб-би!” дея бўкирган наъра эшитилади.

– Тезроқ прожектор келтиринг бу ерга, тезроқ! – деб ўшқиради сержант.

Прожекторларнинг кучли нурлари буталар оралаб югуриб келаётган бола билан унинг ортидан қувиб келаётган кимсани ёритади.

– Тайёрланинг! У қуролланган бўлиши мумкин. Ўқ узса, ўт очинг!

Ҳамма ерга ётиб олганди.

Беморни операция қилган Бенни Вильямс қўлида игна билан кувнок кайфиятда чиқиб келади, бироқ чироқлар шуъласини кўриб машғулотни бошлаб юборишибди, деган хаёлда бунинг фойдаси йўқлигини тушуниб игнани отиб юборади-да:

– Бошландими? – деб сўрайди.

Люси Лавинг жазавида ичида хўнграб йиғлаганча унинг бўйнига осилади.

– Нима бўлди сенга, Люси?

Унинг тили калмага келмайди. Қакшаётган асаблар билан ўкраб-ўкраб тўкаётган кўз ёшлари бунга монельлик қилади. Бенни кўнгилсиз ҳодиса юз берганини фаҳмлайди. У қизнинг елкаларидан ушлаб қаттиқ силкитади, сўнг ўзига келтирмоқчи бўлиб бир-икки тарсаки уради. Люсига бу таъсир қилмайди.

– Менга қара, нима бўлди?!

Ниҳоят, у жавоб беради. Бенни нима гаплигини тушунади-да, шошиб қолади.

– Сержант! Сержант!

Худди шу пайтда чакалакзор ичидан дод солиб Бобби чиқиб келади. Унинг ортидан ҳаллослаб югурганидан афти қийшайиб кетган Сид пайдо бўлади. Сид чинданам кўрқинчли кўринади. “У болани ўлдириб қўяди”, деб ўйлашарди денгизчилар.

Пулемётнинг тариллагани эшитилади.

Бенни жон-жаҳди билан қўл силкиб, бақирганча югуради.

– Шошманглар! Тўхтанглар!

Жимлик чўқади, ёлғиз денгизнинг шовуллаши эшитилади, холос. Тўлқинлар кирғоққа шиддат билан урилади.

Ногаҳон ўқлар ёмғирга дуч келган Сид бирдан қоқилгандек мук тушиб йиқилади. Унинг миясидан: “Болакай хавф-хатардан қутулиб қолди”, деган фикр ялт этиб ўтгандир, эҳтимол. Энди негр оқтанли болани ўлимдан сақлаб қолди, деб ҳамма уни яхши кўриб юради. Лекин нега бола ерга ётиб олди? Шумтака-ей. У муғомбир қароқчилар ўйини давом этаяпти, деб ўйлаган, шекилли. “Йўқ, Бобби, бу ердан кетиш керак, тезроқ. Ҳарбий машғулот бошланибди”. У боланинг ёнига келади. Уни кўтаради. “Бўлди энди, ўтюррак қароқчи, кўзингни оч, бўлмаса ҳамма сени чарчаб ухлаб қолибди, дейди, мен ҳам”. Сид бармоқлари – қурол ва картошка тозалайвериш, қадоқ босиб, дағаллашиб кетган шоирнинг бармоқлари орасидан илиққина, ёпишқоқ нимадир оқиб тушаётганини сезмайди. “Анови шеър эсингдами? Унда нима дейиларди? “I am American too”¹. Оёқлари беихтиёр чалишиб кетади. Ёш пардаси кўзларини қоплайди. Қулоғига болани сақлаб қолгани учун уни шарафлаётгандек денгиз шовқини чалинади. Унинг фаҳмига қадрдон ва садоқатли дўстининг болани кўлидан олиб, йиғламсираган кўйи:

– Бечора Бобби! У ҳалок бўлди! – дегани етиб келмайди.

¹ I am American too (инг.). – Мен ҳам америкаликман.

ИДЕАЛ ЖАМИЯТНИ ИЗЛАБ

XX аср Панама адабиётининг йирик вакили, шоир ва адиб, жамоат арбоби, сиёсатчи, фольклоршунос, рассом, мусиқачи, журналист Карлос Франсиско Чанг Марин (Чангмарин тахаллуси билан машхур) 1922 йилнинг 26 февралда Сантьяго де Верагуас шаҳрида дунёга келган. Чангмариннинг болалиги қийин ўтади, ижтимоий келиб чиқиши сабаб унга кулдек муомала қилинади... Улғайиб, қўлидан иш келадиган бўлгач, у пойтахт Панамага келиб, турли ишлар билан шуғулланади, Панама канали қурилишида ҳам қатнашади. Қаерда ишламасин, Чангмарин муштамакчиларнинг зўравонлигига, маҳаллий аҳолига нисбатан ноҳақлик қилинаётганига гувоҳ бўлади. Болалик йилларидан бундай манзарага кўп дуч келган Чангмарин жамиятдаги тенгсизлик, адолатсизликларга қарши саботу матонат билан курашишни ўрганади.

Чангмарин ўрта мактабда испан фашизмидан азият чеккан Жанубий Америка ва Европа зиёлиларидан таълим олади, сўнг Панама Миллий консерваториясида мусиқа сир-асорларини ўрганади. Ижод оламига эрта кадам қўйган ёш шоир 1942 йил коллежда ўқиб юрган кезлари илк шеърини тўплами билан адабиёт соҳасида Рикардо Миро миллий мукофоти учун ўтказилган танловда қатнашади. Бир қатор олимлар Чангмарин шеърларига юксак баҳо беради.

1950 йилдан Чангмарин сиёсий фаолият билан шуғуллана бошлайди, коммунистик партияни қўллаб-қувватлайди. Жумладан, иш ташлаш жараёнларида ташаббус кўрсатиб, талабалар ҳаракатини бошқаради. Шунингдек, мамлакатдаги мавжуд тузум, сиёсий жараёнларни кескин қоралаб, ҳал қилиниши зарур муаммоларни очиқ-ойдин баён этади. Бу каби хатти-ҳаракатлари учун ҳассос ижодкор тез орада ишдан бўшатилади. Бу ҳам камлик қилгандай, умрининг тўрт йили панжара ортида ўтади. Аҳдида собит шоир эрк ва озодлик ғояларини, оддий одамлар дардини куйлашда давом этади. Бошидаги қора булутлар яна қуюклашиб, бўйнига сиёсий айблар қўйилган Чангмарин 1968 йил Чилига сургун қилинади. Тиниб-тинчимас Чангмарин бу ердаги вақтини ҳам беҳуда ўтказмайди, Чили Миллий университетида рассомликни ўрганади, машхур давлат арбоби Сальвадор Альенденнинг президентлик кампаниясида фаол қатнашади. Ватанига қайтишга руҳсат берилгандан сўнг ҳам сиёсий фаоллигини сусайтирмайди.

Чангмариннинг ижоди сиёсий фаолияти билан узвий боғлиқ. Хусусан, у ижтимоий ҳақсизликни бар-тароф этиш учун ўз асарларидан асосий қурол сифатида фойдаланган. Бу орада унинг турли адабий жанр ва услублардаги ҳикоя ва шеърини

тўпламлари, учта романи нашр этилди. Шоирнинг мумтоз адабиёт руҳида, декасиллабл (ўн бўғинли) вазнида яратилган шеърий тўплами 1955 йил Рикардо Миро номидаги миллий мукофотга лойиқ кўрилади. Шоирнинг бард (гитарада куйланувчи мусикий жанр) кўшиқлари каби ўткир таъсир кучига эга дёсима жанридаги “Канал ҳудудига экин эмок – орзуим”, “Истагим – улар канални тарк этсин!” каби шеърлари мамлакатини озод кўриш, боскинчилик сиёсатига қаршилик кўрсатиш каби ғояларни акс эттирарди. Чангмариннинг дёсима жанрига мансуб асарларида “ҳар бир муштида ғазабга тўла қаршилик ва ҳар бир кадамида марш” сезилиб турган, таҳқиру ёлғонларга кўмиб ташланган одамларнинг исёнкор табиати, ботиний олами қаламга олинади.

Чангмарин ҳикоянавис сифатида ҳам баракали ижод қилди. Адибнинг қишлоқ ҳаёти, руҳияти ва гўзаллиги тасвирланган ҳикоялари талайгина. Масалан, “Фарагуал” (1961) тўпламида қишлоқ аҳолисини қийнаётган, ноҳақ азобларга сабаб бўлаётган ерга эгалик муаммоси етакчи мавзу саналади. Умуман олганда, муаллиф ҳикояларида Панаманинг турли даврига хос тарихий-сиёсий воқеалар кучли эҳтирос ва нозик бўёқлар билан қоғозга кўчади. Ёзувчининг “Камбағаллар Рождествоси” (1992) китобида 1989 йилнинг 20 декабрида АҚШ ҳарбийларининг Панамага бостириб кириш воқеалари тасвирланса, “Зулматдаги ҳаёт” (1962) ҳикоялар тўпламида Койба оролида асир тушган маҳбусларнинг оғир ҳаёти акс эттирилади. Адибнинг ўзи ҳам империализмга қарши курашгани учун ушбу оролда икки йил қамок жазосини ўтагани унинг маҳбуслар ҳаётини таъсирчан ифодалашда қўл келади.

Чангмариннинг “Шаффоф партизан” (1985), “Бу қишлоқда улар ҳеч кимни ўлдирмадилар” (1992) каби романлари ҳам эълон қилинган. Сўнги, автобиографик характерга эга “Кички-

на Шиньоннинг шукрона ва бахтсизликлари” (2005) романи ёш, янги давр китобхонларига мўлжалланган.

Серкирра ижодкор эссе жанрида ҳам баракали ижод қилган бўлиб, адибнинг бу туркумга мансуб ижодий ишларида АҚШнинг Панама канали ва Панама давлатига оид сиёсати ҳақида сўз боради.

Чангмарин педагогик тажрибасига таяниб, болалар учун қатор асарлар ёзган, ранг-баранг иллюстрациялар чизган. Унинг “Цикаданинг кўшиқ ва ҳикоялари” (1975), “Тус билаги” (1978) каби шеърий тўпламлари бугун Панама таълим муассасаларида асосий адабиётлар сирасида ўқитилади.

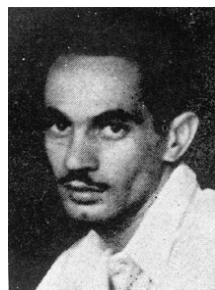
Сиёсий-ижтимоий ҳаётда фаол қатнашган Чангмарин ўткир публицистик мақолалари билан ҳам танилган эди. Жумладан, “Туланинг машҳур мактублари” газетасида унинг ижтимоий иллатлар танқид қилинган кўплаб ҳажвиялари эълон қилинади. Айни вақтда Чангмарин бир қатор мусикий композиция ва кўшиқлар яратиб, мусиканавис сифатида ҳам эътироф этилган. Чилида машҳур “Тео Кайман” фольклор гуруҳи унинг кўшиқларини куйлаб, юксак муваффақиятларга эришди. Композиторлар эса Чангмаринни моҳир децима (шеърий услуб) ижрочиси сифатида тан олишган.

Чангмарин умрининг охирига қадар она шаҳри Сантьяго-де-Верагуасда турмуш ўртоғи Энеида Ромеро ва беш нафар фарзанди билан умргузаронлик қилди. 2012 йил ошқозон саратонидан вафот этди.

Панама халқининг улуғ фарзанди, ватанпарвар шоир Карлос Франсиско Чанг Марин умри давомида эътиқодига содиқ қолиб, табиат ва инсоният ўртасидаги уйғунликни асраш йўлидан борди. Чангмариннинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ижодий меросига кўчиб, абадиятга муҳрланди.

*Севара МАҲМУДОВА,
филология фанлари номзоди*

УМБЕРТО ИВАЛЬДИ

XX аср Панама тасвирий санъатининг таниқли вакилларида бири Умберто Ивальди 1909 йилнинг 24 декабрида туғилган. 1924 йилда Миллий рассомлик мактабига ўқишга кирган ёш Умбертонинг омади чопади. Сабаби ўша пайтда мактаб раҳбари панамалик таниқли рассом ва ҳайкалтарош Роберто Левис эди. Умбертонинг истеъдоди бўлакчалигини сезган Р.Левис унга айрича эътибор кўрсатиб, устозлик қилади. Умберто 1929 йил Испанияда ўқиш учун грант ютиб олади ва Мадриддаги Сан-Фернандо номидаги Тасвирий санъат академиясида ўқишни давом эттиради. Бир неча йилдан сўнг малакаси ошган, истеъдоди чархланган Умберто Панамага қайтиб, қизгин ижодга киришади.

Умберто Ивальди ишлаган пейзаж ҳамда портретлар Панама тасвирий санъатининг нодир намуналари сифатида эътироф этилади. Айниқса, рассом мойбўёқда чизган “Дехқонлар”, “Тиканли кедр”, “Балиқчилар”, “Майхона” каби асарларда панамаликлар ҳаёти, турмуш тарзи, шунингдек, табиат манзаралари нозик акс этади.

Мусаввирнинг “Республиканинг ибтидоси” ва “Қияликда эсган шамол” асарлари нуфузли танловларда ғолиб деб топилиб, олтин медаль билан тақдирланган.

Кейинчалик Умберто Ивальди мусаввирлик қилиш баробарида мураббийликка ҳам кўп вақт ажратади. Узоқ йиллар Рассомлик миллий мактабида директор лавозимида ишлаган чоғларида ўнлаб истеъдодли шогирдлар тайёрлайди.

Таниқли рассом Умберто Ивальди 1947 йил 10 мартда вафот этади.

Журналимиз муқовасида рассомнинг “Панамалик қиз” сурати тақдим этилмоқда. Суратда ям-яшил дарахтзордаги латофатли қиз қўлида миттигина қизил кушни тутиб турибди. Қизнинг оқ қўйлаги, бошидаги гултожи, бўйни ва билагига тақиб олган тақинчоқлари уни янада гўзал ва жозибали қилиб кўрсатади. Мусаввир қиз нигоҳи орқали унинг ҳаёли, вазмин ва оқила эканини тасвирласа, қўлидаги кушни авайлабгина тутиши, эҳтиёт қилиши замирида табиатга меҳрни, инсон ва табиат дўстлигини тараннум этади.

*Абдор УМАРОВ
тайёрлади.*

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

2 НОЯБРЬ

1906–1976 йиллар. ЛУКИНО ВИСКОНТИ ди МОДРОНЕ, италиялик атоқли кино, театр ва опера режиссёри, итальян неореализм киносининг ёрқин намояндаларидан бири. Кино санъатидаги ижоди учун “Олтин пальма новдаси” (1963), “Олтин шер” (1965) мукофотлари билан тақдирланган. “Ҳиссиёт”, “Ойдин тунлар”, “Рокко ва унинг оғалари”, “Леопард”, “Катта айиқнинг туманли юлдузлари”, “Маъбудлар ҳалокати”, “Венециядаги ўлим” сингари кинокартиналари жаҳоний шуҳрат топган. Театр режиссёри сифатида Эврипиднинг “Медея”, Карло Гольдонининг “Меҳмонхона бекаси”, А.Чеховнинг “Ваня тоға”, “Олчазор”, Жон Ануйнинг “Антигона”, “Эвридика”, Гётенинг “Эгмонт” асарларини сахналаштирган.

7 НОЯБРЬ

1414–1492 йиллар. АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ, машҳур форс-тожик шоири, Шарқ мумтоз шеърятининг улуғ намояндаларидан. “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) асари таркибидаги “Тухфат ул-аҳрор”, “Сибҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Соломон ва Абсол”, “Хирадномайи Искандарий”, “Силсилат уз-заҳаб” дostonлари ҳамда “Баҳористон”, “Нафаҳот ул-унс” сингари асарлари Шарқ шеърятининг баркамол бадиий намуналаридан саналади.

8 НОЯБРЬ

1935 йил. АЛЕН ДЕЛОН, машҳур француз актёри, кинорежиссёри ва продюсер. “Қуёш тафтида”, “Рокко ва унинг оғалари”, “Леопард” фильмларидаги ижроси орқали машҳурликка эришган. “Олтин глобус”, “Сезар” мукофотлари совриндори. “Бумерангнинг қайтиши” фильми сценарийси ва “Сотқин полициячи” режиссёрлик иши билан улкан муваффақият қозонган.

9 НОЯБРЬ

1885–1922 йиллар. ВЕЛИМИР ХЛЕБНИКОВ, рус шоири ва носир. Шеърятдаги шаклий изланишлари билан адабиётшунослар эътиборига тушган. “Шапалок”, “Судиялар боғи”, “Марсликлар қувури” сингари асарлари, “Япония кўланкаси”, “Форс оқшоми”, “О, Достоевскийча югуриш...” каби шеърлари машҳур.

14 НОЯБРЬ

1840–1926 йиллар. ОСКАР КЛОД МОНЕ, франциялик rassом. “Боғдаги аёллар”, “Япон киманосидаги Камилла”, “Нилуфарлар”, “Сен-Лазар вокзали”, “Чаринг-Кросс кўприги”, “Пурвилдаги соҳил” картиналари дунёга машҳур. У импрессионизм оқими асосчиларидан бири саналади.

16 НОЯБРЬ

1880–1921 йиллар. АЛЕКСАНДР БЛОК, буюк рус шоири, ёзувчи. Рус символизмининг йирик намояндаларидан бири. Илк шеърый тўплами – “Тўзал хоним ҳақида шеърлар”. Унинг “Ўн икки” поэмаси жуда машҳур. “Тунги соатлар”, “Қорли ниқоб”, “Лирик драмалар” каби қатор шеърый асарлари, болалар учун ёзган “Йил бўйи”, “Эртақлар” китоблари ҳам унга шуҳрат келтирган.

1829–1894 йиллар. АНТОН РУБИНШТЕЙН, рус бастакори. Россияда профессионал мусиқий таълим асосчиларидан бири. Унинг ташаббуси билан мамлакатда илк рус консерваториясига асос солинган. Рубинштейн “Дмитрий Донской”, “Қасд” ва “Сибир овчилари”, “Фомка аҳмоқ” сингари йирик опералар муаллифи.

18 НОЯБРЬ

1938–2016 йиллар. МЭЛС АБЗАЛОВ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, ўзбек киносининг ёрқин намояндаларидан бири. Унинг “Суюнчи”, “Келинлар кўзғолони”, “Армон” ва “Ўтган кунлар” (иккинчи талқин) фильмлари халқимизнинг сеvimли кинофильmlарига айланган. Шунингдек, у актёр сифатида эшон Зайнулло (Кўкон воқеаси), Қорашоҳ (“Арслоннинг саргузаштлари”) ва бошқа кўплаб образлар яратган.

24 НОЯБРЬ

1922–1955 йиллар. ДЕЙЛ КАРНЕГИ, америкалик ёзувчи, педагог ва маърузачи. Мулоқот қилиш назариясининг асосчиларидан. Хушмуомалаликнинг янги концепциясини ўйлаб топган. “Дўст бўлиш ва одамларда яхши таассурот қолдириш” китоби энг кўп чоп этилувчи нашрлар сирасига киради. “Хотиржам яшаш”, “Оммавий чиқишда ўзига ишонч ва ўзгаларга таъсир кўрсатиш” каби асарлари ҳам шуҳрат қозонган.

25 НОЯБРЬ

1946 йил. ҚИЗЛАРХОН ДЎСТМУҲАММЕДОВА, Ўзбекистон халқ артисти, раққоса. “Тўзал” ансамбли ташкилотчиларидан. Ўзбек миллий рақсларини хорижда кенг тарғиб этган. “Тонг маликаси”, “Тўзал”, “Бухоро юлдузи”, “Севги таронаси”, “Интизор”, “Гулузорим”, “Муножот” сингари рақслари билан шуҳрат қозонган.

28 НОЯБРЬ

1906–1999 йиллар. ДМИТРИЙ ЛИХАЧЁВ, атоқли рус филологи, олими, академик. Қадимги рус адабиёти тарихи ва назариясига доир 40 дан зиёд китоблар яратган. Асарлари бир қанча чет тилларига ўгирилган. Олимнинг беш юзга яқин илмий иши мавжуд. “Рус адабиётининг пайдо бўлиши”, “Рус солномаси ва унинг маданий-тарихий аҳамияти”, “Қадимги рус адабиётида инсон” номли китоблари ҳозиргача аҳамиятини йўқотмаган.

Зилола ЖАЛОЛОВА
тайёрлади.

●●● Согласно традиции, в рубрике “Уроки Навои” представляются газели Алишера Навои, с толкованием, повествованием в прозаической форме, и переводами на русском и английском языках. Очередная газель, своего рода восхваление Всевышнего Аллаха, посредством которого поэт-мыслитель подчеркивает, что основной способ достижения Истины – чистота души и помыслов.

●●● Великий русский писатель Лев Толстой в своих произведениях уделял особое внимание смыслу жизни. Главный персонаж повести “Смерть Ивана Ильича” человек, проживший все свои годы в некоей оболочке. Столкнувшись лицом к лицу со смертью, душа героя словно внезапно пробуждается. Оглядываясь назад, он осознает свои ошибки, его терзают предсмертные мучения... Читайте в рубрике “Жемчужины мировой литературы”

●●● 3 ноября народ Панамы отмечает День независимости. В этой связи в рубрике “Глобус” представлены увлекательные статьи о литературе и искусстве Панамы. Рубрика “Выдающиеся личности” посвящена жизни творчеству именитого поэта, художника и общественного деятеля Панамы Чангмарина.

●●● В течении долгих лет народ Панамы находился под колониальным игом, и борьба за свободу и независимость стала их основной целью. Данная тема нашла яркое отображение и в литературе, в частности, творчестве таких поэтов как, Рикардо Миро, Деметрио Корси, Деметрио Эррера Севильяно, Карлос Франсиско Чангмарин, Рохелио Синан. К примеру, Деметрио Корси называет потерю собственного достоинства главной причиной рабского положения народа (стихотворении “Панамские пейзажи”). Деметрио Эррера Севильяно в своем творчестве делает акцент на горькие последствия безработности. Популярный поэт Рикардо Миро (произведение “Портобело”) выражает надежду, что былые традиции восторжествуют и страна прославится. Образцы творчества панамских поэтов представлены в рубрике “Меридианы поэзии”.

●●● Статья литературоведа Шавката Каримова “Отблески угасшей звезды”, представленная в рубрике “Литературоведение. Философия”, посвящена яркому и талантливому представителю немецкой литературы Вольфгангу Борхерту. Несмотря на весьма юный возраст – он ушел из жизни в 26 лет, Борхерт успел выразить свой протест против войны, несправедливости и зла, которую она сеет. В творчестве писателя сквозит боль и переживание за людей, душевно отдалившихся друг от друга. Он называет своих ровесников “неблагодарным поколением”.

●●● Человеку свойственно сожалеть не столько о содеянном, сколько о его последствиях. Герой рассказа известного колумбийского писателя Габриэля Гарсиа Маркеса “У нас в городке воров нет” не исключение. Наблюдая за Дамасо, читатель понимает, что в душе герой отнюдь не склонен к воровству. Данная истина находит подтверждение в конце произведения: “Ей не пришло в голову, как не пришло в голову и в тот раз, когда он уходил за шарами, что Дамасо еще ждет за дверью, понимая, что план его никуда не годится, и надеясь, что она закричит или побежит за ним, чтобы его удержать. Ана повторила ту же свою ошибку: вместо того чтобы броситься догонять мужа, она обулась, закрыла дверь и села на кровать ждать его”. Читайте в рубрике “Лауреаты Нобелевской премии”.

●●● As a tradition a well-known ghazal by Alisher Navoi in prose form, also its translation into Russian and English and an interpretation is published in “Lessons by Navoi” rubric. This ghazal is a praise to Allah and a great poet writes about pure soul which is a pledge on the way to truth.

●●● Great writer Leo Tolstoy tries to find a meaning in human life in his works. His narrative named “The Death of Ivan Ilyich” is given in “Treasures of World Literary” rubric. A character of this work is a person who lived all his life retiring into his shell and at death’s door he realized all his mistakes.

●●● November 3 is an independent day of Panama. That’s why some interesting articles about literary and art of Panama are published in “Globe” rubric. You can read about the life and creative work of well-known Panamanian poet, painter and statesman Chang Marin in “Unforgettable Persons” rubric.

●●● The Panamanian people suffered under occupation for a long period. So freedom and independence became a meaning of life for them. You can feel it in poems by Ricardo Miro, Demetrio Corsi, Demetrio Errera Seviliano, Karlos Francisco Chang Marin, Rohelio Sinan presented in “Meridians of Poetry” rubric. For example, a poem “Landscape of Panama” by Demetrio Corsi is about loss of merit which is main cause of slavery. Demetrio Errera Seviliano also underlines terrible consequences of slavery. Another well-known poet Ricardo Miro hopes to revival of ancient traditions and prosperity for his motherland in his poem “Portobelo”.

●●● Literary critic Shavkat Karimov in his article “The Light of Early Burned Out Star” writes about one of the talented figures of German literary Wolfgang Borhert. This writer who lived only 26 years tried to describe all tragedies of war in his works. He thought that people growing away from each other and named his coevals as “generation of wretches”. Read the article in “Literary Criticism. Philosophy” rubric.

●●● Human being uses to regret not about what is done, but about consequence. A character of a story named “There Are No Thieves In This Town” by well-known Colombian writer Gabriel Garcia Marquez is not exception to this rule. Observing Damaso’s tricks, a reader knows that the character is not disposed to theft. This truth is confirmed in the end of the story: “She didn’t realize, as before when Damaso had gone to buy balls, that he was still waiting behind a door. He knew his plan had failed and hoped she would call him or will run to stop him. She made a mistake again: she didn’t run, but closed a door, sat on a bed and waited her husband to come”. Read the story in “Nobel Prize Winners” rubric.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2016 йил ноябрь сони

Навбатчи муҳаррир: Ш.АБДУРАСУЛОВ
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Компьютерда саҳифаловчи: З.ЖАЛОЛОВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 15.12.2016 й. Бичими 70x108^{1/16}. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 2000 нусха. 4478 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Sharq” НМАҚда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2016 й.